

S z o c i o l ó g i a i

SZEMLE

2010/4

20. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Angelusz Róbert, Böröcz József, Csepeli György, Ferge Zsuzsa, Huszár Tibor, Karády Viktor, Kolosi Tamás, Lengyel György, Losonczi Ágnes, Márkus Mária, Némedi Dénes, Péli Gábor, Róna-Tas Ákos, Somlai Péter, Szelényi Iván, Szántó Zoltán, Tardos Róbert (elnök), Utasi Ágnes, Vaskovics László

SZERKESZTŐSÉG

Janky Béla, Hegedűs Rita, Pál Eszter, Szabari Vera, Vedres Balázs (főszerkesztő), Paksi Veronika (szerkesztőségi titkár)

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

Blaskó Zsuzsa, Csákó Mihály, Csurgó Bernadett, Fényes Hajnalka, Horváth Gergely Krisztián, Hrubos Ildikó, Kuczi Tibor, Moksony Ferenc, Örkény Antal, Róbert Péter, Rozgonyi Tamás, Sik Endre, Simonyi Ágnes, Szalai Júlia, Szirmai Viktória, Tamás Pál, Tomka Miklós, Tóth István János, Tóth Olga, Wessely Anna

A folyóirat 2010. évi megjelentetését az MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága és az NKA támogatta

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Olvasószerkesztő: Balikáné Bognár Mária
Design: Szalay Miklós
Műszaki szerkesztés: Loisir Kft.
Szerkesztőség: 1014 Budapest, Országház u. 30.
Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.
Tel: +36 1 224-0786
Fax: +36 1 224-0790
e-mail: mszt@socio.mta.hu
www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Pannónia-Print Kft.
Levélcím: 1139 Budapest, Frangepán u. 16.
Ügyvezető: Cseh Tibor

TARTALOM

Forrás

- 4** Halmos Károly: *A történelmi népi társadalom. A magyar társadalom a két háború között című tanulmány negyedik része*
- 12** Erdei Ferenc: *A történelmi népi társadalom. (IV. A paraszttársadalom)*

Tanulmány

- 43** Gyáni Gábor: *Empíria, ideológia és tudomány Erdei Ferenc munkásságában*
- 60** Halmos Károly: *Erdi Ferenc 1943. évi szárszói beszéde mint politikai szöveg*
- 109** Bognár Bulcsu: *Versengő harmadik utasok*
- 130** Bódy Zsombor: *„Útvesztőben”*

A történelmi népi társadalom.

A magyar társadalom a két háború között című tanulmány negyedik része¹

Halmos Károly

halmoskaroly@aim.com:

Kövér György és Nagy J. Endre [...] azt állítják, hogy a valójában hármass struktúrát megfogalmazó írás azért szorítkozik a felsőszerkezet kettős struktúrájának a kifejtésére, mert a parasztság jellemzését Erdei már elvégezte A magyar paraszttársadalomban. Megközelítésünk szerint azonban az utóbbi munka társadalomrajza nem illeszkedik a kéziratos írásához, minthogy épp arra a polgárosodási folyamatra mutat rá, amely a parasztságot fokozatosan belerendezi a történelmi-nemzeti és a modern polgári felső társadalom csoportjaiba. Vagyis A magyar paraszttársadalom ennek a harmadik struktúrájának a felszámolódását mutatja be. Ráadásul a két munka összeillesztését az is lehetetlenné teszi, hogy a két írás gyökeresen eltérő társadalomértelmezési keretben gondolkodik.

(Bognár Bulcsu: Erdei Ferenc szociológiája, 112.)

„A magyar társadalom a két háború között” című kézirat keletkezéstörténete

1976-ban, szerzőjének halála után öt évvel a *Valóság* című közéleti-közismereti folyóirat két részben közreadta Erdei Ferenc *A magyar társadalom a két háború között* című tanulmányát.² A korabeli magyar nyelvű tudományos folyóirat-kiadás anomáliái következtében csak ezek után jelent meg a tanulmány két részlete a *Szociológia* 1975. évi utolsó számában.³ A szövegek mindkét folyóirat esetében H. T.⁴ bevezetőjével jelentek meg. A bevezetők röviden összegzik a kézirat sorsát. A történetek vagy párhuzamosak, vagy kiegészítik egymást. Kiáltó ellentmondás csak az egyik kéziratpéldány eltűnésének datálásában található.

A két előadást szinkronizálva az első táblázat tartalmazza.

Erdi Ferenc kézirathagyatékát özvegye (Majlát Jolán) sógora (Erdi Sándor) halála (Budapest, 1984. július 9.) után eladta a Magyar Tudományos Akadémiának,

¹ Köszönet a Habsburg-kori Kutatások Közalapítványnak, hogy a föltárást a 2010–11-es akadémiai évre vonatkozó ösztöndíjjával támogatta. Köszönet az MTA Kézirattárának, hogy a Ms 5832/18 jelzetű szöveg közzétételét engedélyezte.

² Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. *Valóság*, 19: 4, 19: 5, 1976. 23–53, 36–58.

³ Erdei Ferenc: Az úri középosztály. *Szociológia* 1975, 4: 465–471; Erdei Ferenc: Szabad értelmiségi pályák. *Szociológia*, 1975, 4: 472–475.

⁴ Huszár Tibor.

az anyagot azóta az MTA Könyvtárának Kézirattára őrzi. A kézirattár katalógusának áttanulmányozásával megállapítható, hogy a keresett kézirat jelenleg (2010 májusának végén) nincsen a kézirattár őrizetében. A katalógus alapján az Erdei-hagyatékban 1943. második félévéből nem található irat. Nem tudjuk, hol őrzik a kéziratot, tehát a fentebbi táblázatos történetben a javításokra utalások ellenőrizhetetlenek.

Ha másért nem, már ezért is érdekes lehet, hogy sikerült azonosítani *A magyar társadalom a két háború között* címen ismert kézirat harmadik, pontosabban negyedik részét. Harmadik, amennyiben az eddig ismert szöveg két részben jelent meg; negyedik, amennyiben a két részben megjelent szöveg valójában három nagyobb szerkezeti egységet tartalmaz. Az I. rész címe: *A magyar társadalom-szerkezet* (a *Valóságban* az első közlemény 23–30. oldalain); a II. részé *A történelmi nemzeti társadalom* (ugyanott a 31–53. oldalakon); a III-é *A modern polgári társadalom* (az egész második közlemény).⁵ Ahhoz, hogy belássuk, az azonosított kézirat valóban a már közöltek folytatása, emlékeztetek a következőkre. A *Valóságban* közölt szöveg első részének első fejezetében (osztályok és társadalom a magyar fejlődésben) található a következő passzus:

„A legfőbb és uralkodó társadalomszerkezet a rendi nemesi társadalom folytatódásaként kifejlődött és modernizálódott történelmi nemzeti társadalom, amely ebben a korszakban is azokat a termelőhelyzeteket és azokat a szerepeket foglalja el, amelyeket a rendi társadalomban töltött be [...]. Alatta rendi társadalom jobbágyságának, illetve az egész rendek alatti alsó népi társadalomnak a folytatódásaként kifejlődött és valamelyest modernizálódott történelmi népi társadalomszerkezet, amely ebben a korszakban is a rendi társadalombeli osztályhelyzetekben és szerepekben áll fenn [...]. E történelmi struktúrák mellett a magyar társadalomban is kiképződött a kapitalizmus saját szerkezete mint modern polgári társadalom, amely ebben a korszakban is csak egyik összetevője a magyar társadalomnak az ipari termelés, az áruforgalom és a modern városi-szellemi élet termelőhelyzeteiben és szerepeiben” [25. oldal].

Az Akadémia kézirattára Ms 5832/18 jelzet alatt őrzi azt a kéziratot, amelynek pallium án⁶ Erdei Ferenc jellegzetes, jól olvasható kézírásával a következő áll:

A történelmi népi társadalom. Részlet a „Magyar társadalom a két háború közt” könyvből: 1944-ben írva a „Magyar paraszttársadalom” megf. részei alapján

A kézirat terjedelme negyvenhat fólió⁷. A szöveg javarészt A4-es formátumnál nagyobb, eredetileg a hagymás szövetkezet számára készült űrlapokra lett gépelve. A kézírásos betoldások a Nagykőrös-monográfia egyes részeinek hátoldalára íródtak. Erdei az egyes alfejezetek végét a hagymás űrlap nyom-

5 A *Szociológiában* a II. rész 5., illetve a III. rész 3. fejezete jelent meg.

6 borítólap

7 kéziratlap

tatott felére írt fejezetcímmel jelezte. A szöveg fejezetbeosztása a második táblázatban olvasható.

1. táblázat: *Táblázatba foglalt történetek*

Szociológia	Valóság
	Már az 1943-as szárszói tanácskozásra (1) készülve elkerülhetetlennek tartotta kutatásai körének kitágítását. A várt s szükségszerűnek tartott átalakulások eszmei előkészítését kívánta szolgálni, s ezért a paraszti problematikát, a hazai település-szerkezet gondjait, a polgárosodással kapcsolatos korábbi vizsgálatait szélesebb fogalmi keretbe emelte. Az ún. történelmi-nemzeti társadalom és a polgári társadalom osztályainak s ellentmondásainak vizsgálatával egészítette ki a felbomló paraszti társadalom társadalomrajzát.
A Magyar Élet Könyvkiadó 1943-ban megjelent kiadványának hátlapján olvasható a hirdetés: a közeljövőben megjelenésre vár Erdei Ferenc új könyve: A magyar társadalom (2).	1943 végén – 1944 elején [...]. (3) A mű várható, közeli megjelenéséről a Magyar Élet Kiadó hírdéseiben ez idő tájt hírt is adott.
	<Erdi Ferenc – H.K.> a német megszállás (4) előtt, még a közeli kiadás reményében írta munkáját, s ezért, jöllehet a végkicsengés egyértelmű volt, bizonyos megfogalmazásokat álcázott.
A könyv 1944-ben el is készült,	Erdi Ferenc 1944 elején befejezte a monográfiát,
Erdi a kézirat egyik példányát átadta Püski Sándornak, a kiadó vezetőjének,	s közlés céljából átadta a kéziratot Püski Sándornak, a kiadó vezetőjének,
de a német megszállás hónapjaiban már nem jelenhetett meg.	a német megszállást követően – a mű kiadhatatlanná vált,
	Erdi ezért 1944 tavaszán Püski Sándortól a kéziratot visszakérte.
<a másikon> Erdi egész bekezdéseket húzott ki, érzékelhetően csiszolta, finomította az elkészült változatot. Feltételezhető, hogy ezeket a finomításokat 1944 nyarán végezte el a kéziron.	
<A példányt – H. K.> a Nagykőrösről készült monográfiájával együtt maga őrizte. A bombázások heteiben (5) a kéziratokat rejtő, féltve őrzött hátszák eltűnt.	A kézirat egyik példánya, a <i>Nagykőrös</i> című városmonográfia anyagával együtt az ostrom időszakában elveszett. (6)
A felszabadulást (7) követő első hónapokban szó esett a könyv újraírásáról, Erdi elbeszélése szerint Révai József is szorgalmazta azt. (8)	A másik példányon a felszabadulást követő első hónapokban Erdi még dolgozott.
Erdi azonban úgy érezte, sok minden módosításra vár, egyes kérdéseket új módon kell megfogalmaznia, értelmeznie.	Elkerülhetetlennek ítélt bizonyos, mindenekelőtt terminológiai természetű – de olykor nemcsak arra szorítkozó – változtatásokat [...] A javítás során ezeket a szándékos kétértelműségeket <vö. „bizonyos megfogalmazásokat álcázott” – H. K.>, fogalmi engedményeket kívánta egyértelművé tenni.
A közéleti munka energiái java részét ezekben az években felemésztette, s a monográfia újraírása és kiadása egyre reménytelenebbnek tűnt.	E munkák befejezéséhez azonban a földosztó, a közigazgatás újjászervezését irányító belügyminiszter Erdi Ferencnek akkor nem volt érdeke. (9)
	Később, a többszöri költözés során ez a második kéziratpéldány is elkallódott, vagy legalábbis Erdi elveszettnek hitte.
	A monográfia egyik példánya azonban – javítva, javítatlanul – ott lapult Erdi gondosan őrzött jegyzeteinek tömegében, amelyek módszeres rendezésére később sem maradt ideje.

Szociológia	Valóság
.	Csak halálát (10) követően, amikor hozzáfogtak a gazdag hagyaték feldolgozásához, került elő a kézirat egy töredékes példánya.
A kézirat, mely „A magyar társadalom a két világ-háború között” (11) címet viselte, halálát követően, a rendkívül gazdag hagyaték újrendezése során – Erdeiné Majláth Jolán és Erdei Sándor gondos munkájának eredményeként – előkerült. A kézirat ily módon megkerült példánya azonban nem tekint-hető befejezettnek.	Erdei Ferenc <i>A magyar társadalom a két háború között</i> című, elveszettnek hitt kéziratát, amelyet folyóiratunk két folytatásban közöl, a közelmúlt-ban <1976. április előtt – H. K.> fedezték fel a hagyaték gondozói: Erdeiné Majláth Jolán és Erdei Sándor.
Az Erdei-hagyaték őrzői e sorozatban – „A magyar paraszttársadalom”-mal egy kötetben – kívánják „A magyar társadalom a két világháború között” című monográfia fennmaradt változatát megjelen-tetni.	<i>A magyar társadalom a két háború között</i> című tanulmányt az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelenő Erdei-sorozat egyik kötetében, <i>A ma-gyar paraszttársadalom</i> függelékeként kívánják közreadni.
A <i>Valóság</i> című folyóirat – e szám nyomdába adá-sát követően – 1976. 4–5. számában közzétette a kéziratot. A <i>Szociológia</i> jelen számának szerkesz-tését 1975 novemberében fejeztük be.	

Megjegyzések:

- (1) 1943. augusztus 23–29.
- (2) Az egyik hirdetés a szárszói konferencia előadásait közreadó, 1943-as évszámot viselő kiadványban⁸ jelent meg a 221. oldalon. A kettősvonalas keretben megjelentetett szöveg a következő: „Magyar Élet kiadása. A népkönyvtár kötetei: 1. sz. ERDEI FERENC: A magyar társadalom. (Megjelenik 1944. január-ban). 2. sz. JÓCSIK LAJOS: A Közép-Dunamedence közgazdasága. 3. sz. ERDEI – JÓCSIK: Társadalom és gazdaság. (Megjelenik 1944. februárban). 4. sz. LÁSZLÓ GYULA: A honfoglaló magyar nép élete. (Megjelenik 1944. márciusban).” Figyelemre méltó, hogy az 1943-as kiadványban szereplő hirdetésben Jócsik kötete mellett nem szerepel a jövő időt jelentő megjelenik, viszont ebben a – tényleg megjelent – kötetben megjelenési évként 1944 van feltüntetve. Ugyanakkor a konferenciakötet hátsó borítólap-jának verzőján⁹ felsorolt (tehát megjelent) Magyar Élet-könyvek között Jócsik műve szerepel.
- (3) 1943. októberben „letölti kéthavi fogházbüntetését a népi szociográfusok melletti korábbi kiállása miatt”.
- (4) 1944. március 19.
- (5) Budapest esetében: 1944. április 3.–1944. november vége. 1944. április 13-án súlyos bombatámadás érte a tököli repülőteret. Amerikai bombázók több mint 200 tonna bombát dobtak a Dunai Repülőgépgyár létesítményeire és a Horthy-ligetre. Június 30-án újabb amerikai bombatámadás érte a repülőteret. (Erdei Ferenc ebben az időben [1944 októberéig] Szigetszentmiklóson lakott.)
- (6) Ostromként a főváros ostromát szokás emlegetni. Ez 1944. december 30-án kezdődött és 1945. február 13-án ért véget.
- (7) 1944 októberében ment át a frontvonalon (a Magyar Front megbízásából, öccsével, Sándorral együtt), Makóra.
- (8) A Moszkvából hazatért Révai József (Farkas Mihály, Gerő Ernő és Nagy Imre társaságában) 1944. no-venber 7-én Szegeden alakította meg a Magyar Kommunista Párt ideiglenes központi vezetéségét. Erdei Ferenc Szegeden vette fel a kapcsolatot a szovjet csapatokkal és az MKP-val. 1944. november 19-től Erdei és Révai együtt szerkesztik a Délmagyarországot.
- (9) 1944. december 22.–1945. november 15.
- (10) Budapest, 1971. május 11.
- (11) A cím azóta is vissza-visszatérő elírása.

Forrás: *Szociológia*, ill. *Valóság* hivatkozott számai; Bognár B. (2010): Erdei Ferenc szociológiája. Budapest: Loisir, 129–127–132 [Erdei Ferenc élete évszámokban]; Magyarország történeti kronológiája. 3.: 1848–1944. (Szerk. Benda K.) 2. kiad. Budapest: Akadémiai; Tököli repülőtér. Wikipédia. URL: http://hu.wikipedia.org/wiki/T%C3%B6k%C3%B6li_rep%C3%BCl%C5%91t%C3%A9r; Kulcsár K. (1988): Erdei Ferenc. Budapest: Akadémiai, 333.

8 Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata. Magyar Élet, Budapest 1943. = Olvasó 1–4. A konferenciakötet újraközlésében (Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Doku-mentumok. Budapest, Kossuth, 1983. 172–357.) a hirdetés már nem szerepel.

9 hátoldal, ugyanakkor a recto/rektó előoldalt jelent

2. táblázat: A Történelmi népi társadalom (TNT) fejezetbeosztása

Melyik fólió verzója?	Fejezetcím
11.	1. Az ország parasztsága
15.	2. A parasztgazdaság
21.	3. A nagygazdák
24.	4. A kisgazdák
31.	5. A kisparaszság
40.	6. A földmunkásság
46.	7. A cselédek

Az első fólió egy kézírásos lap, tetején a megfelelő fejezetcímekkel:

IV. A paraszttársadalom.

1. Az ország parasztsága.

A 11. fólión a gépírás fölött Erdei kézírásával vörös postairónnal a következő bejegyzés szerepel: „10., 11., 12., 13., lapok a »Szabad parasztság tört-e« 22–25. lapjain”. Pontosan ilyen című tanulmányt sem a Kézirattár katalógusa, sem Gyuris György bibliográfiája nem ismer.¹⁰ Gondolhatnók, esetleg *A szabad parasztság kialakulása* című 1943-ban megjelent tanulmányról¹¹ lehet szó, abban azonban nem leltem közös szövegrészeket.

Az eddig felsorolt bizonyítékok a józan ész határain belül egyértelművé teszik, hogy a pallium azt a kéziratot tartalmazza, amelyiket Erdei Ferenc *A magyar társadalom a két háború között* című tanulmánya (MTKHK) negyedik részének szánt.

A harmadik táblázatban közlök egy konkordanciajegyzéket arról, miként felelnek meg a kézirat fóliói *A magyar paraszttársadalom* címmel 1942-ben megjelent könyv oldalszámainak.

A számozásokból kiderül, hogy Erdei nem közvetlenül a *MPT* végleges változatából dolgozott, hanem egy másikból. Ez a – szintén gépelt – változat már a *MTKHK* számára készült. Tartalmaz – bár nem túl nagy számban – olyan részeket, amelyeket a *MPT* még nem. Ezt a gépírt és töltőtollal javított változatot kezdte Erdei Ferenc ceruzával átírogatni, s ez tekinthető a *TNT* szövegének.

Közreadó nem tekinti föladatának, hogy a szöveg intellektuális eredetiségét elbírálja. Biztos azonban, hogy érdekes lesz majd a ceruzás beírások előtti és utáni szöveget összehasonlítani. Az MTA Kézirattár – méltányolható okoknál fogva – nem járul hozzá a kéziratok képi közléséhez, így az ehhez szükséges átirat elkészítése egy következő átíró föladata lesz.

Visszatérve ezek után a mottóban kiemelt szövegre, megállapítható, hogy senkinek sem volt igaza teljesen, de mindenkinek igaza volt valamennyire. Képi-
leg ábrázolván Erdei felfogását, az háromosztatú, a *TNT* felől szemlélve azonban

¹⁰ Gyuris György (2010): Erdei Ferenc munkássága. Bibliográfia és eseménytár. Szeged: Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár.

¹¹ Erdei Ferenc (1984): *A szabad parasztság kialakulása <1943>*. In Kulcsár K. (szerk.): Erdei Ferenc: *Történelem és társadalomkutatás*. Budapest: Akadémiai, 59–69.

inkább 2/2 osztatú. A szövegben többször is említi a polgári-úri társadalmat, tehát az elsődleges osztóvonal a kulturálisan is különböző alsó és felső társadalom között van, a másodlagos osztóvonal pedig a felső társadalom különböző rendi eredetű csoportjai között. A *TNT* szövege, még inkább mint a *MPT*-é, a harmadik struktúra fölszámolódását mutatja be. Azt, hogy az összeillesztés lehetetlen volt-e, nehéz egyértelműen megmondani. Lehetséges volt, mert Erdei megtette, vagy legalábbis megkísérelte. A kérdés inkább az lehet, sikeres volt-e.

Ami a közreadás elveit illeti: nem törekedtem kritikai kiadásra. A szövegghűséget nem tekintettem betűhűségnek, bár ahol a nyelvérzék több alakot enged meg, ott meghagytam az Erdei által használtat. A mellékjel-hibákat javítottam, a hosszú és rövid magánhangzók megkülönböztetését szintén – ezt leginkább azért, mert a korabeli írógépek nem rendelkeztek teljes betűkészlettel, tehát a szedők úgyis javították volna a szöveget. A szavak egybefírása-különírása tekintetében a szöveget a jelenlegi szabályzathoz igazítottuk. E munkát az olvasószerkesztő, Balikáné Bognár Mária végezte el. Az esetleg kimaradt névelőket, ragokat, képzőket betoldottuk, a betoldásokat szögletes zárójellel jeleztük. Ahol a mondaton belüli egyeztetési hiba több irányban is eldönthető, ott az egyeztetést nem végeztem el, pusztán a hibára hívtam föl lábjegyzetben a figyelmet.

3. táblázat: A TNT kézirat-számozásai és A magyar paraszttársadalom (MPt) oldalaival való megfeleltetésük

MTA K.irattár Ms 5832/18	Erdei Ferenc fekete írón	Erdei Ferenc vörös írón	Erdei Ferenc gépirat	Ms 5828/2 (MPt)-ből át- emelt lapok	EF kézírás a verzón	MPt (Franklin, 1942)	címsor 1	címsor 2	címsor 3
1	1	1	-						
2	-	1	3			62–63	A magyar parasztság válságos kora	A paraszt- ság vál- sága	Még pa- rasztok
3	2	2	4			63–65			Romlott parasztok
4	3	3	5			65–67			
5	4	4	6			67–69			
6	5	5	7			69–70, 73			Menekülők
7	6	6	8			73–76			
8	7	7	9			76–78			Már nem parasztok
9	8	8	10			78–80			
10	9	9	11		1. Az ország pa- rasztsága	80–81			
11	–	14	35	X		54–56		Megma- radt for- mák	A hagyo- mányos paraszt- gazdaság
12	–	–	–						
13	6	15	36	X		56–57			
14	–	–	–						
15	–	16	12		2. A pa- rasztgaz- daság	87–88, 91	Parasztok a mai magyar társada- lomban	Paraszt- gazdák	A telkes jobbágy és a polgár- gazda
16	2	17	13			91–92			Jobbágy- parasztok
17	3	18	14			92–94			
18	4	19	15			94–95, 99–100			Polgárpa- rasztok
19	5	20	16			100–102			
20	6	21	17			102–103			
21	1	22	19		3. A nagy- gazdák	106–108		Kisparaszt- ok	Kisgazdák
22	2	23	20			108–110			
23	3	24	21			110–112			
24	4	25	22		4. A kis- gazdák	112–113			
25	5	26	23			113–114			

MTA K. irattár Ms 5832/18	Erdei Ferenc fekete írón	Erdei Ferenc vörös írón	Erdei Ferenc gépirat	Ms 5828/2 (MPt)-ból át- emelt lapok	EF kézírás a verzón	MPt (Franklin, 1942)	címsor 1	címsor 2	címsor 3
26	1	27	–			114–115			Kishaszon- bérlők és törpebir- tokosok
27	2	28	24			115–117			
28	3	29	25			117–119			
29	4	30	26			119–122			Paraszt- kertészek
30	5	31	27			122–124			
31	6	32	28		5. A kispá- rasztás	124–126			
32	1	33	29			133–135		Paraszt- munkások	A földtelen paraszt és a munkás
33	2	–	–			147–148			Paraszt- munkások
34	3	34	34			148–150			
35	4	35	35			150–151			
36	5	36	98	X		151–152			Agrár szakmun- kások
37	6	37	99	X		152–153			
38	7	38	100	X		153–154			
39	8	39	94- ből			144–145			Summások
40	9	40	95		6. A föld- munkásság	145–147			
41	1	41	89	X		135–137			Uradalmi cselédek
42	2	42	90	X		137–139			Egyéb cselédpa- rasztok
43	3	43	91	X		139–140			
44	4	44	92	X		140–142			
45	5	45	93	X		142–143			
46	6	46	94	X	7. A cselé- dek	143–144			

Magyarázat:

A főlíkokon általában négy sorszám található. A kéziratári szám mellett kézzel írva egy-egy szám fekete, illetve vörös írónnal, illetve a gépelt oldalakon a gépelt oldalszám.

A MPt gépiratából átemelt oldalakat X-szel jelöltem. A címsor „n” a könyv fejezetcímeinek a hierarchián belüli helyét mutatja.

A tervezett fejezetcímeket – lapozáskor így jobban áttekinthetők – Erdei Ferenc a fejezetek végére, a főlíkok verzőjára írta föl.

A további oszlopok MPt 1942-es kiadásának megfelelő oldalait és az oldalt tartalmazó fő- és alfejezetek címeit tartalmazza.

A történelmi népi társadalom. (IV. A paraszttársadalom)

Erdei Ferenc

1. Az ország parasztsága

A történelmi népi társadalom fejlődése úgy alakult, hogy a rendi korszakban a parasztságnak különböző típusait alakította ki, a kapitalizmus korában pedig a polgárosodás különböző fokát érte el. Ennek a változatos, de egészben véve gátolt és hátramaradt fejlődésnek az lett a következménye, hogy az ország parasztsága a két háború közti korszakban is a paraszti társadalom különböző típusaiban és a polgárosodás különböző fokán él. Tehát e korszak alsó népi társadalma végtelen változata a népi-paraszti társadalmi formáknak. E változatosságban mégis az a legélesebb tagozódás, hogy a polgárosodás milyen mértékben haladt előre az ország egyes vidékein és a parasztság egyes osztálya[i]ban. Aszerint a legjellemzőbb a népi társadalom rétegződése, hogy még parasztság-e, vagy már nem parasztság.

Az a változatosság, amit az ilyen fejlődés létrehozott, egyúttal a társadalomalakulás válságának a különböző formája is. Egy korábbi fejlődési fokról hátramaradt társadalomszerkezet került ellentétbe a megváltozott viszonyokkal, tehát a parasztság egyformán hatása alatt áll mind a két ellentétes tényezőnek, ezért a válság tünetei ennek a két ellentétes erőnek az egymáshoz való viszonya szerint jelentkeznek. Ahol a hagyományos paraszti társadalmi formák még szilárdan, ha nem is egészen töretlenül, érvényben vannak, és külső hatások az életmenetet sem változtatták meg erősen, ott még a válság szembeötlő jegyei nélkül élnek a parasztok többé-kevésbé kiegyensúlyozott paraszti életet. *Ott azonban, ahol különlegesen megmerevült a paraszttársadalom, viszont az életviszonyok ezzel ellentétesen megváltoztak, már teljes a válság.* S ebből az ellentétek közt hánynyódó életből ott keresik a kilábalást, ahol egyáltalán lehetséges. Ha van lehetőség a más társadalmi tájakra való áttelepülésre, akkor menekülnek a számukra csak paraszt kereteket nyújtó világból, tehát más foglalkozásra térnek, vagy városba költöznek. Ha pedig ez akármilyen lehetetlen, akkor „törvényellenes” úton igyekeznek tágitani és elviselhetőbbé vagy kényelmesebbé tenni a paraszt állapotot. Ezek az egykézű, „romlott” parasztok. Ott pedig, ahol gyökeresen átalakultak az életviszonyok, és már tudatossá vált érdekek érvényesülnek, viszont a paraszti társadalomszerkezet már korábban sem merevült meg kezdetleges fokon, egyszerűen felbomlik a paraszti életkeret, és végbemegy a polgárosodás folyamata. Ezek már nem is parasztok, csak néhány

emlékszerű maradvány emlékezteti őket arra, hogy nemrég még parasztok voltak. Az első és az utolsó típus voltaképpen kívül is van a válságon. Az előbbi még nem jutott odáig, az utóbbi pedig már túl is esett rajta. Illetve nagyjában kívül vannak a válságon, mert azok, akik még parasztok, már nagyon közel vannak ahhoz, hogy ők is belekerüljenek a válságos fázisba, s azok, akik már nem parasztok, még nem oldották föl tökéletesen helyzetük ellentmondásait.

Még parasztok azok, akik külső hatásoktól aránylag védett szigetein élnek társadalmunknak, és rendi korszakbeli fejlődésük sem olyan volt, hogy túlságos nyomással vagy túlságos szabadsággal megzavarta volna a paraszttársadalom alakulását. *Ilyen fejlődésű volt, az Alföldet és a Dunántúl néhány erdős-mocsaras vidékét kivéve, az ország egész területe a hegyek aljáig, valamint Erdély magyar falvai, kivéve mindenütt azokat a kisebb-nagyobb vidékeket, amelyek valamilyen helyi kiváltsággal éltek vagy nemesi szállások voltak.* Ezeken a területeken egy hosszú és meg nem szakadó jobbágyság nevelte a parasztságot, tehát úgy kiépülhetett a paraszttársadalom zárt rendje, hogy az már a szokásszerűség erejével hagyományozódik nemzedékről nemzedékre.

Ez a szabályszerű rendi fejlődésű vidék azonban ebben a korszakban már nem számítható egységesen a konzervatív parasztság földjének. Nevezetesen a polgári fejlődés korszakában, mindenütt a városok mellett és a fő közlekedési utak mentén, valamint a Kisalföldön és a szomszédos dunántúli részeken olyan erős polgárosodási hatás érte a parasztságot, hogy nemcsak a paraszti formák ellenére fejlődött társadalmuk, hanem azokat általában véve fel is oldotta. Így csak azok a vidékek maradnak meg olyan területnek, ahol még parasztok az egykori jobbágyságok, amelyek kívül esnek a polgárosodás erősebb hatóterületén, tehát azok a kisebb-nagyobb falvak, amelyek meglehetősen elszigeteltségben élnek. Végezetül tehát a Palócföld, a Felső-Tisza mind a két oldala, Erdély magyar vidékei, kivéve Kolozsvár közvetlen környékét, továbbá a Dunántúl nagybirtokos vármegyéi azok a vidékek, ahol még általában véve fennáll a történelmi parasztság.

Az újabb társadalomkutatás egyre több olyan vidékét fedezi föl az országnak, ahol ugyan nem polgárosodik a parasztság, ellenben betegesen eltorzult formáit fejleszti ki a paraszti életnek, nyilvánvaló jelül társadalmi élete válságának. *Ezeket mint egykés falvakat ismeri a köztudat.*

Valóban az egyke a legjellemzőbb tünete e torz formákba nyomorodott parasztságnak. Nevezetesen a parasztegyke nem ugyanaz a társadalmi jelenség, mint a polgári társadalom születésszabályozása. A polgári születésszabályozás – beleértve a munkásságét is – mint ennek a társadalomnak minden képződménye, nem megmerevült és társadalmiasult formákba szerveződött szokás, hanem az érdekek irányába haladó életnek egy közbeeső jelensége, mely az érdekek változása esetén nyomban változik és alakul. A polgári társadalom születésszabályozása egyszerűen a gazdasági érdekek következménye, s oka vagy a vagyon egy kézben való megtartása, vagy a nyomortól való félelem, s nyomban vége van a gyermekek korlátozásának, ha jobb gazdasági lehetőségek nyílnak a szülők előtt. Ugyanezért nem is őlt konvencionális formákat ez az egyke, és nem járul hozzá morális-erkölcsi igazolás.

Ezzel szemben a parasztegyke nem ilyen közvetlen és esetenként való következmény, és nem is egyszerűen gazdasági okoknak a következménye. Ez a születésszabályozás egy lehetetlenné vált élethelyzetnek a társadalmi megoldása. Tehát a parasztegyke a mindennap érzett lehetetlen élet gyakorlatában számtalan apró próbálkozásból, megegyezésből, kényszerből és gyávaságból kiépült társadalmi formája egy-egy falunak. És ez az általános szabály most már egyéni akaratok és szándékok fölött kötelezően előírt magatartás, amit erkölcsi igazolással szentesít a társadalom, és állandó morális éberséggel vigyáz arra, hogy tagjai meg ne bontsák érvényét. Az egykés társadalomalakulatnak okai nem közvetlenül gazdaságiak. Az egykés parasztgazda két gyermeket is éppen úgy föl tudna nevelni, mint egyet, és fölött korára kettőnek is tudna ugyanolyan birtokot biztosítani, mint magának van, hiszen gyermekének a házastársa is kapna egy fél részt. Azonban itt arról van szó, hogy egyáltalán jobb sorsot kíván gyermekének a szülő, miután a magát méltatlannak és embertelennek érzi. Maga sem gazdaságilag kínlódik azonban, hanem egyáltalán belekeserült a parasztéletbe, akármilyen zsíros jómóddal járjon is az. Maga sem tudja pontosan, hogy miért nem kell neki az az élet, amelyet él, de amikor csak egy gyermeket nevel föl, azt reméli, hogy az az egy majd könnyebben részese lehet a kívánt külön életnek. „Minek, szolgának?” – mondja a legelső gazda is, ha azt kérdik tőle, hogy miért nincs több gyermeke. Végeredményben tehát a sztrájk eszméje valósul meg a parasztegykében. A paraszti életet tűrhetetlennek érzi az ilyen közösség, tehát azt a sorsot már nem kívánja továbbörökíteni ivadékaiban, ezért egyetlen ágra szorítja az élet folytatását, sőt lényegében az élet megszakadásába is beletörődik. Kimondatlanul és megfogalmazatlanul az az ítélet érvényesül az egykében, hogy ha nem élhet másként az ember, csak parasztként, akkor jobb, ha nem is folytatódik tovább az élet.

A sztrájkba keserült paraszttársadalomnak azonban csak egyik tünete az egyke. Társul hozzá az egész életrend különös eltorzulása. Parasztlelet ez – de már nem paraszt igényekkel –, benne minden tevékenység paraszttörvények szerint folyik, de ez már egyáltalán nem hasonlít a szabályszerű történeti paraszti rendhez. Egyenesen visszájára fordult paraszti világ ez. Nem a természetes szaporodásnak és a természetén erőszakot tevő fáradozásnak és termelőmunkának a világa ez, hanem megakadt, felfordult, kifáradt, kényelmet, könnyebbséget és élvezeteket kereső paraszti élet. Az ilyen társadalomban már nem alaptörvény a szüntelen munka. Elismeréssel és megbecsüléssel nézi a falu közössége, ha valaki nem dolgozik, földjeit paragon hagyja, mindennap ünnepi ételeket eszik, legföljebb egy gyermeke van, aggregény marad a férfi stb. stb. A normális parasztlelet sem „természetes” élet, annál sokkal több kínlódással, küszködéssel, fáradozással és az emberi méltóság lealacsonyodásával jár, viszont kemény, majdnem hőiesen erős életstílus. *Ezzel szemben az egykés parasztok élete teljességgel dekadens, fáradt, menekülő élet. Itt nem a férfi a vezető, hanem az asszony, nincs értéke és megbecsülése a fiatalságnak, zsarnokilag uralkodik fölöttük az öregek cinikus nemzedéke. Itt nincs virtus, nem verekszenek a lányért, s a fiatal férj még csak az asztalra sem vág, ha az anyósa nem engedi a feleségéhez éjszakára.*

A születésszabályozás ma már általános jelenség csaknem az ország egész területén a parasztság minden rétegében. Legtöbb helyt azonban ez nem a különleges parasztegyke, hanem már a polgári társadalom jelensége: gazdasági okok közvetlen hatásaképp jelentkező alkalmazkodás. *Parasztegyke fejlődött azonban ki mindenekelőtt az Ormányságban, a Sárközben, s a Duna-melléken a Csepel-szigettől le a Dráváig, azután a Dunántúl déli részén Göcsejben és az Őrségben, továbbá a Garam völgyében és a Tiszazugban.* Mindenütt a múlt század hetvenes éveiben kezdődött, s ma már mindenütt ezeken a helyeken kiformalódott és föltétlen érvényű hagyománya a parasztság életének. E torz paraszt formának a kifejlődése a legtöbb helyt helyi folyamat volt, s helyenként más-más okok játszottak közre a kialakulásában.

Az Ormányságban és a Sárközben egészen különlegesen nem is a rendi múltban, hanem az utána következő alakulásban keresendők az okok. Ez a két mocsaras-erdős vidék egészen a vizek lecsapolásáig a halászatnak, állattartásnak és a makoltatásnak volt a területe, tehát az itt élő nép nem volt földművelő jobbágy, hanem annál szabadabb mozgású és lazább paraszti formák közt élő állattartó-halászó nép. Számukra a vizek lecsapolása és a közbirtokossági erdők és vizek elvonása tette kikerülhetetlenné a földművelő paraszttá való leülepedést és a zárt paraszti rendbe való beilleszkedést. Ilyen társadalomalakulás azonban nyilvánvalóan nem mehetett már olyan simán a polgári társadalom korában, mint sok századdal azelőtt a hűbéri világban. Mert ugyanakkor, amikor közvetlen kényszerük földhöz tapadó és belenyugvó földművelő parasztokká akarta formálni őket, már a kapitalizmus elvei szerint zajlott a gazdasági élet. Ezért ezeknek a falvaknak a végleges és teljes parasztosodása nem is következett be. Nem nevelődtek annyira parasztokká, hogy ma is ilyeneként tudnának élni. Amikor parasztokká kellett volna lenniök, ugyanakkor egy más világnak a hatásai is elérték őket. Más élet pedig ténylegesen lehetetlen volt számukra ebben a társadalomban s az ő technikai viszonyaik között, tehát meghasonlottan szembefordultak a paraszti lét történeti szabályaival, és most kínlódva, torzul és betegesen vegetálnak. Nagyon hasonló volt az egykésedés folyamata a másik két dunántúli vidéken, az Őrségben és Göcsejben. Más volt ellenben a történeti fejlődés a Garam-völgyben és a Tiszazugban. Itt hosszú és szabályszerű jobbágyi nevelődésen esett át a parasztság, tehát minden hiba nélkül földművelő paraszttá alakult. Mindkét helyen azonban végtelenül hosszú volt ez a korszak, és az utóbbi évtizedekben rendkívül erős polgárosodási hatás érte őket. Vidékük földrajzi helyzete és népük energiája azonban nem volt képes arra, hogy fölbontsák a falusi paraszttársadalmi rendet, és helyébe a polgári társadalom intézményeit alakítsák ki. Így polgári igényekkel és vágyakkal parasztvilágukban kénytelenek élni, természetes, hogy szembefordultak evvel az életkerettel.

Általános és egyre veszedelmesebb méreteket öltő jelensége a magyar társadalomnak *a városba özönlés és a mezőgazdasági foglalkozásból való menekülés.* Ugyan egyik sem különleges magyar jelenség, mert világsszerte van elég példa mind a két folyamatra, azonban a magyarországi földtől és faluból való menekülésnek különleges oka is van.

Általános tényezője a földtől és a faluból való menekülésnek a földművelés és a falu fejlődésbeli hátramaradása. Mind a mezőgazdaság, mint a termelés egyik ága, mind a falu, mint a városokon kívüli vidék, hátraszorult az újabb kori fejlődésben, és sem technikai föltételekben, sem gazdasági honorálásban nem kapta meg azt a társadalom üzemében, amit az ipari termelés és a város. A magyar paraszt azonban nem csak azért menekül a földtől, mert aránylag kevesebbet jövedelmez a föld, [és] aránylag alacsonyabb a mezőgazdasági munkabér, hanem azért is, mert a mezőgazdasági termelés hagyományos parasztgazdaságokban és uradalmi üzemekben folyik, tehát egészében paraszti mesterség. Szóval avval jár, hogy aki mezőgazda, az egyúttal paraszt is (kivéve, ha birtokos úr). Ebben a helyzetben az a valóság, hogy *a falusi a város legnyomorultabb kültelkét is különb világnak érzi, mint a faluját, és a kisebb birtokú gazda is kíváncsibbnak tartja a rendőri, levélhordói állást vagy a gyári munkásságot a maga szabad, de paraszt gazdaiságánál.* A magyar társadalomban tehát a korszakbeli fejlődési fokon nem csak a földtől menekülnek és nem csak a faluból, mint vidéki telepről, hanem *a paraszt mezőgazdasági munkától és a paraszt életkeretet nyújtó falutól.*

A menekülésnek két folyama van. A menekülőök egy[ik] részét a város és a más foglalkozás vonzása ragadja ki a mezőgazdaságból és a faluból, más[ik] részüket azonban a falu és a mezőgazdaság mint létszámfölöttieket taszítja ki. Az előbbi részre áll a parasztságból és a faluból való menekülés tétele, ezek ugyanis valamilyen fizikailag elviselhető életet hagynak maguk után. A másik rész azonban egyszerűen a fizikailag lehetetlenné vált életet hagyja el, és valahol meg szeretne élni. Ez utóbbi esetben tehát nem közvetlenül a parasztságból való menekülésről van szó, azonban nem nehéz ebben a jelenségben is észrevenni a paraszttársadalom lenyűgöző szerepét. Akkor ugyanis, ha a mezőgazdasági termelés nem a konzervatív parasztgazdasági és uradalmi keretekben folya, s a falusi életet nem kötnék a történeti gátoltságok, a megélhetésük érdekében menekülőök nagyon jól meg tudnának élni a mezőgazdaságban és a falu világában.

Az országnak két területe van, ahol a parasztságnak sikerült elkerülni a különleges magyar fejlődési válságnak a legmélyebb szakadékait: az egyik a Kisalföld és a Dunántúl egyes vidékei, a másik a Nagyalföld, közelebből ennek tanyás városai és nagyfalvai. E két területnek mind történeti parasztosodása, mind újabb polgárosodása eltérő fejlődésmenet által következett be. Az eredmény azonban nagyjában egyező: ezek a földművelők lényegében már nem parasztok.

A nyugati részek az a vidéke az országnak, ahol a legkorábban megindult a település, legkorábban paraszttokká lettek a földdel dolgozók, legkorábban megindult a feudális faluközösségek kialakulása s ezzel együtt a nyugati szabású városiasodás, és ez a fejlődés sohasem szakadt meg tökéletesen. De a legszerencsésebb volt a helyzete ennek a vidéknek a nagy átalakulás korában is, nevezetesen a liberalizmus idején. Ekkor ugyanis fejlett városaiban erőteljes és nagy hatású polgári fejlődés indult meg jelentékeny ipari termeléssel, nagy piacokkal, kereskedelmi forgalommal és városi fogyasztással. Ez a kedvezményezett helyzet avval a következménnyel járt, hogy *a mezőgazdasági termelés előrehaladása jóval megelőzte ezen a vidéken az ország többi*

részt. A termelés szervezete itt szabadult meg legjobban paraszti hagyományaitól, a legtöbb jól berendezett kisgazdaság ma is ezen a vidéken van, s a termelés tudománya is ezen a vidéken fejtett a legmagasabbra. A gazdasági élet átalakulása magában véve is segítette a paraszti társadalom továbbfejlődését, de maga a társadalomalakulás is ilyen irányban haladt. A nyugati határszáron volt a leghasonlóbb a történeti fejlődés ahhoz, ami Nyugat-Európában ment végbe. Ennek a vidéknek a népe tehát a legrégbben alakult parasztsággá, de a leghamarabb és a legsikeresebben is haladta meg ezt a fejlődési fokot. Ma már körülbelül abban a mértékben, mint Csehország vagy Ausztria parasztsága, sokkal inkább agrárpolgárság és munkásság szervezete ez a népi társadalom, mintsem megkövült paraszti szerkezet.

Az alföldi parasztság egészen más fejlődési folyamat útján jutott el hasonló fokra. Az Alföld volt mindig az a része az országnak, ahol a nyugatias hűbéri-rendi társadalomszerkezet nem tudta elég mélyre eresztetni gyökereit. Már a török kor előtt is az Alföld területének nem jelentéktelen része kívül esett a földművelő parasztok falvaival és az iparosok-kereskedők városaival betelepült nyugatias országterületen. A török hódoltság pedig még azokat a feudális-rendi képződményeket is elpusztította, amelyek a középkor idején kiépültek. *Tehát általában a török után nem a szabályszerű rendi keretekben indult meg a társadalom újjáépülése.* Később már minden feudalizáló törekvés hiábavaló lett, mert a vármegyék uralma alól felszabadult községek saját autonómiát, önálló cívisparaszti társadalomszerkezetet építettek ki, s később a vármegye és a földesurak visszatérése idején már volt erejük ahhoz, hogy szabadságukat nagyjában megtartsák. Ez a parasztság tehát kikerülte az újkori Habsburg birodalmi feudalizmus útjait, s a tanyarendszer révén kész intézménye volt arra, hogy a mezőgazdasági termelés fejlesztését városi vagy nagyobb községi keretben vármegyeyi és földesúri irányítás nélkül valósítsa meg. Ilyen történeti alakulás tette lehetővé, hogy még mélyen benn a rendi társadalom korában az Alföldön már polgárparaszti társadalmi formák alakuljanak ki, s ezek a teljes paraszti állapotba való lesüllyedés elkerülésével egyenesen fejlődjenek a polgári társadalom koráig. Amikor a polgári korszak beköszöntött, ez a nép már sokkal sikeresebben fejlődött a kapitalizmus és a polgári társadalom viszonyai között, mint a más vidéki falvak parasztsága. Különösen sikeressé tette az alföldi parasztság ilyen irányú előrehaladását a tanyarendszer avval, hogy egyrészt a termelőhelyi üzemekben sokkal sikeresebben haladt előre a piaci termelés kifejlődése, másrészt pedig avval, hogy a tanyákon termelő mezőgazdák egy-egy nagyobb községi szervezetben éltek, s ezek a városi központok egy-egy nagy agrárpiacnak a színhelyei lehettek. *Így jutott oda az alföldi parasztság, hogy termelésében legalábbis utolérte a nyugati határszél mezőgazdáit, sőt ezenfelül számos nevezetes mezőgazdasági világmárkát produkált, és egészben véve a magyar mezőgazdasági termelésnek a törzse lett.* A gazdasági előrehaladással együtt társadalma is odafejlődött, hogy ma már alig mondhatók parasztoknak, sokkal inkább mezőgazda polgárok és mezőgazdasági munkások, sőt szakmunkások.¹

¹ A szerző itt a Szabad parasztság története című munka 22–25. oldalaira utal. Hasonló című Erdei-írás kettő jöhet szóba, ezeket Erdei Ferenc Történelem és társadalomkutatás (Budapest, Akadémiai, 1984) közli, de ezeknek nincsen ide illeszkedő része.

2. A parasztgazdaság

A jobbágytelek parasztgazdasága nem ok- és célszerű, hanem teljesen szokásszerű üzemformája volt a mezőgazdasági termelésnek. Lényegében házigazdaság volt, amelyben együttes háztartási-gazdasági keretek között hagyományos rendben folyt a termelőmunka. Tehát nem volt külön termelőüzemi szervezete, az egész ház és az egész család munkaereje adták üzemi kereteit, nem volt termelési számvetése, úgy termeltek mindent, ahogy a szokás tartotta, s nem volt különleges termelési szakértelem a termelésben, a termelési eljárásokat és fogásokat szokásszerűen tudta mindenki. Ez a gazdaságforma nyilvánvalóan különlegesen a feudális gazdasági rendnek, s ebben is sajátlagosan a paraszti termelésnek az üzeme. Az is nyilvánvaló, hogy a piaci termelés kapitalista rendjében ez a gazdaságforma teljességgel életképtelen, és alkalmatlan arra, hogy a piaci forgalomban sikeresen részt tudjon venni. Szükségszerűen be kellett volna tehát következnie a parasztgazdaságok átalakulásának, nyomban, mihelyt a gazdasági élet általában kapitalizálódott.

A magyar parasztgazdaság átalakulása azonban általánosságban még ebben a korszakban sem következett be. A megváltozott világban is megmaradt a paraszti termelés hagyományos gazdaságformája, és kisebb-nagyobb változásokon csak igen lassan, szinte alig észrevehetően ment keresztül. Egy-egy parasztgazdaság tehát ekkor sem üzleti racionalitással berendezett vállalati üzem, hanem a hagyományos keretek között hagyományosan termelő házigazdaság, amely végeredményben sem a termelőt nem tudja sikeresen ellátni, sem a piacra nem tud számottevő árut vinni. E gazdaságforma megmaradásának az okai ugyanazok, mint általában a paraszttársadalom konzerválódásának. Bármennyire kapitalizálódott tehát a paraszti termelés, annyira mégsem változott meg, hogy a maga erejéből kiemelkedhetett volna a jobbágykor gazdaságformájának a keretei közül.

Egy falusi parasztgazdaság ebben a korszakban körülbelül a következő képet mutatja. A gazdaság üzemi keretei tökéletesen „korszerűtlenek” vagy rendezetlenek. A gazdálkodás falurendszerű, tehát a falusi házból, mint gazdasági udvarból munkálják a legtöbbször tagosítatlan, határbeli földeket, holott sehol a világon nincsen sikeres mezőgazdasági termelés másképpen, mint a termelőhelyre telepített üzemben. A gazdaság alapját képező földbirtok jogviszonyai a legbizonytalanabbak. Nemcsak a férj és a feleség külön-külön birtoka, hanem a már nem dolgozó szülők fenntartott tulajdonjoga vagy haszonélvezete teszik lehetetlenné az egységes és céltudatos birtokkezelést. Éppen ezért a gazdaság vezetése állandóan problematikus. Az öregek, kivált, ha tulajdonukban vagy haszonélvezetükben van a föld, akkor is igényt tartanak a vezetésre, ha már nem dolgoznak, vagy a fiuk nyilvánvalóan jobban ért a gazdaság dolgaihoz. A vezetésnek ilyen bizonytalansága azután a legtöbb esetben oda vezet, hogy ahány fölnőtt családtag él a gazdaságban – legtöbbször annyi tulajdonrészről is van szó –, annyian vezetik a gazdaságot. Még jobb eset, ha a vezetést üzemáganként tudják elhatárolni, legtöbbször azonban ugyanabban a kérdésben vitatkoznak vagy intézkednek külön-külön, s rontják le egymás törekvésének a sikerét. A vezetés teljes zavara okozza, hogy bár a legtöbb parasztgazdaságban világosan érvényesül az

árutermelés tudata, és minden termelő minél sikeresebben akar részt venni a piaci forgalomban, mégsem tud a legtöbb parasztgazdaság valóban jelentékeny árut produkálni. A siralmasan gyenge produktívitásnak a másik oka, hogy egyáltalán nincsen komoly termelési szaktudás. Széltére a hagyományos módon termelnek, tehát tulajdonképpen szakszerűen vajmi keveset tudnak az agrármesterség tudományából. A hagyományokban természetesen sok bölcsesség van, azonban, amikor szüntelenül változó piaci szükségletekre kell termelni, ilyen hagyományos tudással már nem lehet sikeres a termelés. Ha minden fogyatékoság ellenére egy-egy ilyen parasztgazdaság mégis meg tudja állani a helyét, sőt gyarapodni tud, azt a legtöbb esetben szertelen munkatöbblettel és a szükségletektől való elvonással tudja elérni.

Másfajta üzemszervezet a tanyarendszerű gazdálkodás. S a parasztgazdaságoknak a kisebbik fele ebbe a típusba tartozik. Ez a fajta paraszti agrárüzem, bár hasonlóan összekuszált jogviszonyok terhelik, mint a falusi gazdálkodást, több ponton célszerűbb és teljesítőképesebb, mint amaz. Egyfelől azért, mert termelőhelyi üzem, amely sem a tagosíthatatlanság hátrányait nem szenved, sem termelése szállítási gondjai nem olyan sokszorosak, másfelől pedig egy-egy nagyobb termelőegységnek a része, amely nagy agrárpiacon fejlődött, tehát árutermelése sikeresebben fejlődhet. E különbség folytán sikeresebb is a tanyai üzemek árutermelése, a termelőmódszer fejlődése itt erőteljesebben halad előre.

A parasztgazdaságoknak azokon a típusain túl, amiket a település és a földrajzi viszonyok megszabnak, annak alapján is különböző változatai vannak, hogy az illető parasztság a polgárosodásnak milyen fokán tart, és hogy mekkora földbirtoknak az üze. E társadalmi különbségek szerint a parasztgazdaság különböző típusai a parasztság társadalmi tagozódásának megfelelő változatokra bomlanak szét.

3. A nagygazdák

Az átalakulásnak a két háború közti szakán az a helyzete társadalmunkban a parasztságnak, hogy termelő helyzete már polgári, azonban ezt a helyzetet részben még a paraszttársadalom által kötve tölti be. Éppen ezért *ekkor már nem beszélhetünk egységes parasztságról, hanem a parasztság osztályrétegződését kell megállapítanunk. Azzal a hozzátevéssel azonban, hogy polgári, kispolgári vagy munkás osztályhelyzetében parasztságunk egy része, bizonyos mértékig pedig egésze a paraszttársadalom közös szerkezetével illeszkedik osztályhelyzetébe. Tehát osztályhelyzete szerint a termelés kapitalista viszonyaihoz képest rétegződik a parasztság, ugyanakkor azonban a társadalom nagy egészében külön összezáródó társadalomszerkezet: a történelmi népi társadalom.*

Amikor nagy részben jobbgyság volt a parasztság, akkor is csak rendi társadalomszervezete volt közös, tényleges gazdasági viszonyaiban igen széles skálán rétegződött. A különbség azonban a mai állapottal szemben lényegbevágó. Akkor a különböző gazdasági viszonyok között élő parasztrendűeket nemcsak a közös paraszti társadalom, hanem a faluközösségben reális összetartozás, közös

társadalomgazdasági üzem fogta egybe. Ebben a korszakban azonban a birtokos parasztság és a földtelen parasztság között csak a történelmi társadalmi keret a közös – ez is egyre kevésbé –, egyébként a gazda és a munkás érdekei szerint kapcsolódik más-más osztályközösségbe.

A nagygazda parasztság – ideértve azokat, akik birtokuk nagysága folytán föltétlenül idegen munkaerőre szorulnak, és állandóan dolgoztatnak is idegen munkaerővel – helyzete föltétlenül polgári. Az ilyen nagygazdák 1930-ban a trianoni területen, ha csak az 50–200 holdas birtokokat és bérlőket számítjuk, segítő családtagjaikkal együtt 27 ezer főnyi kereső réteget képeznek, eltartottjaikkal együtt pedig 58 ezer főt tesznek ki. Ez a réteg tehát kevesebb, mint az egész népesség egy százaléka. Ha még hozzájuk számítjuk az 50 holdon aluli és 200 holdon fölüli birtokosok egy részét, még akkor is kevéssel haladják meg az egyszázalékos részesedést mind a kereső, mind az eltartottakkal számított népességben. Jelentékeny tőke és termelőeszközök birtokában a termelés kapitalista rendjében vállalkozó árutermelőknek kellene e nagygazdarétegnek lenni, vagy járadékukat élvezőnek, aki tőkéje jövedelméből polgári szinten él. Mégis birtokos parasztságunk nem jelentéktelen része polgári osztályhelyzete ellenére sem polgár, hanem parasztgazda! Tehát nem a polgári társadalom egyik eleme, hanem a paraszttársadalom vezető rétege.

Gazdasági helyzete föltétlenül polgári. Nagy, gyakran óriási tőkének a birtokosa, egy öröklött gazdaságnak a vezetője, s két-három család munkaerejének az ura. Akármilyen elmaradott és forgalomból kieső legyen is a falu, amelyben él, valamilyen piaci lehetősége van, s összes életviszonyai szorítják arra, hogy minél többet termeljen piacra. Mégis gazdasági tevékenysége ennek a helyzetnek ellenére tisztára paraszti gazdálkodás.

A termelés, amit folytat, nem kalkulálható árutermelés, hanem részint a házi szükséglet, részint a hagyomány által megszabott sokoldalú termelés. Az ilyen parasztgazda termelése tehát semmilyen irányban nem specializálódott. Van szőlője, rétje, búza-, kukorica-, takarmánytermelése, valamennyi veteményföldje, mindenféle állatai, de egyiknek a termelése sem válik mesterséggé és komoly árumennyiséget produkáló üzletaggá. Ezt az összetett üzemet a hagyományos parasztgazdai módszerrel vezeti, és minden termelési ágban öntudatlanul végzi azt, amit a megfelelő időben végezni szokás. Ilyen termeléssel természetesen keveset tud piacra vinni, pénztartozásai pedig aránylag nagyok, tehát könnyen előfordul, hogy adóssággal kell megterhelni a birtokot. Az eladósodások rendkívüli aránya igen nagy részben írható az ilyen paraszthagományossággal kezelt birtokok számlájára.

Az eladósodás szükségszerű következménye annak az ellentétnek, ami ennek a gazdálkodási formának a természetében van. Az ilyen egzisztencia polgári, tehát olyan pénzbeli közterhek, beszerzési költségek, és részben olyan munkaköltségek terhelik, mint amilyenek egy akkora vállalatot megilletnek a kapitalizmus rendszerében. *A gazdaság termelése ezzel szemben paraszti módszerű, tehát nem mindig tud elegendő pénzbevételt produkálni.*

Az ilyen parasztgazda egy pontban illeszkedett bele osztályhelyzetébe: mérhetetlenül erős öntudattal birtokolja a földjét. Még csak három-négy nemzedéke annak, hogy kizárólagos tulajdonnal tartja kezében a földet, de ez az idő elég volt arra, hogy a földtulajdonnak a mélységes öntudata teljes keménységében kifejlődjék. Ez a tulajdonosi öntudat azonban nem ugyanaz, mint az úri vagy a tőkéspolgári birtoklás tudata. Ez teljesen irracionális paraszti magatartás. Nem abban nyilvánul meg, hogy a szabad földtulajdonnal most már tetszése és érdeke szerint vállalkozik, vagy él avval a szabadsággal, hogy bérbe adja és élvezi a járadékot, még csak azt a törekvést sem váltja ki, hogy építsen valamit a földön, szép kultúrát, tanyát vagy erdőt vagy gyümölcsöst, hanem egyszerűen abban teljesedik ki a birtoklási tudat, hogy a földesgazda méltóságos magatartásával forog a világban. Hatalmi helyzetben érzi magát az egész világgal szemben, mert földje van, s ezt a helyzetet együgyű gőggel élvezi. Jóllehet nem él jobban és nem sokkal dolgozik kevesebbet, mint ha nem lenne földje, nem vállalkozik földjével alkotó feladatokra és egyéni teljesítményekre, amelyek becsvágyát elégíthetnék ki, nem él a birtoknak azzal a lehetőségével, hogy bérbe adja és a járadékából él, egyszerűen csak azt élvez, hogy van. Lehet, hogy egy munkás sokkal jobban él, lehet, hogy egy bérlő sokkal jobban termel, mégis messze ezek fölött érzi magát azzal, hogy földnek a birtokosa.

A földbirtoklásnak ez a teljességgel paraszti magatartása nemhogy megtörte volna a gazdák paraszti életrendjét, hanem még inkább teljessé tette azt. Éppen olyan saját formái által kötött élet ez, mint a nagytelkű jobbágyé volt, éppen úgy minden lépést hagyományos formák szabnak meg, s ezeknek éppen úgy az az értelme, hogy ez egy önálló földhöz kötött világ, csak most a föltétlen és kizárólagos birtoklás tárgyi alapot biztosít számára. Tehát most már nem úrbéres viszony tartja szokásszerű érvényben a paraszti élet társadalmi törvényeit, hanem a saját föld. *Nyilvánvaló a helyzet teljes ellentmondása. Rendi paraszttársadalmi formák, amelyeket polgári birtoklás tart fenn.* Minden esetben csak idő kérdése éppen ezért, hogy mikor válik tudatossá az ilyen gazda előtt, hogy földbirtoka nemcsak arra jó, hogy azon parasztbiztonságban éljen, sőt gyakran erre nem is jó, ellenben becsvágyó és haszonra törő polgári termelést folytathat rajta, vagy bérbe adhatja, és élhet a járadékából nem is paraszt módon. A fiatalabb nemzedék már rajta is van ezen az úton. Az a rész, amelynek polgári becsvágya van, szeretne többet, jobbat és újabbakat termelni a családi birtokon, az a rész pedig, amelyik csak jobban és könnyebben szeretne élni, szívesen adná bérbe a földet, s menekülne a paraszti munkától és egyáltalán a paraszti élettől. A hagyományt erősen őrző öregek még gátolják ezt a folyamatot, azonban kihalásuk után már semmi sem fogja föltartóztatni.

Ahol a polgári átalakulás legmélyebben járta át társadalmunkat, tehát a Kisalföldön és a Nagyalföldön, ott a nagygazdák voltak az elsők, akik megtörték a paraszthagyományokat, és polgári osztályhelyzetükben polgári módon igyekeztek élni. Éppen ezért ennek a két vidéknek a nagygazdái sokkal inkább polgárgazdák már, mint parasztgazdák.

Gazdaságuk már nem hagyományos parasztgazdaság, hanem mezőgazdasági vállalat, éppen ezért a piaci lehetőségekhez képest specializálódott. A különleges mezőgazdasági áruterelés minden változatát képviselő gazdaságok vannak közöttük. A Kisalföldön fejlett a takarmánytermelés és az állattenyésztés, valamint a cukorrépa- és a sörárpatermelés. A haladó parasztgazdaságok itt különös energiával és állandóan fejlődő szakértelemmel folytatják ezeket a termelési ágakat, és a paraszti termelést messze meghaladó értékű árut tudnak a piacra vinni. Ugyanitt a legfejlettebb az ország kisbirtokain a tejtermelés, ami a szakszerű istállózásnak, tenyészkiválasztásnak és a törzskönyvezésnek a következménye. A Duna-Tisza közén a gyümölcstermelés vált ugyanilyen speciálisan kifejlesztett termelési ággá. A Tiszántúlon hasonlóan fejlett tömegárut termelő és szakértelemmel vezetett búzatermelő és baromfitenyésztő, valamint lótenyésztő gazdaságok vannak.

De nemcsak vidékenként specializálódott a polgárosodott gazdák termelése, hanem *egyénenként is mindenféle különleges vállalkozások létesültek teljesen a polgári gazdálkodás szellemében*. Cséplőgépet, herefejtőt, darálómalmot tartanak, s bérben dolgoznak azoknak a gazdáknak, akiknek ilyen nincsen. Vannak sertéshizlaló gazdaságok, amelyek az általános szántóföldi termelés mellett, vagy ilyen nélkül is üzletszerűen folytatják a sertéshizlalást, s ezt gyakran kereskedéssel is összekapcsolják. Másutt specializált tenyészállattartó gazdák válnak ki a többi közül. *Különleges gonddal és igyekezettel folytatják az állattenyésztést, és a maguk tenyésztette tenyészállatokat bérhasználatra engedik át a többi gazdáknak*. Igen sok olyan gazda van, aki a saját gazdasága mellett vagy azt fölcserélve nagyobb bérletet vállal, és azon teljesen kapitalisztikus mezőgazdasági termelést folytat. Más változat a tőkés gazdáié, aki kamatra kölcsönöz pénzt, terményt a megszorultaknak, tehát bankári tevékenységet folytat.

Szinte végtelen tehát a változata annak, ahogy a parasztgazdálkodási hagyománytól megszabadulva használják földjüket ezek a gazdák. Számukra már nem paraszti biztonságot nyújtó bázis a föld, hanem tőke, amelyet a tőkés gazdálkodás elvei szerint használnak föl. S nemcsak úgy, hogy különleges termelési ágakat fejlesztenek ki, és haszonra törekedve újabb és újabb termelési ágban vállalkoznak, hanem úgy is, hogy tőkévé fordítják át a földet vagy a gazdaság nyereségét. Nagyon sok a kupeckedő, kereskedő köztük. Marhát, lovat, sertést vásárolnak környékük összes piacain, azokat tartják, följavítják, hizlalják egy ideig, és igyekeznek nyereséggel túladni rajtuk.

Különösen az utolsó évtizedben óriási mértéket öltött a föld haszonbérbe adása. Az Alföld tanyás városaiban a nagyobb gazdabirtokoknak a nagyobbik fele van már haszonbérleti kezelésben, ami azt jelenti, hogy a gazda megszabadul a termelés minden gondjától, és csak a járadékot húzza földje után. Az ilyen gazdák aztán teljesen benn a városban élnek, s egy részük a kertben, szőlőben foglalatossodik, más részük állattal, terménnyel kereskedik, nem kevés azonban az olyan, aki valamilyen egyesületi-egyházi-érdekképviseleti-szövetkezeti munkát vállal, s valamelyik irodában dolgozik, illetve reprezentál. Olyan is van közöttük, aki éppen semmivel nem foglalkozik, hanem él tétlenül birtoka járadékából.

A főváros környéki falvakban pedig néhány éve az a szokás terjed el, hogy eladják földjeiket a nagyobb gazdák, és a főváros közelebbi környékén bérházat vesznek, s mint háziurak élnek annak a lakbéréből.

Mindezek a gazdák ekképpen gazdasági tevékenységükkel teljesen vállalkozókká lettek. *Nem tisztelik már azt a paraszthagymányt, hogy a föld arra való, hogy azon a paraszthagymányok szerint gazdálkodjanak, hanem tőkeként élnek vele, s úgy használják föl, ahogy a legnagyobb hasznot remélik utána.* Még ha megtartják is a mezőgazdasági üzemet, nem dolgoznak már úgy, mint ahogy a paraszttörvények szerint a gazdának is szükséges. Mindent munkásokkal végeztetnek el, maguk csak üzemvezetői a gazdaságnak, és úgy igazgatják üzemiüket, mint az uradalmi tisztek és ispánok. Különösen a tanyarendszer ad módot erre a polgári gazdaságvezetésre avval, hogy a gazdának nem kell a tanyán lakni, hanem a városban tarthat rangos polgári házat, és onnan jár ki hetente, vagy ha szükséges, sűrűbben a tanyára. Az ilyenek már nagyon szívesen írják foglalkozásuk rovatába azt, hogy földbirtokosok.

Hasonlóképpen nem köti már fogyasztásukat sem a paraszti konvenció. Igyekeznek polgári módon jól élni, gyakran túlságosan is bőségesen. Állandó vendégeskedést folytatnak, és ezeken az étellel-itallal olyan bőségesen élnek, ami a közönséges polgári mértéket is meghaladja. Ugyanígy fölszabadult a paraszthagymányok korlátjaitól egész életberendezkedésük is. Lakásuk, ruházatuk teljesen polgári szabású, éppen csak egy-egy alig észrevehető nyoma van már annak, hogy még kezdők ennek az életstílusnak a folytatásában. Figyelemre méltó ebben az átalakulásban, hogy ez nem is tiszta polgárosodás. Ahogy vállalkozó gazdálkodásuk „földbirtokos” lét, úgy „életformájuk” változása is inkább urasodásnak nevezhető, mintsem polgárosodásnak. Magától értetődő következménye ez a magyar felső társadalom úri természetének.

Társas érintkezésük és egész kifelé való arculatuk nemcsak hogy nem paraszti jellegű már, hanem tudatos igyekezettel kerülnek is a paraszt[i] formákat. Tehát csak egymás közt és polgári-úri elemekkel barátkoznak, munkásaik felé úri magatartást tanúsítanak, gondosan használnak minden elképzelhető címet, gyermekeiket a régi parasztnévek helyett szép úri nevekre keresztelik, s beszédjükben kerülnek minden „szagos” paraszti szót és fordulatot, sőt nemritkán a vidék tájszólását is elhagyják. Végül gyermekeiket legtöbb esetben nem mezőgazdasági pályára küldik, hanem az általuk és a társadalom által többre becsült úri életpályákra.

A Kisalföld polgárgazdái annyiban különböznek a nagyalföldiektől, hogy ott simább és szolidabb lévén az átalakulás – szinte úgy lehetne mondani, hogy európaibb –, inkább a mezőgazdasági termelés kapitalista fejlesztésében, mint az élet polgári-úri berendezésében nyilatkozik meg a paraszthagymányoktól való szabadulás. Fontos tényező ebben a különbségben, hogy a falvak kisebb és szűkebb köre nem ad annyi alkalmat a polgári-úri életre, mint az alföldi városok városias társadalmá és tanyarendszerű gazdálkodása.

4. A kiskgazdák

A kiskgazdáknak, szóval a parasztság középrétegének nem reprezentánsa az a kiskgazda arc, amely a háború után tűnt föl a magyar társadalom fórumain. Ez a kiskgazda – szoborba öntve Nagyatádi Szabó István és [...] B. Tóth Ferenc képviselik – nem a középparasztság képviselője. Csak azért neveződött kiskgazdának, mert a nagybirtokosok mellett valóban kiskgazda, valójában azonban a parasztság felső rétege jelentkezett bennük.

A középparasztság csak passzív tömege volt a kiskgazdamozgalomnak, s éppen fölkészületlenségén múltott, hogy a kiskgazdamozgalom nem tudott egy kispolgári agrárdemokráciát megalakítani. Pedig ez a középparasztság már tekintélyesebb réteg: a gazdáknak szám szerint a legnagyobb része, s az egész parasztság tömegében is számottevő hányad. Ide számíthatók mindazok az önálló parasztgazdák, akiknek akkora birtokuk van, hogy azon önálló gazdálkodást folytathatnak és soha más gazdaságában nem dolgoznak, viszont a saját gazdaságukban elsősorban a saját családi munkaerővel végzik el a munkát, és idegen munkaerőre csak időnként vagy mellékesen szorulnak. *Ide kell számítani azokat a nagyobb haszonbérletket is, akik nem nagygazdai vállalként bérelnék a kisbirtok méreteinél nagyobb gazdaságokat, de nem is gazdai rangon aluli kisbérlet, hanem egy kis saját gazdaságnak megfelelő bérletet bírnak, vagy törpebirtokukat bérlettel egészítik ki önálló gazdasággá.* Ha a 10–50 holdas birtokosokat és bérletket számítjuk ebbe a rétegbe, akkor 270 ezer keresőt és eltartottjaikkal együtt 720 ezer főt jelentenek. Ez azonban még mindig vékony réteg a társadalom egészében, a keresőknek 9 százaléka, és az összes népességnek alig több mint 8%-a.

Ennek a parasztrétegnek a birtoka a leghagyományosabban paraszti gazdaság. A birtok nem olyan nagy, hogy mint tőke kimozdítaná a termelést hagyományos menetéből és szervezetéből, viszont nem is olyan kicsiny, hogy szükségképpen szorítaná a gazdát eredményesebb piaci termelésre. A legtöbb kiskgazdabirtok öröklött föld, tehát tulajdonviszonyai mindig szövevényesek. A családtagok külön birtoka, az öregek haszonélvezeti joga, s az ebben a parasztrétegben legnagyobb jelentőségű családi viszonyok mindig bizonytalanná és nehézkesé teszik a gazdaság vezetését. A termelés technikája már csak ezért is a legtöbbször hagyományosan paraszti. Táji hagyományossággal termelnek, tehát valamit mindig a piacra is, azonban ezt nem céltudatos és racionális haszonra töréssel, hanem inkább erőfeszítéssel teszik. A család fogyasztása ebben a birtokkeretben a legnagyobb fölvevője a saját termelésnek, tehát ez is akadályozza a specializált és céltudatosan piacra alapított árutermelés kialakulását.

E gazdaságok nagyobbik fele *falurendszerű*, tehát a falusi gazdasági udvarból munkálják a határban szétszórt földeket. Ez mérhetetlen sok ki- és hazajárással, termény- és trágyaszállítással jár, tehát szükségszerűen hiányos a munka kihasználása és produktivitása. Sikeresek ebből a szempontból az alföldi tanya gazdaságok. Itt éppen az önálló és idegen munkát igénylő kiskgazdaságokban fejlődött ki a tanya-

rendszernek egy igen szerencsés formája, a kispapzatanya. A munkaképes korban levők mind állandóan kinn laknak a tanyán, az öregek viszont benn a városban vagy a nagyfaluban. Tehát a gazdaság teljesen kinn van a tanyán, s ugyanitt van a család munkaereje, viszont a belterületi házban van a család otthona. Ez a rendszer egyrészt városias környezetben való benne élést, másrészt a nagyobb piaccal való közvetlen kapcsolatot biztosítja. Éppen ezért van az, hogy ezekben az alföldi kispapzatásokban igen sok helyt egy-egy speciális kultúra fejlődött ki, s ez a kultúra a kispapzák körében is elterjedt. A baromfitenyésztés pedig elsősorban ezeknek a tanyai kispapzatásoknak az üzemága.

A kispapza egész családjával együtt igen sokat dolgozik. Egyrészt kispapzári gazdasági helyzete, másrészt paraszthagyományai szorítják erre. Abból a közvetlen szükségből is erőltetnie kell magát a munkában, hogy megélhessen, de ebben a gazdasági keretben a paraszt[i] munkahagyomány is érvényben maradt. És miután minden kispapzának polgári törekvései vannak, akár a több föld, akár a könnyebb, polgáriasabb élet irányába, többet kell dolgoznia, mint amennyit a hagyományos létfenntartási keret megkívánna. Csak ott törik meg ez a munkás magatartás, ahol az erősen polgárosodott környezet erősebben hatása alá vonta a kispapzai életet. Különösen az alföldi városokban, de észrevehetően a polgárosodottabb falvakban is, a nők, kivált a fiatalabbak, akik azelőtt rendkívül sokat, ha lehet, még többet dolgoztak, mint a férfiak, most már nagyon sok esetben kivonják magukat a mezei munkából. *Tehát faluhelyen nem járnak ki a mezőre, ami régente kötelező volt, tanyás városokban pedig keveset vannak kinn a tanyán, ami szintén azt jelenti, hogy kivonják magukat a mezei munkából.*

E nagyjából egyező gazdasági helyzetben a paraszttállapotnak olyan sokféle változatát képviseli a kispapdaparasztság, mint maga az egész parasztság. A még paraszt[i] vidékeken nemcsak a munkás magatartás, hanem az egész élet hagyományos paraszti formákban zajlik. Tehát parasztkonvenciók határozzák meg az egész életberendezést, a gyermek nevelését, a családi életet, szórakozásaikat, s egész kultúrájukat. Nem egyéni érdekek és törekvések mentén alakul tehát ilyen parasztközösségekben az élet, hanem a tipikus parasztformákba illeszkedik bele mindenki. Ezekből eltérni annyi, mint szembehelyezkedni a közítélettel, és vállalni annak ezer formában megnyilvánuló rosszsallását. Éppen ezért ilyen helyeken csak nagyon erős egyéniségek merik még megtörni a paraszttörvényeket s érdekeik és vágyaik szerint alakítani életüket.

A másik pólus *az erőteljesen polgárosodott falvaknak, kivált pedig az agrár- városoknak a kispapzái.* Itt a nagyapzák is polgárokká szabadultak, a kispapzák tehát akár azok követésében, akár a maguk külön kényszerénél és igényénél fogva szintén szabadulni igyekeznek a paraszthagyományoktól. Az ilyen kispapzák számára már a munkaerőcs is megváltozik, tehát mihelyt módjuk nyílik rá, hogy kevesebbet dolgozzanak, vagy kivonják magukat egyes családtagok a munkából, nyomban megteszik, és ezért már nem ítélik el őket a környezet. Ugyanígy gyökeresen megváltozott életberendezésük és egész kultúrájuk. Lakásuk, ruházatuk nem paraszti, gyermeküket nem paraszt módon, hanem iskoláztatva, kényeztet-

ve, s nagyon sokszor nem is mezőgazdasági pályára nevelik. Általános [az] ilyen kiskgazdák között az is, hogy lányaik, akiket kevésbé iskoláztatnak, de inkább kényeztetnek, nem akarnak kiskgazdához, „paraszthoz” menni férjhez, hanem iparost, nyugdíjas állását kívánnak maguknak, s ezt nemritkán sikerül is elérniük.

A két szélső pólus azonban ebben a tiszta formában, ha nem is kivétel, de nem is jellemző eset. Tiszta alakban még paraszti kiskgazda csak egyes nagyon elszigetelt és elmaradott faluban van, viszont már nem paraszti kiskgazda csak néhány élen járó alföldi városban. Ennek a rétegnek a legnagyobb tömege átmenet e két típus között. Tehát érvényesek még a paraszti hagyományok, s ugyanakkor igen nagy mértékben föl is szabadult már az élet ezek kötöttségéből, s az erők és érdekek szerint alakul polgári mintára. Éppen ezért nagy tömegében ellentétes és kiegyenlített társadalmi formák elegyét képviseli a kiskgazdaparasztság, s emiatt [a] tárgyilagos szemlélet számára éppen nem vonzó embertípust testesít meg.

Két kultúrának, két társadalomnak az ellentétes formái ütköznek össze élete fölött, tehát sem egyiknek, sem másiknak az emberi értelme nem teljesül már, hanem az egyiknek szükségből, a másiknak igényből engednek. *Egyetlenegy formája nincsen ennek az életnek, amely a lét valóságos viszonyaihoz lenne szabva, s ehhez képest teljesen és zavartalanul ki tudná tölteni.* A paraszti életberendezéseket és társadalmi formákat szorítóknak és kényelmetleneknek, ridegnek és elmaradottnak érzik, tehát csak kelleni és szükségből élnek benne, viszont a polgári életet már mintául is torz formában kapják, még kevésbé tudják alkalmazni, tehát abban is félszegen és avatatlanul mozognak. Annyira kiegyenlítettlenül elegyednek ennek a két szerkezetiségnek a törvényei, hogy tökéletesen barbár és formátlan küszködés ez az élet, nem pedig kultúra, akár paraszti, akár polgári értelemben. Alig van olyan lakás ebben a kiskgazda világban, amelyben emberségesen és nyugalommal vagy jóérzéssel lehetne élni. A parasztháznak munkára alkalmas belsőségei voltak, volt egy sarka, ahol jóízzel lehetett üldögelni ünnep vagy téli pihenés alkalmával, alkalmasan lehetett étkezni, volt egy kemencéje, ahol a téli bennszorultságban melegedni lehetett, s a padkáján kedvre elnyújtózni és jóízűn pihenni. A maga világában a polgári lakás is ki tudja elégíteni mindezeket az igényeket, sőt a kényelem oldalán még sokkal rafináltabb alkalmak is vannak. Úgy azonban, ahogy a falusi kiskgazdaházak félig-meddig polgáriak, félig meddig még parasztházak, az égvilágon semmire sem jók végeredményben. Nincs egy asztal, ahol zavartalanul lehetne étkezni, nincs egy sarka, ahol nyugodtan le lehetne ülni, nincs fűtőalkalmatossága, ahol hibátlanul lehetne melegedni, viszont van egy szörny konyhája, ahol az asszonyok minden munkája látható eredmény nélkül fölemésztyődik, és ahol az egész családnak az élete nagyon jellemző formátlanságban és idétlen átmenetiségben lezajlik.

Éppen így vannak azonban nemcsak a lakással, hanem a ruházattal, a gyermek nevelésével és a családi élettel, a szellemi élettről nem is beszélve. Ám mindez indokolt és érthető. *A gazdasági-társadalmi helyzet, amelyben a kiskgazda él, a polgári osztályhelyzet és a paraszti hagyományok ellentéte közt folyik, és sem arra nincs elég konzerváló erő, hogy a parasztházakat épségben megtartsa, tehát egy primitívebb, de rendezett, kifinomult és kulturált életet őrizzen meg, sem a polgári erők nem elég döntőek arra, hogy*

mindenestül fölszabadítsák a hagyományok nyűgéből az életet. Emiatt kibékíthetetlen ellentétben van ennek az életnek mindkét lehetséges ideálja, a polgári is meg a paraszti is, nem csak egymással, hanem a valóságos étellel is. A paraszti életideál, a rendezett és biztos gazdai élet lehetetlen már, mert a piacra kell termelni és nagy részben a piacról kell élni, s ugyanakkor ténylegesen mást kívánnak az élettől, mint amit ezek a keretek nyújtani tudnak. A polgári eszmény pedig képtelenség ennek az életnek a használatára, egyrészt, mert tiszta és teljes alakjában nem is jutnak a közélébe, másrészt pedig ahhoz sem gazdasági erejük, sem mesterségük nem alkalmas. Tehát a paraszti hagyományok korszerűtlenek, a polgári élet pedig helyzetszerűtlen. Paraszti módon nem lehet élniök, mert [az] ellenkezik osztályhelyzetük és a körülvevő világ természetével, polgári mintára pedig nem lehet élniök, mert ez ellenkezik foglalkozásuk e korszakban adott társadalmi természetével.

Úgy élnek, ahogy az ellentétes erők megszabják, tehát torzul, kulturálatlanul, és végeredményben kínlódva. Ezért mindegyre szaporodnak köztük azok, akik menekülnek ettől a sorstól. Mind több, aki városba menekül és akár ipari, akár kereskedői munkával, legfőképpen pedig nyugdíjas állással cseréli föl kiscgazdai életét, a gyermekeket pedig tömegesen adják más pályára, ugyanígy lányaik tömegesen mennek férjhez nem földművelőkhöz. Ennek a társadalmi sorsnak az értékére jellemző, hogy mivel cserélik föl. A legalárendeltebb tisztviselői állás már nemcsak egyenértékű a kiscgazdai étellel, hanem olyan magasan áll fölötte, hogy ilyennel minden körülmények között érdemes fölcserélni. Míg a kistelkű jobbágy sem szívesen cserélte föl annak idején életét a katonáéval, pandúréval, kisebb iparoséval vagy alacsonyabb rendű alkalmazottéval, addig ma a kiscgazdák számára mindezek a pályák már érdemesek a cserére. *Csendőrnek, rendőrnek, postásnak, vasutasnak lenni altishti fokon, nagyon kevés kivétellel, minden kiscgazda előtt kívánatos pálya.*

A menekülésnek mélyebben járó útja a születések korlátozása. Általában véve nem más jelenség ennek a parasztrétegnek a születésszabályozása, mint a polgári társadalomé: *korlátozni a gyermekek számát, hogy jobb sorst tudjanak biztosítani számukra a szülők.* Ez a jelenség az adott helyzetnek a következménye, tehát aki jobb helyzetbe kerül, nyomban több gyermeket is mer a világra hozni. Széltéरे megállapítható, hogy más társadalmi helyzetbe emelkedett kiscgazdák nagyszámú gyermeket nevelnek föl. Az ismert egykés vidékeken azonban nem ilyen átmeneti és közvetlen szükség szülte jelenség a születések elmaradása, hanem egy rendszer, egy tárgyiasult társadalmi törvény, amellyel intézményesen védekezik a kiscgazdaparasztság ennek az életnek a folytatása, vagy éppen kiterjedése ellen.

5. A kisparasztság

A kisparasztság – szemben a középső és felső parasztrétegekkel – már olyan széles alsó réteg, amely hasonló tömeget képvisel a magyar társadalomban, mint a földtelen parasztság. A 10 holdon aluli birtokosok, bérlők, parasztkertészek és részes termelők összesen 850 ezer keresőt és eltartottjaikkal együtt 1 900 000 főt jelentenek – szintén 1930-ban a trianoni területen –, tehát az összes népességnek több mint 21%-át.

Ez a kisparaszt tömeg termelőhelyzete szerint lényegében véve kispolgárság. Önálló vállalkozók, akik saját vagy idegen földön vállalkozó árutermelést folytatnak, s létük teljes mértékben a piactól függ. Mégis parasztság ez a réteg, még kötöttebben, mint a nagyobb gazdák. Tehát kispolgári termelőhelyzetükben is paraszti társadalomszerkezetben élnek, s mind termelőmunkájuk, mind egyéb foglalatosságuk nagyobb arányban igazodik a paraszti hagyományokhoz, mint a polgári társadalom mintáihoz. Létüknek ez az ellentétes meghatározottsága ilyenformán még válságosabb feszültséget jelent, mint amilyenben a gazdák élnek.

A törpebirtokosok és kishaszonbérlok nagyjában egyértelmű gazdasági egzisztenciát képviselnek. Mindkettő másnak is dolgozó önálló paraszt. A kisbérlo teljesen önálló gazda, és minden munkáját a saját gazdaságában hasznosítja, sőt idegen munkaerőt is foglalkoztat, azonban termésének igen tekintélyes részét – körülbelül a felét – másnak, a föld birtokosának produkálja, a törpebirtokos pedig a saját gazdasága után a legtöbb esetben nem tud megélni, tehát kénytelen idegen gazdaságban is vállalni munkát.

Mindkét fajta gazdasági helyzet majdnem pontosan megfelel a jobbágyparaszti termelő helyzetnek. A haszonbérlo olyan, mint az úrbéres jobbágy: önálló termelő, de terméséből résszel tartozik a föld tulajdonosának, a törpebirtokos pedig olyan, mint a kistelkes jobbágy: saját telke mellett kénytelen mások önálló gazdaságában akár kézi, akár igaerővel munkát vállalni. Nyilvánvaló, hogy ez a helyzet anyagi támasztéka a paraszti társadalomnak, tehát tárgyi oka a hagyományokhoz való ragaszkodásnak. Ebben a helyzetben bizonyosan a paraszttörvények szerint lehet legjobban élni, hiszen az ilyen termelőhelyzetnek a túrhető és emberi elviselésére formálódott ki a rendi társadalom üzemében a paraszttársadalom intézményei. Ugyanekkor azonban ez a lét a kapitalizmus világában folyik, tehát a piaci viszonyokhoz is kötve van. A termelés nem elég, ha paraszti, komoly árutömeget kell előállítani, hogy a haszonbért ki tudja fizetni a bérlo, s a munkapiacra kialakult bérért kell dolgozni, hogy a saját termelés mellett keresni is tudjon a törpebirtokos. Ebből az ellentétből éppen olyan válságos feszültség származik, mint a gazdaparasztság felemás helyzetéből. Paraszt[i] munkaerkölcs és parasztosan szűkös fogyasztás és kapitalizmusbeli termelőtevékenység s polgári egyéni törekvések tevődnek össze ebben a sorsban. Helyzete válogatja, hogy milyen konkrét társadalmi formában alakul az ekképpen meghatározott lét.

Néhány változata ennek a társadalmi sorsnak: *a vállalkozó törpebirtokos, a pusztai kisparaszt, az önálló kishaszonbérlo és a részes haszonbérlo.*

A vállalkozó törpebirtokos a polgárosodottabb vidékek kisparasztja. A mozgalmasabb, haladottabb falu vagy mezőváros légkörében, a paraszti termelés mértéke szerint önálló gazdaság alakítására alkalmatlan, néhány hold, vagy éppen csak egy hold birtokán önálló agrár-vállalkozást épít ki. Tehát belterjes üzemet létesít, és teljesen a piaci termelés elvei szerint abban igyekszik munkáját fölhasználni. Tehát tehenet tart, baromfit tenyészt, fuvarozik, a kertet úgy műveli, hogy abból a piacra is jusson, szóval az összes elképzelhető belterjes termelési módot fölhasználja arra, hogy ne kelljen bér munkára szorulnia.

Ez a létforma eleve polgárosodottabb környezetnek és polgári törekvésnek a műve, azonban képtelenség lenne ilyen egy egész életen át kapitalizmusbeli munkakészséggel folytatni. Csak azért lehetséges ilyen vállalkozás, mert ez a törpebirtokos paraszttörvények szerint él. *Tehát nem csinál mást, mint végtelen odaadással és beleéléssel dolgozik minden idejében, paraszti mértékek szerint fogyaszt, és mást nem is csinál egész életében, legföljebb olykor ha megáll félig-meddig pihenni.* Miután ez az élet összes külső föltételeiben kapitalista meghatározottságú, viszont összes belső tényezőiben paraszti, egyformán tekint a paraszti és a polgári lehetőségek felé. Tehát több földet és nagyobb gazdaságot szeretne, s ha nagy szerencsével hozzájut ilyenhez, abból életképes üzemet is formál, vagy szakmunkát, állást, szóval kispolgári pályát kíván, s szívesen föl is cseréli ilyenrel küszködését, ha alkalma nyílik rá.

Más változata az önálló törpebirtokosnak a *pusztai-tanyai kisparaszt*. Tanya-rendszerű vidékeken, szóval általában véve az Alföldön, kétféleképpen keletkeztek ilyen egzisztenciák. Vagy annyira eloszlott a családi birtok, hogy csak pár hold maradt meg egy kézben, vagy a pusztai parcellázások során szerzett egy kis tanyai telket a tehetősebb zsellér vagy az örökölt földjéből kikopott gazda.

Minden ilyen törpebirtokos tanyai baromfit nevel, amennyit csak tud, tehenet tart, és termékeit minden hetipiac alkalmával viszi a város piacára, szóval a kinnlakás összes gazdasági előnyeit kihasználva igyekszik fönntartani önálló létét. Itt is természetesen csak akkor tud megmaradni önállóknak, ha paraszt módra él és dolgozik, erre azonban a gazdasági szükségén túl még a tanyai élet is szorítja, tehát több sikerrel tudja végigvinni ezt az életet, mint a faluban vagy a városban bennlakó. Összes kispolgári és gazdai vágyai abban testesülnek meg, hogy öregségére házat szerezzen a belterületen, s oda költözhessen haza.

A másik tanyai kisparaszti pálya már küzdelmesebb és mindig sötétebb végű. A belterületről távol eső pusztákon, rendszerint igen mostoha földön, azok vettek tanyai telket, akik ezért belterületi házukat vagy kis veteményföldjüket adták el, vagy éppen a munkási életben megtakarított kis tőkéjüket áldozták föl abban a reményben, hogy a tágabb keretben és az önálló életben gazdaként tudnak majd élni. A helyzet, amibe kerültek, valóban biztosítja a gazdálkodás igen sok előnyét. Rajta élve a termőföldön megszabadulnak a ki-be járás rengeteg fáradozásától, jobban kihasználhatják a munkaerőt, nagyobb gondossággal termelhetnek stb. Mind dolgoznak is avval a paraszti odaadással, amivel semmi más paraszt sem, fogyasztásukat a legvégső mértékre leszorítják, tehát egész életükben annyira parasztok, amennyire csak lehetséges. Mégis nagyon kevés van köztük, aki meg tud erősödni. Mindez azért, mert tanyájuk tökéletesen kiesik a világból, a piachoz végtelenül messze van, a homokos vagy a szikes föld minden mostoha esztendőben a magot is alig adja vissza, tehát önálló gazda és birtokos létére minden külső föltétele hiányzik ahhoz, hogy küszködése eredménnyel járjon. Jó részben ilyen kínlódo pusztai kisparaszt a Duna–Tisza közti tanyaközségek népe. Már sokkal jobban boldogul a tiszántúli tanyaközségek kisparasztsága. Itt jobb a föld, kissé közelebb vannak a piacok, s ez már elég ahhoz, hogy a tenger paraszti munka függetlenebb és könnyebb gazdai létet nyújtson a pusztaiaknak.

A haszonbérlet újabb létformája a magyar parasztságnak. A föld haszonbérbe adása – már a parasztbirtoké – tisztára kapitalista jelenség. Az alföldi városok gazdabirtokainak a nagyobbik fele ma már haszonbérleti kezelésben van, míg a falvakban, az ország legpolgárosodottabb részein is kisebb a bérletek aránya. Az Alföldön a tanyarendszer teszi lehetővé a bérbeadást azáltal, hogy a birtok egy tagban van, hogy tanya van rajta, miáltal a bérlő egyben lakáshoz is jut. Bármennyire is kapitalista jelenség a haszonbérbe adás a bérbe-adó oldaláról, a bérlőnek távolról sem tiszta vállalkozási üzlet. A két háború közti korszakban valóságos úrbéres kötelesek alakultak ki a haszonbérlettel kapcsolatban, miáltal a bérlő szinte úrbéres jobbágyi helyzetbe került a gazdával szemben. S hogy ezeknek a terhes „úrbéres” kötelezettségeknek megfelelhessen, kénytelen a leghaszonratörőbb, tehát végeredményben legkapitalistább termelést folytatni. Mindig újabb termelési ágakkal kell kísérleteznie a piac konjunktúrái szerint, ha munkást tart, azt a legteljesebben ki kell használnia, szóval teljesen profittermelést kell folytatnia. Ugyanakkor azonban maga a bérlő és a családja csak a legparasztibb magatartással élhet ilyen körülmények között, mert ha nem szüntelen paraszti odaadással dolgozik, vagy ha a parasztit meghaladó mértékben fogyaszt, akkor biztosan belebukik a bérletbe.

Növeli ennek a bérlői helyzetnek az ellentmondásait és a zavarait az a teljesen osztályharc jellegű szembenállás is, ami a bérlők és bérbeadók között kialakult. Úgy is szembenállanak a bérlők a gazdákkal, mint egy kapitalista termelőviszonyban alulmaradt és sokban kizsákmányolt gyöngébbik fél, és úgy is, mint dolgozó paraszt a henye uraskodó gazdával.

Nem ilyen megnehezült és tömeges sors a haszonbérlőké a falvakban, még ott sem, ahol aránylag elterjedt, és a társadalom előrehaladottan polgárosodott. *A falusi bérletek sehol sem tömeges önálló gazdaságok, és ezek a bérlők sehol sem képeznek egy népes osztályt.* A bérlet kiegészítője a saját törpebirtoknak, s így inkább csak kiegészíti a kisgazdai élet anyagi föltételeit.

Az önálló bérlő minden gazdasági nehézségei ellenére is önálló paraszt, aki mind gazdasági létében, mind társadalmi formáiban maga alakítja a sorsát. Van azonban a bérlőknek egy alacsonyabb kategóriája, amely csak félig-meddig önálló. A feles, harmados és egyéb részes bérlők ezek, akik végeredményben bérleti viszonyban állnak a föld birtokosával, azonban a haszonbér nem meghatározott összeg, hanem a termésnek bizonyos hányada. Ez a viszony még inkább úrbéres helyzetet teremt a gazdával szemben. Ennek megfelelően kevesebb önállóságot jelent a bérlőnek, mint a haszonbérlet, egészen odáig, hogy a bérlő sokszor már nem is önálló gazda végeredményben, hanem munkás alkalmazott.

A magyar kerti termelés számottevő részét nem parasztságunk folytatja. A legfinomabb zöldségféléket, a piacra kerülő virág legnagyobb részét *kereskedelmi kertészek termelik*, akik semmi vonatkozásba nem hozhatók a parasztsággal. Konyhakerti termékeink igen tekintélyes részét pedig bolgárkertészek állítják elő, akik ugyan parasztok jobbra, s kultúrájuk is népi kultúra, azonban szintén nem tartoznak a magyar parasztság soraiba. Végül szőlő- és gyümölcsstermelésünkben pedig a kapitalista vállalkozásszerű nagy telepek töltene be jelentős szerepet.

Mindamellett figyelemre méltó parasztságunk kertkultúrája is. Azonban a paraszti kertészkedést majdnem teljesen a kisparasztság fejlesztette ki. Parasztagazdák csak egészen kivételesen alakult[ak] kertészkedő termelővé.

Az országban csak a Duna menti zöldségtermelést és néhány erdélyi falunak a kertészkedését fejlesztették ki a parasztagazdák, azonban ezt sem maguk a gazdák, hanem mindenütt asszonyaik. Ezek a zöldségkultúrák mind az asszonyi házikerti termelésből fejlődtek ki, s amikor már a szántóföldre is kiterjedtek, akkor is az asszonyok tartják a kezükben.

Nagyobb kertkultúrákat mindenütt vagy a zsellérek, vagy a legkisebb birtokú gazdák fejlesztettek ki. A szegedi paprikatermelés, a gyöngyösi gyümölcs-zöldségkultúra, a szőregi virágkertészet, a kecskeméti, nagykőrösi száraz zöldségtermesztés, a jánoshalmi gyümölcskultúra törpebirtokosoknak a műve. Olyan kisföldű parasztok fejlesztették ki ezeknek a termékeknek a termesztését, akik a szorgos és földközeli parasztmunkában amúgy is benne voltak, s kis földjük készítette őket arra, hogy nagyobb piaci eredményt hozó termelési ágakkal is foglalkozzanak. A makói hagymatermelést, a kecskeméti-nagykőrösi öntöző zöldségességet, a csányi dinnyekultúrát olyan zsellérek fejlesztették ki, akiknek éppen csak kis veteményföldjük volt, vagy teljesen a más földjén dolgoztak.

Mindezek a kerti kultúrák sajátos termelési mesterségek. Mindegyiket kapitalista lehetőségek és szükségletek nevelték föl, s mégis mindegyik parasztkultúra. Tehát a megfelelő piaci-forgalmi helyzetben parasztok alakították ki a termelés mesterségét, teljesen a paraszti termelőmód alakulásának a törvényei szerint. A termelés üzeme és technikája nem egyszeri megtanulásnak és racionális számításnak az eredménye, hanem lassú alakulásnak és képződésnek a következménye, amelynek minden közbeeső eredménye hagyományképp szállt nemzedékről nemzedékre. *A paraszti termelés közönséges teljesítményeitől abban térnek el ezek a kerti kultúrák, hogy eleven piaci szükséglet és gazdasági nyomás szorította állandóan a termelést nagyobb és nagyobb eredményekre, tehát magasabbra tudott fejlődni, mint az olyan paraszti mesterségek, amelyek csak magának a paraszti életnek a használatára szolgáltak.* Végig teljesen paraszt[i] fejlődésmenet alakította a csányi dinnye, a makói hagyma és a szegedi paprika kultúráját, mégis mindezek nemcsak figyelemre méltó, hanem a legnagyobb piacokon is elismert márkái a termelésnek. Kevésbé volt önálló paraszti teljesítmény a gyümölcs és a szőlő kultúrája. Ezekkel a nevezetes növényekkel már régtől fogva szélesebb kör foglalkozik, mint a parasztság, tehát termelésükben iparszerűen fejlesztett szaktudás és nemesítői szakértelem is közrejátszott.

A paraszt eredetű kultúrák ma alig kapnak fejlesztő hatást a kertészet magasabb tudományától, mégis mindegyik a szakértelemnek, az elmélyült mesterségbeli tudásnak és a kalkulálási biztonságának olyan színvonalát képviseli, amelyet semmilyen más paraszti termelésben nem találhatunk meg. Parasztok kezén odáig fejlődött ez a termelési kultúra, hogy ma már alig lehet megkülönböztetni a nem paraszti termelési tudománytól. Hiányzik ugyan belőle a teljes öntudatosság és racionalitás, azonban ezzel szemben a növényekkel, földdel és a szerszámokkal való közeli és bensőséges foglalkozásban olyan fogásokat is

produkált, amilye[neke]t a kertészet magaskultúrája éppen racionalitásánál és elvontságánál fogva nem képes létrehozni.

A parasztkertészeknek tehát paraszti a mesterségbeli tudománya, egyéb azonban már nem is igen van rajtuk paraszt. Már munkamódjuk sem paraszti. Tudnak méretetlenül sokat dolgozni, minden parasztnál többet, azonban tudnak kilépni is a munka kötöttségéből, ha nem szorítja őket a szükség. Gazdasági létük is vállalkozás, tehát ilyen öntudattal fogják föl és ennek megfelelően folytatnak célratörő piaci termelést. Kaphatók minden újításra, amit a piac megkíván, tehát újabb és újabb termelési ágakkal és fogásokkal kísérleteznek, noha mindezt a parasztkultúra nehézkesebb és lassabban haladó módján teszik, s aki közülök tőkében megerősödött, egészen nagyvállalati méretű termelésre is sikerrel vállalkozik. Fogyasztásukban sem parasztok. Ha jól megy a termelés, illetve egész pontosan: az üzlet, akkor szükségletüket bőségesen ellátják, és tőkét gyűjtenek, nem földet, akkor sem, ha földet vesznek, mert ha rosszul megy a termelés, fölélik a tőkét az újragyűjtés reményében. Aki egyszer ezek közül tönkremegy, az nem esik úgy el, mint a parasztgazda, aki kiesvén földje biztonságából, úgy kínlódik, mint a partra vetett hal.

E vállalkozó elvű, de paraszt mesterségű termelés révén nagyon sokan föl is emelkednek birtokosi, polgári helyzetbe, ez azonban nem azt jelenti számukra, hogy parasztgazdákká válnak, hanem azt, hogy polgárgazdákká. Tehát akkor vállalkoznak, vagy tőkeként használják más formában a földjüket, és mindenképpen polgármódra élnek. *A polgári fölemelkedésnek ez a látható útja avval az eredménnyel jár, hogy azok is, akiknek nem megy ilyen szerencsésen a soruk, ezeket a példákat tartják szem előtt, s egész magatartásukban a polgári példák felé fordulnak.* Éppen ezért gyakran le is nézik azokat a parasztgazdákat, akik polgári osztályhelyzetük ellenére is parasztként élnek, és nem kívánnak általuk sem különösebben becsültetni. Az is segíti polgárosodásukat, hogy sokkal többet vannak a piacon és forognak a világban, mint a birtokos parasztok.

Nem is szaporodik már paraszt módon ez a réteg, viszont születésszabályozása semmiképpen nem parasztegyke. Szükségben, az igényesebb élet vágyából csak egy-két gyermekük van, de ez nem olyan törvény, hogy ettől annak, aki tehetősebb vagy bátrabb, több gyereke is ne lehetne. *Nagyon jellemző ennek a társadalmi formának az értékére, hogy menekülésszerűen nagyon kevesen hagyják el ezt a sorsot.* Egyszerű és tiszta polgári számításból térnek át más pályára, nevelik más foglalkozásra a gyermeküket, azonban nem akármilyenre. Körülbelül a megbecsültebb iparosnak a társadalmi rangján állnak, tehát csak ilyenrel, vagy ezen felül hajlandók sorsot cserélni.

6. A földmunkásság

A parasztság lényegében és történeti kialakulása szerint a munkás osztályhelyzetnek az állandósítása, és aprólékosan kidolgozott társadalmi intézményekben és formákban való megkötése. Mégis a kapitalista társadalomban a munkás osztályhelyzet és a paraszti társadalmi állapot éppen olyan ellentétet jelentenek,

mint a gazdák kispolgári termelő helyzete és parasztságuk. A földtelen parasztnak éppen úgy munkásnak kellene lenni a kapitalista társadalom törvényei szerint, mint ahogy a birtokos parasztnak kispolgárnak. És mivel a társadalomszerkezet konzerválódása miatt nem az, ez teszi feszültté társadalmi helyzetét azon felül is, hogy munkás osztályhelyzetében magában véve is éppen elég oldatlanság feszül. *A feudalizmus nem csak ránevelte az állandó munkás életre a parasztságot, hanem ugyanakkor valamelyes védelmet és biztonságot is nyújtott számára.* A faluközösség társadalmi üzeme nemcsak arra szorította a zsellért, hogy dolgozzon a földesúr-nak és a telkes gazdáknak, hanem ugyanakkor haszonvételi jogot is biztosított a község erdejében, legelőjén, és gondoskodott arról, hogy valamilyen biztosítása legyen az életének öregségében is. Ezzel szemben a kapitalista társadalom fölhasználja a földtelen parasztság paraszti munkakészségét, azonban a másik oldalon, természetének megfelelően, nem tud olyan kötelezettségről, amely arra szorítaná, hogy a munkabéren felül biztonságot és védelmet is nyújtson a paraszt munkásnak. *Egyrészt emberségből, másrészt hagyománytiszteletből ma is vannak olyan gazdák, akik patriarchális kötelezettséget éreznek munkásaikkal szemben, azonban ez már csak külön jóindulat, s a társadalom érvényes szabályai ezt nem teszik kötelességévé senkinek.* A munkás és a munkaadó a mezőgazdaságban is munkapiacra egyezkednek, s a munkaadót a bér megfizetésén kívül nem kötelezi semmi, ellenben a munkást köti paraszt munkaerőkölcsé, hogy munkás szerepében tökéletesen és odaadóan benne éljen. Ezen a helyzeten csak a legújabb évek állami bérmegállapítása és öregségi biztosítása változtattak, azonban ennek még nincs meg olyan fokú megvalósultsága, hogy ez tartós és valóságos biztonságot jelenthetne. Maga a földmunkásság nem szerveződött olyan erővé, hogy munkaviszonyát befolyásolni tudná a hatalmasabb munkaadókkal szemben.

A földtelen parasztság szám szerint legnagyobb része szabad munkáshelyzetben él, tehát nem szolgálatra szegődik, hanem alkalmanként vállal munkát. 680 ezer kereső és eltartottjaival együtt 1 300 000 fő ez a munkástömeg, az összes keresőknek 17%-a és az egész népességnek 15%-a. Egyúttal a mezőgazdasági munkásosztálynak a háromnegyed része. A mezőgazdasági munkavállalásnak két legelterjedtebb módja *a részes vállalkozás és a napszámmunka.* Napszámosok dolgoznak a speciálisabb termelési ágakban, míg a leghagyományosabb és legelterjedtebb termelési ágakban a részesmunka a szabály.

A részesek is bérmunkások, azonban ennek a bérmunkának hagyományos formái vannak, és a bér sem egy összegben megállapított illetmény, hanem terményrészesedés, tehát ez a parasztréteg többé-kevésbé önálló egzisztencia. Ezzel szemben a napszámmunka, már a termelés különlegességénél fogva is, a legkevésbé kötött munkaviszony, tehát a legkevésbé is áll a paraszti hagyományok ereje alatt. Mindamellet ez a két munkavállalási forma nem jelent külön-külön parasztréteget: *a napszámos és részes munkát rendszerint ugyanazok végzik időszakonként váltakozva.* Vannak azonban, akik teljesen a napszámos munkára specializálják magukat, ezek többnyire olyanok, akik szakmunkás jellegű munkásai egy-egy különleges termelési ágban, legtöbbször a kertészetnek. Az ilyenek már nem is vállalnak részes

munkát, jelölve annak, hogy a részesség olyan hagyományos munkavállalási forma, amely személyies viszonyt jelent, s ezt a szabad bér munkás már nem vállalja, mert általános tapasztalat, hogy az ilyen nem a munkás javára üt ki végeredményben.

A mezőgazdasági munkás általában kínáló helyzetben van a munkaadóval szemben, ezért mindinkább kénytelen vállalni a terheesebb munkafeltételeket, s ezek egészen a korszak végén bekövetkezett konjunktúráig egyre súlyosbodtak is. Ezzel szemben a paraszt neveltség folytán a földmunkásság általában odaadó munkakészségű réteg. Elkerülhetetlen következménye ennek az ellentétnek, hogy ebben a korszakban már egyre lazul a munkaerő, és az öntudatlanul és természetesen dolgozó parasztból számító munkás válik, aki igyekszik munkateljesítményét a munkabérhez arányítani, és nem érez többé általános elkötelezettséget a munkára. *Ezért a parasztmunkásokat is egyre „romlottabbaknak” tartják a gazdák.* Igényesek, a munkaidőt rövidítik, nem dolgoznak szívesen, és lépten-nyomon otthagyják az elvállalt munkát.

Mindez annál inkább érthető, mert éppen ez a munkásparaszt réteg az, amely a leginkább megváltozott környezetben él, más szóval legjobban benne él a polgári társadalom hatásainak a világában. Megváltozott igényekkel pedig nem tud már a régi paraszt módra dolgozni, hanem mindinkább proletárnak érzi a helyzetét, és ennek megfelelően igyekszik is élni és dolgozni.

De nemcsak a munkában, hanem egész életvitelében kilépett már a munkásparaszt a hagyományos kötöttségből. Igyekeznek jobban élni, s fogyasztásukban is gyakran igényesebbek a kisgazdáknál. Ebben a rétegben már a születések sem a régi arányúak. Kevesebb gyermek születik, annak ellenére, hogy a munkásgyermekek már igen hamar keresnek. *A munkásszülők gyermekkorlátozása tehát nem közvetlenül gazdasági oknak a következménye, hanem egy tudatos szembenállásnak, a parasztmunkási helyzettel való szembefordulásnak, szóval egy társadalmi ellenállásnak a következménye.* Nem olyan, mint a paraszategyke, nem kötelező hagyomány, hanem tudatos akció, tehát még tisztábban és még egyenesebben sztrájk, mint a parasztgazdák egykéje.

Elmaradt falvakban még nem tart itt a fejlődés. Ott, ha a munkaviszony már kapitalista elvű is, abban még paraszt módra dolgoznak, és ezen kívül is paraszttörvények szerint élnek. Tehát nem úgy, mint a polgári társadalom munkásai, hanem mintha egy rendi társadalomnak lennének a zsellérei. Ilyen helyeken a szaporodást sem korlátozza a proletári fölfogás, ezért ez a szegényparasztág produkálja a magyar népességszaporulat legnagyobb részét.

A paraszttársadalom zártabb rendjében és egyhangúbb termelési viszonyai között a szegényparasztoknak nincsen fölemelkedési lehetősége, tehát reménytelen számára az önálló életnek a vágya. Ezek vagy summásmunkára mennek, vagy máshová igyekeznek a falujokból, nagyon sokszor a városba. *Ezek a városba özönlők azok, akiket nem a város vonz magához, hanem a falu szorít ki magából.* Ezzel szemben a tanyás alföldi városokban, kivált a kerti termelést folytató helyeken, kifomálódott lépcsője van az emelkedésnek, és ezt éppen nem elhanyagolandó hányad meg is tudja futni.

Mindenekelőtt a munkabér általában magasabb, tehát nagyobb a lehetősége annak, hogy kezdő tőkét gyűjthessenek. Ha pedig már van néhány hónapra való

„tőke”, akkor nem kényszerül a földtelen paraszt sem állandóan idegen munkában dolgozni, hanem maga vállalkozhat. A vállalkozás lehetősége a kis veteményföld bérlete vagy a tanyai szabad kertészség. Az előbbi esetben kis földterületet bérel, s azon a vidék termelési irányának megfelelően kerti termelést folytat. Ha sikerül a termés és nem rossz a piac, akkor már annyi megmarad számára, hogy a következő évben nagyobb földet bérelhet. Ha pedig különösen jó a termés vagy piaci konjunktúrát fog ki, akkor már házat tud venni vagy még nagyobb földet bérelni, esetleg kis saját földet is szerezni. A szabad tanyásnál pedig az a helyzet, hogy bizonyos szolgáltatások fejében önállóan lakhat egy gazda tanyáján, s ott baromfit nevelhet és kerti termelést folytathat. Itt is sikerülhet úgy a termelés, hogy a következő évben még inkább önálló lehet, és vagy tanyát tud bérelni vagy kertet, s azt a belterületről munkálhatja. *A kerti termelést nem folytató vidéken annyival szűkebb a fölelemelkedés lépcsője, hogy elesik a kert, mint a kis vállalkozásban is eredményes termelési ág.*

Mindezek a járható fölelemelkedési utak nem olyan egyenesek és szélesek, hogy azon széles réteg fölelemelkedhessék. Azonban jó arra, hogy reális példáival ébren tudja tartani a fölelemelkedés reményét, tehát kiemeli a parasztmunkásságot a reménytelen proletárlét vagy a paraszti nyomottság világából. Mert ahol annyira hagyományosan kötött még a társadalom rendje, hogy nincsenek ilyen apró és megeléghető lépcsői sem a fölelemelkedésnek, ott csak két út áll a birtoktalan parasztság előtt: *vagy munkássá szabadul, ennek a létnek minden szabadságával és kiszolgáltatottságával, vagy sztrájkba keseredik.*

A parasztmunkás mindenek munkás, tehát általában a mezőgazdaság minden ágában dolgozik, de akármilyen ipari segédmunkára is vállalkozik. Szóval végeredményben nincsen szakmája. Szakszerűen egyetlen dolgot tud: teljes beleéléssel dolgozni, s egész létét a munkának rendelni alá. Tehát keveset fogyasztani, képtelenül kényelmetlenül élni, minden nehézséget, fáradságot és megpróbáltatást kibírni. Mindez a paraszt[i] állapotnak a következménye, és ez a kettő: a szakképzetlenség, illetve minden specializálódás hiánya és a paraszti társadalmi állapot kölcsönösen függenek egymástól. Ahol egyéb okból proletarizálódik a parasztmunkásság, ott igyekszik szakmunkássá is válni, és ahol szakmunkássá fejlődik a termelés helyi kultúrája folytán, ott mihamarabb parasztból munkássá válik.

A mezőgazdasági szakmunkásoknak két számottevő tömegű csoportja van a magyar társadalomban: a kubikosok és a kertmunkások. E két csoport együttvéve sem jelent nagy tömeget, ez azonban nem meglepő a magyar parasztság fejlődési fokán. Csak igazi polgári társadalomban válik tömegében szakmunkássá a földtelen földművelők rétege, nálunk, ahol a paraszthagyományok tartják még részben megkötve a mezőgazdasági munkásságot, ez a folyamat nem mehetett végbe. Akadálya ennek az is, hogy a gazdák termelése sem specializálódott annyira, hogy szakmunkást igényelnének.

A kubikosok az alföldi nagy agrárközségeknek a jellegzetes népe. Zsellérutódok, akiket egy kapitalista munkakonjunktúra, a vízszabályozások, út- és vasútépítések földmunkája emelt ki a parasztmunkási életből. Avval a határtalan munkabírással és igénytelenséggel, amely paraszthelyzetükben szinte vérükké vált, s nem utolsó-

sorban a testi munka ökonómiájában kifejlesztett kultúrájokkal, sikeresen vállalkoztak tömegesen a kínálkozó földmunkára, és ameddig a lehetőségek megengedték, ezen a pályán is maradtak. Munkájuk saját kultúrájú szakmává lett. Olyan ez, mint a parasztkertészek kertkultúrája. Paraszthagyományokból és paraszti módon fejlődött ki ez a képzettség, az állandó kemény próba alatt azonban versenyképes szakszerűség lett. A szakmunkává vált kubikosmunka aztán igazi munkásokká tette őket, és kiemelte paraszthagyományaikból. Közrejátszott ebben állandó utazásuk, s szabad és önálló életük is. Tehát minden környezeti ellenállás nélkül engedhetek osztályhelyzetük hatásának. Engedtek is, és a kubikosság kifejlett formájában már nem olyanok, mint a közönséges mezei munkában maradt osztályos társaik. Könnyebben élők annak ellenére, hogy az elképzelhető legnehezebb munkát végzik. Munkájuk szakszerűvé lett, tehát tárgyi föladat lett belőle, nem pedig élettartalom. Nevezetes példája ez annak, hogy a paraszttársadalmi üzemmenet is képes szakszerű kultúrát alakítani, ha erre valami nem paraszti szükség rászorítja. Amikor azonban már kialakult ez a kultúra mint szakszerűen folytatott foglalkozás, már ki is emeli a vele foglalkozót a paraszt[i] formák kötöttségéből. Tehát a kubikos már nem parasztként dolgozik. Amikor kell és lehet, annyit dolgozik, amennyit csak ember elbír, amikor pedig nincs munka, akkor él tétlenül, és mer egyszerűen a munkától megszabadulva létezni. Ezen az úton a kubikosok közül azok, akiknek nem sikerült kis vagyont összegyűjteni, nehezen illeszkednek vissza a paraszti világba és a szakszerűség nélkül való parasztmunkási életbe, ha a kubikosság már nem folytatható. Vagy mint munkanélküli kubikosok tengetik az életüket, munkára várakozván, vagy valamilyen szakmunkára, ipari segédmunkára adják a fejüket.

A kertmunkások a kertészkedő vidékek mezei munkásai. Vidékük táji különkultúrája kifejlesztette a munkában is a különlegeset, a szakmunkát, s ez egyúttal [a] munkaviszonyt is szabadabbá tette. Ezek napszámosok általában, kivéve a részes szőlőkapásokat. Tehát a munkapiac szabja meg az életüket, és egy szezonban akárhány gazdánál vállalnak munkát, mert személyi kötöttségek már nem érvényesek rájuk. De még akkor is, ha egy szezont egy kertben dolgoznak végig, mindig szigorúan munkások maradnak, akik elvégzik a munkát és megkapják a bért, s azután mennek a saját útjaikon.

A saját útjaik pedig éppen nem parasztiak már. Munkások, s ez azt jelenti, hogy proletárként kapcsolódnak a polgári társadalomba. Nem kevesen vannak köztük, akik öntudatosak és felismerik helyzetük természetét, és megtalálják a közösséget az ipari munkássággal. Annál is inkább, mert nagy részük ipari, kereskedelmi üzemekben is dolgozik a kerti termékek csomagoló, szállító és földolgozó telepein. A kerti szakmunkásnak az ideáljai is a polgári társadalomból valók. Vagy vállalkozó kertész, vagy ipari egzisztencia kíván és igyekszik lenni. Gyermekait éppen ezért minden paraszthagyománytól szabadulva küldi olyan pályára, amilyenre tehetsége vagy módja van, s ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy sokszor más pályára.

Az ellenkező véglete a földmunkási létnek a summásoké. Míg az agrárszakmunkások a földtelen parasztságnak a polgári társadalom felé közvetítő alakulá-

sa, addig a summások az uradalmi cselédek felé hajló ágát képviselik. A summás félig uradalmi cseléd, félig falusi szegényparaszt. Fele életét – tavasztól őszig – uradalmi pusztákon éli le, másik felét falusi otthonában.

Ez a két haza pedig lényegesen eltérő életkeret. Az uradalom erősen „feudális” világ, faluja ellenben bomló faluközösség. A majorban alig éri külső hatás, és állandóan a gazdatisztek és munkafelügyelők ellenőrzése alatt áll, a faluban ellenben a hasonlókkal való állandó érintkezésben egy külső hatásnak kitett társadalomban él. A következmény az, hogy élete két ellentétes világnak a sarkai között váltakozik.

A summás lényegében bér munkás, bár ennek a munkaviszonynak a formái hagyományosan kötöttek. Tehát bére nem tiszta pénz bér, hanem terményrész, konvenció, vagy meghatározott mennyiségű termény és végül pénz. A munka mértéke sem egyszerűen idő vagy szakmány, hanem vegyesen, ahogy a gazdaság viszonyai megkívánják. Legfőképp azonban abban különbözik a kötetlenebb bér munkaviszonytól, hogy nem egy munkának a végzésére szorítkozik, hanem a főmunkához mindenféle tartozék munkák is járulnak. Tehát egy summáscsapat kap kapálást, de köteles aratni, cséplésben dolgozni stb. A munka részben specializált, részben vegyes mezei munka. Lényegében a kapálás, itt is különösen a répakapálás a speciális munkája a summásoknak, azonban ezen kívül ugyanazon a nyáron aratnak, csépelnek, szénát gyűjtenek stb. A munkahelyzet tehát magában véve is kötött, annak ellenére, hogy munkaviszonyuk lényegében bér munkási.

Ahogy pedig a summásság ellátja a vállalt munkát, az tisztán paraszti módon megy végbe. Teljesen munkára leszorított életben élnek. A szakmány munkában végtelen munkaidőt töltenek, de a napszámjaik is rendkívül hosszúak, s a munkán kívül nincs is más életük. Sietve és szűkösen főznek, s másra már nem is marad idejük, mint hogy sietősen alusznak valamennyit teljesen átmeneti tanyázásra való szállásukon.

Ez a tömény munkásparaszti élet hivatott arra, hogy általa megkeressék, helyesebben megtakarítsák a családjuk télire való ellátását. A telet családjuk körében a falu világában húzzák át, állandóan keresve munkát, mégis legtöbbször munka nélkül. Tehát az tölti ki a napjaikat, hogy teljesen összehúzódnak, mintegy téli álomban élnek, s időnként összegyülekeznek egymás közt, és megtárgyalják az eseményeket és kicserélik a véleményüket. Itt természetesen teljesen ki vannak téve a falun keresztül érkező hatásoknak, éppen ezért ez alatt az idő alatt mindig levetkőzik az uradalombeli cselédi fegyelmezettséget. Tehát minden tavaszra proletárrá válik a summás, de tavasszal visszatörik, és őszig mégis uradalmi cseléd lesz. Ez a váltakozó hatás alakítja évről évre. Bár visszamegy minden tavasszal az uradalomba, minden tavasszal kevésbé uradalmi cseléd, s mindinkább proletárként viseli az életet, tehát megszabadulva a paraszt munkaléttől, amik ehhez a szerephez olyan erősen kötik.³ Ebben a mértékben rosszabb summásokká is válnak, és az uradalmakban mind többet panaszkodnak rájuk.

3 Hibás egyeztetés az eredeti kéziratban – H. K.

7. A cselédek

A földtelen parasztság igen tekintélyes része nemcsak paraszti állapota, hanem munkaviszonya szerint is kötött termelőhelyzetben él. Tehát nemcsak azért nem a modern polgári társadalom munkássága, mert paraszt, hanem azért is, mert állandó szolgálatra szegődött. Az uradalmi cselédség képviseli elsősorban ezt a legjobban terhelt parasztréteget. S ez nem is jelentéktelen tömeg: az összes gazdasági cselédek száma 220 ezer kereső, és eltartottjaikkal együtt 600 ezer fő, s ennek mintegy a kétharmada számítható uradalmi cselédnek. A másik típusa a mezőgazdasági cselédségnek a parasztgazdaságok szegődményesei, bérései. Együtt ez a két cselédréteg az összes keresőknek 5,5%-a és az egész népességnek majdnem 7 százaléka. De idetartozik nagyobbik részében a házi cselédek csoportja is. Ezeknek csak a kisebb része számítható a polgári társadalom proletariátusához, többségük, akkor is, ha városi-úri háztartásokban szolgál, a parasztság tartozéka, és a népi társadalomnak a mezőgazdasági cselédséghez hasonló képződménye. S a házi cselédek száma meglepően nagy a nyugati polgári társadalmakéhoz képest: 180 ezer kereső és eltartottjaikkal együtt 200 ezer lélek. Az összes keresőknek tehát 4,5%-a házi cseléd, és az egész népességből 2,9% tartozik ide.

Az uradalmi majorok, a puszták népe az a munkásparaszti réteg, amelyet legjobban konzervál paraszti állapotában a környezete. Az uradalmi major elszigetelt területe a társadalomnak, legalábbis az uradalmi cseléd számára, ahová kevés hatása jut el a külső világnak, és ahonnan nehezen és ritkán lehet cselédnek elmozdulni. Ezenfelül egy-egy szoros, közvetlen úri vezetés alatt álló kis csoport a cselédség együttélése, tehát minden változásnak és újjításnak vagy egyéni törekvésnek sokkal nehezebb az útja, mint szabadabb közösségekben.

A feszültség azonban ott van az uradalmi cselédség társadalmi helyzetében is, ha szembeötlő változásokat még nem is idézett elő. A paraszttársadalom kötöttségei nem bomlottak még föl, mert az uradalom elszigeteltsége és fegyelme tartja érvényben, azonban éppen úgy, mint a birtokos parasztság egykéje esetében, szintén a föloldatlan ellentét hatásaképpen itt is eltorzult a paraszti társadalomalakulás. A paraszttörvény kemény munkakényszert jelent, tehát azt, hogy mindig mindenki dolgozzék. Erre vigyáz az egész közösség, s nem csak azt rója meg, aki egyáltalán nem dolgozik, hanem azt is, aki nem elég paraszt módra munkálkodik. De nemcsak rászorította ilyen munkára a parasztot társadalma, amely a történeti fejlődés során köréje kiépült, hanem egyben olyan munkaerőkölcsöt is fejlesztett ki benne, amely önkéntes munkaigyekezetet alakított ki. A régi jó uradalmi cselédeket még ilyennek ismeri az egykorú megfigyelés. Igen, mert egyrészt „egészséges” paraszterkölc kötötte őket, másrészt meg az uradalmi munka is kevesebb volt, és a menete is szelídebb. Később azonban megterhesült a munka, mert az uradalmi gazdálkodás kapitalizálódása célszerűbbé tette a munkát. A változás egyfelől azt követelte volna, hogy többet dolgozzék, másfelől meg azt, hogy ne paraszt módon, hanem proletárként, tehát végeredményben kimértebben. Miután oldódás egyik irányban sem következett be, az lett az eredmény, hogy a paraszt[i] munkatörvény magában átalakult. A kemény és odaadó munka helyett egy

lassú, nehézkes és önkímélő munkatempó fejlődött ki. Nem borult föl az a paraszt[i] törvény, hogy mindig munkában kell lenni, azonban azzal enyhült, hogy a munka kíméletesebb és lassúbb lett. A közvetlen, fölülről érvényesített munkafegyelem is állandóan munkára szorítja a cselédet, maga is ezt tudja kötelességének, azonban minden mozzanatot meglassít és minden időt elhúz egy kissé, hogy végeredményben mégse nyomorodjék bele a munkába. Mintha a test védekezne az erején felül való kihasználás és a lélek az állandó megkötöttség ellen.

Az uradalmi cselédség „parasztsztrájkja” azonban nem terjed túl a munkában való önkímélésen. Ezenkívül szabályszerű paraszttrendben folyik minden foglalatosságuk, ami aligha is történhetnék másként olyan technikai körülmények között és olyan életszint mellett. Ebben a vonatkozásban még szerencsés a paraszti hagyomány, mert apró fogásaival és állandó önfegyelemével legalább elviselhetővé teszi az életet. Nem bomlott még föl a szaporodás paraszttörvénye sem, tehát a két háború közti korszakban még az uradalmi cselédség körében terjedt el legkevésbé a születéskorlátozás. Azon az úton azonban, ahogy egy belső munkasztrájk megvalósult, ugyanúgy egy életsztrájk föltámadhat, és akkor semmiben sem fog különbözni az uradalmi cselédség válságállapota az egykés parasztokétól. Jelek már vannak is rá, hogy útban van egy ilyen fejlődés, és nyilván be is következnek egyszer, ha életviszonyaik tovább nehezednek, és ha társadalmi kötöttségeik továbbra sem oldódnak. Elszigeteltségük és a külső hatások kirekesztése kitolhatja ezt az időt, munkásvédelmi intézkedések hasonlóképpen, azonban ezek az eszközök nem fogják gyökeresen lehetetlenné tenni az ilyen irányú fejlődést.

A cselédi szolgálatban élő paraszt minden helyzetben ellentétes erők feszültségében él, azonban nem minden helyzetben érvényesülnek ezek az erők konkrét hatás formájában. A puszták népe helyzetében az ellentétes hatások a legkisebbek, az uradalmi pusztáé a legjobban véd minden hatás ellen. Minden más szolgálatban fejlettebb hatások érvényesülnek, ennek megfelelően a többi cselédek paraszti állapota bizonytalanabb és a legnyugtalanabb. Akár parasztgazdánál, akár polgári háztartásban szolgálnak, már olyan a környezet, amely[ben] állandóan ki vannak téve a polgári élet hatásainak.

Mindenesetre két eltérő változata a cselédi sorsnak a parasztgazdaságokban és a polgári háztartásokban szolgálóké.

Parasztgazdánál – ha nem polgárosodott birtokos még – a gazda is ugyanabban a paraszti rendben él, amiben a cselédje, tehát formailag közös világban. Emiatt alakul ilyen helyzetben patriarchálissá a viszony. Tehát nemcsak a szolgálati viszony és a szolgálati fegyelem erejéig nyúl bele a gazda alárendeltje életébe, hanem teljesen, az alá tartozó magánéletének a legbelsőbb zugaiba is. Tehát ugyanolyan módon bánik a cseléddel is a gazda, mint a családtagjaival, de ez nem azt jelenti, hogy ugyanolyan megértően, megbecsüléssel és egyenrangúan, hanem ugyanolyan korlátlan beavatkozással. Tehát semmi kíméletet nem ismer a munkában, a fenyegetés minden megalázó módját alkalmazza, a szidalmazás mellett rögtön ütlegetésre is kész, ezenkívül, ha önmagának az igényeit is leszorítja, cselédjétől még inkább elvon mindent, ami csak elvonható. A cselédnek nem kell rendes fekhely, a béresnek, kanásznak a jászolban,

istállóban, a szolgálólánynak a konyha sarkában van a helye, asztalhoz csak a felnőtt cselédek ülhetnek, a kisebbeknek a küszöbön és a konyhaajtóban van a helye, s minden ételt kimérve kapnak, ezért mindig éhesek és kielégítenek. A polgárosodás előrehaladásában azonban ez a hagyományos patriarchalizmus is átváltozik. A cseléd a parasztgazdaságban és -háztartásban is mindinkább csak bérért alkalmazott munkássá válik, akinek a munkáját a végsőkéig ki kell használni, s viszont csak bért kell fizetni érte. Elmaradtabb fokon, ha szigorúan bánik is a gazda a cseléddel, ezt bizonyos felelősséggel, tehát megveri és keményen fogja, azonban kielégíti, megajándékozza, ha megnősül a béres vagy a szolgáló, és segíti régi cselédjét, ha az ínségbe jut. Polgárosodottabb helyen viszont mindinkább csak munkás a cseléd, akitől a gazda elvárja a paraszti-cselédi odaadást és alárendelődést, viszont már csak pusztá polgári munkabér-kötelezettséget érez vele szemben.

A cseléd tartó parasztgazdák körében az utóbbi években rendkívül erős és szenvedélyes a panasz, hogy rosszak a cselédek. Követelődzők, igényesek, tisztelenek és hanyagok. Óriási bért követelnek, mindig kifogásolják az ételt, kimenőt kérnek, és ha fenyíti őket a gazda, nyomban otthagyják. A panasz a valóságot jellemzi, a gazda oldaláról. Valóban úgy érezheti egy mai parasztgazda, hogy a cselédek tökéletesen megromlottak, és lehetetlen velük foglalkozni. Ugyanez a helyzet azonban a cseléd oldaláról úgy fest, hogy kibírhatatlan a gazda, mert azt kívánja, hogy úgy dolgozzon a cseléd, mint egy családtag, olyan felelősséggel és igyekezettel, tehát munkaidő és szabadság nélkül, viszont elégedjen meg olyan bérrel, ami egy munkásnak jár.

A megromlott helyzet tökéletesen érthető. A gazda-cselédi viszonylatban sokkal mélysegeesebb ellentét feszül, semhogy sokáig nyugalmas maradhatna, és kívülről is állandóan olyan hatás éri, ami fölborítja a korábbi egyensúlyt.

A parasztcseléd a parasztgazdával szemben minden paraszti közösség ellenére is aránytalan viszonyban áll, amióta parasztságuk ellentétbe került osztályhelyzetükkel. A gazda [a] gyakorlatban parasztként bánik a cseléddel, és attól is ilyenfajta munkakészséget kíván, viszont elvben birtokos gazdaként, szóval dolgoztató polgárként viszonyul hozzá, tehát csak munkaadói felelősséget érez vele szemben. Szóval a gazda csak a rá nézve kedvezőbb oldalt tartja érvényesnek a paraszti formákból, s [a] kedvezőtlenebbeknek a tiszteletben tartását kívánja a cselédétől. Ezt a gyakorlatot nyilvánvalóan nem lehet sokáig fönntartani, s az ilyen aránytalan munkaviszony előbb-utóbb megromlik. Az aránytalanság és az ellentét csak akkor oldódhat föl, ha a gazda és a cseléd viszonyában vagy újra egy paraszt[i] formához hasonló kétoldali biztosítottság épül ki, amely a cselédet odaadó és felelős munkára szorítja, viszont a gazdát is felelős gondoskodásra, betegség, öregség ellen való biztosításra és egyáltalán kölcsönösségre, vagy ha őszinte kapitalista viszony szabályozódik. Tehát a gazda a munkaadó, aki nem követelhet mást, mint egy megszabott mértékű munkát, a munkás pedig munkája elvégzése után a maga ura, aki rendelkezik az idejével és saját magával.

A cselédek elromlását közvetlenül az a hatás váltotta ki, ami akár a falusi, akár a mezővárosi környezetben kívülről érte a cselédeket. Tehát az a megváltozott

világ, amely akármilyen társadalmi formák közt élő ember számára kikerülhetetlené tette igényeinek, emberségének és egyéniségének a fölszabadulását. A gazdai szolgálatban álló cseléd minden kötöttsége és állandó munkája ellenére sem él elszigetelten a világban, hanem napról napra mind munkája, mind szabadideje alatt hatásokat vesz föl, más szakmában dolgozókkal érintkezik, példákat lát maga előtt; természetes, hogy ezt a jobbnak, könnyebbnek és emberségesebbnek tetsző életet maga is kívánja magának, és igyekszik ki is követelni. Óriási a jelentősége annak, hogy ilyen környezetben egymással is érintkezhetnek, tehát közölhetik élményeiket egymással, meggyőződéseiket kicserélhetik, s a hatást rögtön közvetítik egymás között. Nem ok nélkül panaszozzák föl a gazdák a leventének a szerepét. Úgy vélik, hogy azóta romlott meg a helyzet, amióta levente van, mert ott összejövén egymást rontják a béresek. Valóban így van: itt találkoznak gazdai fölügyelet nélkül, tehát szabadon érintkezhetnek egymással, és eközben kicserélhetik a véleményüket, ez pedig maga a romlás a gazda szempontjából. Azonban ezért nyilván nem a levente a felelős, hiszen már nem leventekorú cselédek és leányszolgálók éppen úgy elromlottak, mint azok, akik leventébe járnak. S ha nem volna levente, a béresek is éppúgy megtalálnák egymást vásárnap, mint levente nélkül, csak éppen ritkábban.

Egészen más helyzet alakítja a polgári háztartásbeli cseléd állapotát. A városi polgári háztartásban, vagy akár falun, de polgári házban szolgáló paraszt cseléd idegen világban él. Faluja társadalmától kiszakadva úgy tagolódik be egy polgári világ rendjébe, hogy csak munkájával vesz részt benne. Mechanikusan és utánozva megtanul mindent, ami szolgálata körébe esik, és a szolgálatát paraszt módon teljesíti. Tehát mindig dolgozik, természetesnek érzi – paraszt[i] törvényeinek a természete szerint –, hogy ő csak a konyhaasztalon étkezhet, a konyhában vagy a cselédszobában alszik, és hogy otthon ugyanilyen törvények szerint él. Semmi köze a háztartásban élőkhez, akiket szolgál, azon a szolgálaton kívül, amit részletesen megtanul. Lehet, hogy emberileg jól is érzi magát köztük, [de] ez nem változtat azon, hogy nem él velük együtt. Az ő külön élete az, ahogy paraszt[i] stílusban elvégzi a szolgálatát, és az, amikor vásárnap délután találkozik a többi cselédekkel a sétatérén. Éppen ezért, ha hazamegy a falujába az ilyenfajta cseléd, mintha nem történt volna semmi, visszalép elhagyott kereteibe, tehát már nem is tudja többé a maga számára a városban tanult életstílust. Amit a városban megtanult, az nem életstílus volt, hanem szolgálat. A szolgálatával járt együtt, hogy spenótot evett és polgári ételeket készített, emellett a saját élete bomlatlanul megmaradt a paraszt[i] formák között, tehát amikor kilépett a szolgálatból és a falujába illeszkedett be, nem cserélt életet, hanem csak letette a szolgálatot.

Ez a jó cseléd. Az ilyet szeretik a polgári háztartások, és nemcsak buzgón és odaadóan végzett munkájáért, hanem igénytelenségéért és lojalitásáért kedvelik. Igen, mert ez paraszt, aki dolgozni csak így tud. A cseléd számára azonban ebben a helyzetben még több az ellentét, mint a parasztnál szolgáló esetében. Nemcsak polgári, helyesebben a parasztinál szabadultabb igények nyomulhatnak be az életébe, hanem közvetlenül benne él egy polgári üzemben, ahol addig, amíg szolgálatban van, maga is élvezzi annak kényelmét és javait. Itt tehát tökéletes

képtelenség állandóan és változatlanul parasztnak megmaradnia, s mindig úgy dolgozni ebben a teljesen polgári munkahelyzetben, ahogy paraszttörvényei készítetik. S miután itt a hatás olyan közvetlen, hogy csak az tud ment maradni tőle, akit még egy nagyon jól kötött falu bocsátott el, a legnagyobb rész hamarosan enged a hatásnak, és mind a munkájában, mind igényeiben fölszakítja a paraszt[i] konvenciókat, és kezd benne élni a polgári életben. Ez egyben azt jelenti, hogy elromlott. Tehát már nem odaadó a szolgálatban, követelődő, nagyobb bért, szabadidőt kér, más szórakozásai lesznek, nem lesz többé alázatos és szófogadó, szóval eljut oda, hogy asszonya romlottnak, erkölcstelennek, szemtelennek és kibírhatatlannak tartja.

Van egy másik változata is a polgári helyen szolgáló paraszt cselédnek. Már polgárosodott paraszttársadalmakban szinte teljesen fölbomlottak a paraszttörvények; ehhez képest, aki ilyen világból megy a városba, legtöbbször a fővárosba, cselédnek, az a piszkos, kényelmetlen és nehéz mezőgazdasági-háztartási munkától menekül, és a könnyebb munkát és a polgári életet keresi. Az ilyen a polgári szolgálatban sem paraszt már. Lehet, hogy munkás, aki szakszerűen elvégzi a munkát, ezenkívül azonban élvezni akarja a városi életet, tehát szabadidőt vesz igénybe, amennyit csak lehet, s ezalatt már a saját életéként éli a városi életet. Ez a sorscsere már teljes és valóságos átváltás. Egy falusi mezőgazdasági életet cserélt föl városi munkásléttel. Lehet, hogy gazdai, kisgazdai sorsot hagyott maga után, de még a cselédi szolgálatot is elviselhetőbbnek tartja, mint a falusi élet kényelmetlenségeit, tehát szívesen megy és szívesen marad a városban. Ez persze álélet, mert munkás osztályhelyzetben polgári életnek az illúziójában él, azonban éppen ez az illúzió csalta el a falusi mezővárosi életből, s ezért is érdemesnek tartja a váltást. Természetesen legjobban szeretné, ha valóságos városi-polgári életet élhetne, ezért akkor a legboldogabb és akkor érzi teljesülve élete vágyait, ha feleségül veszi valami kispolgári állású férfit, és annak az oldalán a maga nevében lehet a polgári élet részese.

(Közreadja: Halmos Károly, a szöveget a kéziratári eredetiről készült fénymással egybevetette Balikáné Bognár Mária és Hegedűs Rita)

Empíria, ideológia és tudomány Erdei Ferenc munkásságában

Némedi Dénes emlékének ajánlom

Gyáni Gábor

visgyani@ceu.hu

Az Erdei-kritika egyik iránya

A szociográfus, és kivált a szociológus Erdei Ferenc írásainak kései recepciója sajátos kettősséget mutat. Egyik oldalon találjuk a rajongók táborát, akik az Erdei által konstruált társadalomkép feltétlen híveiből állnak. Ők, döntően szociológusok és kisebb részben történészek, nemcsak a valamikori magyar valóságot, de sok tekintetben a mai magyar társadalmi viszonyokat is Erdei fogalomrendszerének segítségével vélik megragadhatónak. Oly sokan vannak az e körbe tartozók, hogy felesleges konkrétan utalni rájuk. A másik oldalon állnak ezzel szemben Erdei társadalomképének kritikusai, akik többnyire a XIX–XX. századi hazai társadalomtörténet aktív kutatói, valamint a népi szociográfia eszme- és tudománytörténészei. A társadalomtörténész bírálók között – Kövér György mellett (Kövér 2004: 22–24) – magamat is megemlíthetem (Gyáni 2002), de számos további kutató érdemel még figyelmet e tekintetben (Bódy 2007; Klement 2006). S persze ez utóbbi megközelítésre is született már kritikus reflexió (Szelényi 2006; Timár 2006: 42–55). Az Erdeit többé-kevésbé kritikusan értékelő eszmetörténészek sorát Némedi Dénes nyitotta meg, újabban Bognár Bulcsu képviseli a szemléletmódot markáns módon (Némedi 1978a, 1985; Bognár 2004, 2010).

Röviden érintem az utóbbi felfogás mondandóját, amelynek részbeni vitatása képezi jelen írás tárgyát. Némedi és Bognár gondolati vonalvezetésében közös, hogy azért nem tekinthető a népi szociográfia (ami helyenként inkább már szociológia) tudományos vállalkozásnak, mivel a társadalom vallomáson alapuló rajza. Mindketten elégedetlenek tehát a népi írók szociográfiai (és szociológiai) társadalomleírásainak a referenciális hitelességével. Veres Péter *Az Alföld parasztsága* című munkájával kapcsolatban Némedi megjegyzi: „Valójában Veres Péter hadilábon állt a valóságos történettel. [...] A ridegparaszt nem történeti, hanem »mitikus« típus, vízió, amelyben összeolvadnak az ősi nek

tartott vonások és az ideális szocialista jellegzetességei” (Némedi 1985: 191). Erdei egyik munkáját, a *Parasztok* című könyvet pedig így jellemzi: „A könyv szerkezete párhuzamos: tudományos elemzés és vallomás ritmikusan váltják egymást” (uo. 133). Miután azonban mindeme vallomások „nem mások, mint a tudományos fejtegetések szubjektívizáló átiratai”, nem tűnnek hiteles tudományos megnyilatkozásoknak. A szóban forgó munka egyedül hiteles perspektívája ezek szerint annyi csupán, hogy „a parasztság elmúlását rajzoló képzett szociográfus” kezéből való. Alapjaiban és elviekben ellentmond viszont Erdei vallott, sőt „görcsös affirmációval” hirdetett azonosságvállalásának, nevezetesen, hogy a szociográfia szerzője szintúgy a parasztsághoz tartozik. „Ennek a perspektívának [ugyanis...] a még fennálló paraszti világon belül nincs értelme” (uo.). A kérdésre később még visszatérek.

A tudós és az ideológus imígyen vállalt szerepei a tudósi elhivatottságú népi szociográfus, Erdei munkáiban szintén reménytelenül összekeverednek egymással, bár vitathatatlanul leginkább ő képviseli a paraszti-népi világ tárgyyszerű tudományos vizsgálatát. Amikor a *Parasztok* megírását követően Erdeiben is felerősödik a tudományos megközelítés vágya és ethosza, akkor sem tűnik el szemléletmódjából maradéktalanul az ideológiai beidegződés hatása: „Erdei a negyvenes évek elején – jegyzi meg Némedi – nem valamiféle szobatudósi politikamentességbe vonult vissza” (Némedi 1985: 249).

A Némedi által megelőlegezett képet Bognár Bulcsu munkálja ki részletesen Erdei egész szociográfiai és szociológiai szövegkorpuszára kiterjedő vizsgálatának a keretében. Utolsó, e tárgyban írt összefoglaló munkájának fő tézisét idézem: „Az életmű értelmezésének a vizsgált korszaktól független specifikumát az adja, hogy nem választhatók szét Erdei társadalomelméleti, társadalomtörténeti és politikusi megállapításai.” Sőt, fűzi tovább Bognár a gondolatot, Erdei írásainak „társadalomképe már eredeti szándékában sem egyszerűen a társadalom jellegzetességeinek a rögzítésére törekszik, hanem a társadalom értelmezését alapjában Erdei politikai elképzelései alakítják” (Bognár 2010: 12). Más kérdés, hogy bár „Erdeinek a parasztságot feltérképező, elmélyült empirikus kutatásainak háttérben [...] mindig egy nagyon határozott politikai szándék áll”, elképzelései „megvalósítását csak úgy találta kivitelezhetőnek, ha szaktudományos érvelésre támaszkodik” (uo.: 14). Erdei éppúgy hadilábon állt tehát a vélekedés szerint korának valóságával, a valóság elfogulatlan ismeretével, mint Veres Péter vagy bárki más a népi szociográfusok közül,¹ holott a tudományosság látszatát volt képes kelteni egyes műfaji megoldások révén. Ez utóbbi megállapítás a negyvenes években írt Erdei-munkákra vonatkozik, kevésbé áll viszont a néhány évvel korábban publikáltakra.

1 Kovács Imre és Féja Géza szociográfiai munkásságával kapcsolatban hasonló sugalmazásra példa: Kiss (2002: 53–69).

A műfaj kérdése: vallomás és/vagy tudományos dolgozat

Nem lesz hiábavaló, ha az utolsó kérdés kapcsán elidőzünk Erdei könyveinek a gennette-i értelemben vett paratextusainál. Vegyük szemügyre elsőként a *Parasztok* című munkát, amiről Némedi is már azt tartotta (Bognár sincs ezzel másként), hogy keveredik benne a vallomásosság és a tudományos társadalomleírás. A könyv *Irodalom* címet viselő kvázi utószavában írja a szerző: „Ez az írás nem források tanulmányozásából született, hanem rendszerbe foglalt vallomásként került papírra. Hitele a vallomás hitele, nem pedig a forrásoké, amikben hasonlóké foglaltatnak. A parasztokról szóló irodalom arra való csak, hogy bizonyosság legyen a vallomás mellett” (Erdei 1973: 213). Amennyire segíti, annyira hátráltatja is a tájékozódást a könyv említett paratextusában olvasható műfaji önmeghatározás az írói szándék és a textualizáció mibenlétét illetően. A *Parasztok* irodalomjegyzéke 109 művet tartalmaz. Ez önmagában is gyanús és elbizonytalanító abban a tekintetben, hogy az írás „nem források tanulmányozásából eredt”. Mi szükség van ilyen nagyszámú tudományos szöveg fáradságos tanulmányozására, ha csupán „a rendszerbe foglalt vallomás” hivatott számot adni a valóságról? Ha le is számítjuk a szerző két önhivatkozását, s eltekintünk a népi szociográfia itt említett hat művétől (Veres Péter, Illyés Gyula, Szabó Zoltán, Kovács Imre, Tomori Viola és Féja Géza könyveitől), még mindig túllontúl sok tudományosként elfogadott munkára történik hivatkozás. Ezek sorában túlteng a külföldi szociológiai, történeti, közgazdasági és antropológiai szakirodalom gazdag termése. A két említett néprajzi munkától (Györffy István és Ortutay Gyula könyveitől) és a néhány hazai társadalomrajztól (Ecseri Lajos, Bene Lajos és Zentay Dezső könyveitől), szóval ettől a 13 szakirodalmi műtől eltekintve a bevallottan vallomásos *Parasztok* című munkához 96 külföldi szakmunkát vett állítólag figyelembe Erdei. Ezek a művek angol, francia és német nyelven láttak napvilágot, melyek tárgya a parasztság. Találunk ugyanakkor közöttük számos fontos általános szociológiai és szociológiaelméleti munkát is, mint amilyen Hans Freyer, E. A. Ross, Werner Sombart, Ferdinand Tönnies egy-egy nevezetes munkája vagy az antropológus Bronislaw Malinowski két könyve (Erdei 1973: 213–217).

A többi, ez időben írt Erdei-munkában is szerepel valamilyen szakirodalmi eligazítás, bár egyikük sem szolgál a *Parasztokban* közölthöz hasonló kimerítő bibliográfiával. A szerző fentebb idézett kitétele, mely szerint a parasztokról szóló irodalom kötet végi feltüntetése „arra való csak, hogy bizonyosság legyen a vallomás mellett”, akár úgy is értelmezhető, hogy a könyv szerzőjének empirikus tudása nem a szakirodalmi forrásokból ered. Hiszen a feltüntetett 13 néprajzi tanulmány és statisztikai vagy féltudományos társadalomleírás kivételével a magyar parasztság tudományos diskurzusát valóban semmilyen munka nem képviseli a tételes bibliográfiai felsorolásban.

Honnan származik tehát a szerző empirikus ismeretanyaga tárgyát illetően? Részben a népi szociográfia írott termékeire, részben a saját egyéni élettapasztalataira vezeti azt vissza a szerző. A „Paraszt beszél parasztokról” címet viselő kvázi bevezetőben előadja, saját élettapasztalatai jogán olyan tudással rendelkezik, amely elegendő a tárgy tudományos felfogásához. Hiszen azóta, hogy megszű-

lettem, „tudom én, hogy mit jelent parasztnak lenni. Annak születtem, és hosszú éveken át [...] éltem ezt a sorsot” (1973: 5). Következésképpen: „Ha én beszélek parasztokról, magamról és magunkról beszélek” (uo.: 7). A könyv így valójában a személyes tapasztalat elbeszélése: „Mindent szeretne kivallani ez az írás: amit én éltem át, amit a magyar parasztság átélt, és amit egyáltalán a paraszt ember és a paraszt társadalom átélt” (uo.: 9).

Figyelemre méltó, hogy milyen könnyen hág fel Erdei a személyes tapasztalat szintjéről a tudományos tapasztalat magasságáig, ahol nem elég már a bensőséges, kizárólag csak belülről átélt (átértett) társadalom közvetlen (reflektálatlan) tudása.² A vallomás helyett vagy mellett itt ugyanis szükség lenne a fogalmi megközelítésre is, amely nem a társadalom élmény jellegű ismeretét, sokkal inkább az idegenként érzékelt valóság gondolati megragadását célozza. Egyedül így lehet ugyanis érvényesen elmondani, hogy milyen a magyar paraszt. „Akárhogy mondom ki a szót, egy értelem rejtőzik benne mindég a fölszíni világ embere számára: furcsák, idegenek, titokzatosak és nyugtalanítók” (Erdi 1973: 9).

A *Parasztok* azonban, még Erdei megítélése szerint is, „inkább írói előadásban, mint szociológiai nyelven” szól a témáról (Erdi 1941: 165). A hozzá képest tudományosabb *A magyar paraszttársadalom* című munkát, ezt a kifejezetten szociológiaiként ható művet viszont szinte semmilyen érdemi szakirodalmi dokumentáció sem zárja. A könyv végi *Irodalom* címet viselő paratextust idézem: „Általában a parasztság irodalma is, meg a magyar parasztság irodalma is óriási, a teljes felsorolás szinte lehetetlen lenne, de e tanulmánnyal kapcsolatban nem is szükséges.” Miért? Azért, mert a munka módszere „sajátságos alakulásnak az eredménye”. Nevezetesen: „Első és döntő eleme parasztságszemléletnek, ennek a társadalmi világnak a teljes átélése”, ami minden társadalomtudományi megismerésnek is sajátja, és különösen nagy a jelentősége „az olyan sajátágosan kiformálódott társadalmi világ megismerésénél, mint amilyen a parasztságé” (uo.). A népi szociográfia az ideig napvilágot látott művei szintén tetemesen hozzájárulnak a tárgy empirikus birtokbavételéhez, miután ezek a „munkák mind több adalékot hordtak össze a parasztságról, s az írói mozgalom politikai irányzata, éppen a parasztság szempontjából, a társadalom gazdasági-hatalmi érdekviszonyainak a vizsgálatára készítetett bennünket” (uo.).

Érdemes fontolóra venni az *Irodalom* paratextusban adott önmeghatározásokat, önminősítéseket, az alkotói szándékról tanúskodó mindeme megállapításokat. Erdei, ezek szerint, úgy gondol magára, mint akinek sikerült elmerülni a tudományos munkában, felhagyva a pusztá szociografizálással (és a politizálással). Publicisztikai tevékenysége elhanyagolását is ezzel az irányvétellel indokolja: 1942. július 6-án, *A magyar paraszttársadalom* megjelenését követő évben írja Móricznak, a *Kelet Népe* szerkesztőjének, aki folyton cikkeket vár tőle – mindhiába: „Ha írtam [az utóbbi időben] néhány cikket, az is éppen olyan távol állott a világtól, mint én magam. Amit csináltam, az merőben szociológus vizsgálódás volt,

2 Vö.: „...úgy éltem ezt a sorsot, hogy nem tudtam a határait, csak kemény törvényeit ismertem” (Erdi 1973: 5).

s akármilyen közel is az aktualitásokhoz, mégis alaposan korszerűtlen. De ez a magányba és tudományba való bezárkózásom nem véletlen vagy szükség szülte következmény volt, hanem egészen tudatos igyekezet.”³

A *magyar paraszttársadalom* gondolati irányultsága alig látszik azonban eltérni attól, ami már a *Parasztok* megírása során is vezette a szerző tollát: „...íme a parasztsors úgy, ahogy a kérdés és felelet annak az embernek, aki benne él: nekem magamnak, nekünk parasztoknak és nekünk európaiaknak” (Erdei 1973: 10). Nehéz felfedezni a különbséget a két munka között a tudományosság mértéke tekintetében. Ha ennek ellenére szociológiai, tehát tudományos szöveggént értékeli *A magyar paraszttársadalom* című munkát, akkor rendszerint tartalmi elemekre hivatkoznak igazolásképpen. Ezt teszi Bognár Bulcsu is, kiemelve, hogy a korábbiaknál alaposabb és meggyőzőbb történeti argumentáció, magabiztosabb (explicitebb) szociológiai fogalmi alapozottság jellemzi *A magyar paraszttársadalom* című könyvet, mint Erdei korábbi műveit. A történeti fejtegetések kiérleltebb volta Szabó István 1940-ben megjelent *A magyar parasztság története* című kismonográfiájának az ismeretén nyugszik, a társadalomszemlélet szociológiai kidolgozottságát pedig Hajnal recepciója biztosítja Erdei számára (Bognár 2004; 2010: 67–70).

Mennyire fontos probléma vajon mindez magának Erdeinek akkoriban? Úgy tűnik, nem foglalkoztatta őt túlságosan ez a kérdés. Akik a vallomások és a tudományosság rossz, elégtelen vegyítését kárhoztatva pálcát törnek Erdei ekkor írt munkái fölött, ahogyan Bognár is teszi, rendre abból indulnak ki, hogy a politikai-ideológiai motivációk veszélyeztetik az íráskor referenciális hitelességét. „Erdeit azonban nem csupán történészi, szociológusi ambíciók vezetik, hanem politikusi, népvezéri elképzelések is. Erdeinek a magyar parasztság politikai emancipációja, sőt vezető szerepe érdekében megfogalmazott cselekvésprogramja más társadalomszerkezeti leírást kíván, mint a szaktudósi értelmezését” (Bognár 2004: 233). Ez okból, szól Bognár gondolatmenete, úgy kénytelen Erdei átalakítani a tisztán tudományos hajnali paradigmát, amely állítólag nem tartalmaz „politikai implikációt”, hogy a későbbiekben arra mint a saját politikai elképzeléséhez illeszkedő elvre támaszkodhasson majd. Látszólag jár csupán tehát Erdei a hajnali társadalom- és történetiszemlélet ösvényén, valójában ideologikus elképzeléseit öltözteti a hajnali mezbe, sőt „sok esetben a »Hajnal előtti korszak« védhetetlen társadalomszemléletéhez” tér vissza” (uo.). Mindez ráadásul azzal is párosul, hogy nem gondoskodik kellőképpen leírásai (ténymegállapításai) tudományos verifikálásáról, adatszerű bizonyításáról.

Erdei, ismerjük el, sohasem hallgatta el, sőt szinte tüntetően és vissza-visszatérően beszélt arról, hogy őt elsősorban a személyes élményanyag, nem pedig a tudományos társadalomismeret empíriája befolyásolja. Nem állítható tehát vele kapcsolatban, hogy tiszta tudományként tálalna valamit, amiről maga is tudja, hogy nem az. Ami pedig tézisei empirikus bizonyítását illeti, érdemes a dolgot továbbgondolni. Mielőtt azonban a kérdésben elmélyednénk, jegyezzük meg:

3 Mórícz Zsigmond, a *Kélet Népe* szerkesztője. Levelek I. Vál., utószó: Tasi József. S.a.r. jegyz.: Sz. Fehér Judit, G. Merva Mária, Tasi József. PIM, Bp., 1988. 532.

bár Erdei mellőzte empirikus bizonyítékainak a bemutatását, utólag többen erős késztetést éreztek magukban arra, hogy részben vagy egészben elvégezzék a bizonyítási munkát. Zeke Gyula például Erdei kettősstruktúra-modelljének a szerinte kíváncsi statisztikai tesztelésével kísérletezett. Próbálkozása, saját megítélése szerint is, félsikerrel járt csupán, és megállapította: „...az Erdei-féle kettős struktúra koncepciónak nem mellőzhető statisztikai érvényessége van. Hadd legyen az utolsó szó mégis a kételyé, a modell állítása oly súlyos, implikációi oly szerteágazóak, hogy igazságuk nem tisztázható megnyugtató módon a múlt statisztikává (de)formált szeletét vizsgálva” (Zeke 1987: 512). (Saját társadalomtörténeti vizsgálódásaim a következtetés ez utóbbi részét támasztják inkább alá.)

A magyar társadalom a két háború között című Erdei-szöveg empirikus igazolásával Timár Lajos is próbálkozott újabban. Megítélése szerint Erdei elmélete elsősorban „...egyfajta nem koherens mozaik-elmélet”, amelynek egyes elemei empirikusan is megállják a helyüket, kivált, ha nem országosan, hanem regionális léptékben ütköztetjük őket a vizsgált társadalmi jelenséggel (Timár 2006: 47). Timár a társadalmilag strukturált iskolázási stratégiák statisztikai elemzésére törekedett a verifikáció során.

Az előbbieknél nagyobb szabású verifikációs kísérlet történt a néprajzi szintézis, a *Magyar Néprajz VIII. Társadalom* című munkában. Molnár Mária *A magyar paraszttársadalom* című munkában kifejtett stratifikációs képletet oly módon reprodukálta, hogy Erdei társadalomrajzát „feltöltötte” úgymond a belőle hiányzó empirikus paraméterekkel (Molnár 2000: 484–531).

Nem érintem ezúttal azt a kérdést, hogy mennyire voltak sikeresek vagy sikertelenek az utólagos igazolási, a popperi értelemben véve inkább verifikációs törekvések; én magam jobban bízom a falszifikáció, mint a verifikáció magyarázó erejében, ezért nem is tűztem soha célul magam elé, hogy pozitív bizonyítékokat találjak Erdei egyik vagy másik elméleti megállapításának a referenciális igazára. Azt a fajta eszme- és gondolkodástörténeti hagyományt sem tartom továbbá életképesnek, amely Bognár Bulcsu Erdei-kritikájában látszik beszédesen megnyilvánulni. Melynek értelmében minden, ami az Erdei társadalmi beágyazottságával összefüggő közvetlen személyes tapasztalatból ered, mint tényállítás és szemlélet, és minden, ami összefüggésbe hozható a szerző politikai és ideológiai beállítottságával, zavaró, sőt diszfunkcionális elem az életműben. Mindez pedig csökkenti Erdei tudományos szavahihetőségét, és kedvezőtlenül hat munkái szellemi színvonalára.

Hajnal mint elsikkasztott lehetőség?

Miért nem, vagy miért csak részben sikeres, Bognár szerint, Erdeinek a két háború közötti magyar paraszttársadalmat illető szociológiai sémája? Azért, mert: „Történeti ismereteinek bővülése és társadalomelméleti tájékozottságának növekedése ellenére Erdei [e munkájában is] megőrizte azokat a számára megfellebbezhetetlen ideologikus jegyeket, amelyek egyrészt a parasztság egységes fölszabadításának politikai programját, másrészt az alföldi tanyás mezővárosi fejlődés mindennek

fölötti kiválóságát fogalmazzák meg” (Bognár 2010: 73–74). Magyarán: az minősíti, helyesebben az minősíti le Erdei munkásságának az értékét, hogy prioritást élvez nála a politikai elkötelezettség ahelyett, hogy valamely társadalomelméleti kiindulást jelentő gondolatrendszerhez ragaszkodna inkább.

Mellőzve annak vizsgálatát, hogy mi kettőjük pontos aránya Erdei munkájában, fel kell tenni a kérdést: létezik egyáltalán semleges, tisztán társadalomelméleti tudományos kiindulás (azt kifejezésre juttató szemléletmód), amely egyedül szabhatja meg a kutatói témaválasztást és a tárgy helyes szemléleti látószögét, amely kívül esik, helyesebben felette áll a mindenkori aktualitásoknak, mentes tehát a politikától és ideológiától?

Nem kell hosszas fejtegetésekbe bocsátkozni azt illetően, hogy mennyire életidegen minden ilyen elvárás a tudományos (szociológiai és történeti) megismeréssel szemben. Ha ugyanis ezt szabjuk normaként, ezt használjuk értékelési mérceként másokkal szemben, kimondatlanul is magunknak tartjuk fenn a minden aktualitáson kívüli és feletti megismerői pozíciót. Mindez ráadásul azt a feltételezést is magában rejti, hogy a megismerés referenciájául szolgáló tárgy, a múlt- vagy a jelenbeli társadalmi valóság, elvileg megközelíthető (leírható, megérthető és magyarázható) a megismerői pozicionáltság hiányában is; Bognár Erdeit érintő kritikájában implicite ez utóbbi feltételezés is benne rejlik, amely valójában tarthatatlan episztemológiai alapállás. Hiszen Bognár kritikai megítélése maga is egy adott partikuláris látószög perspektívájában teremti meg a találkozás lehetőségét Erdei egyébként sok tekintetben vitatható, ugyanakkor szuggesztív szociológiai és társadalomtörténeti víziójával. Félreértés azonban, hogy a Hajnal-féle történetelméleti megfontolások, melyek részbeni adaptációjával kísérletezik Erdei *A magyar paraszttársadalomban*, üdvöztető megoldásul szolgálhatnának a magyar paraszti társadalom helyes fogalmi (és nem ideologikus) megragadásához. Persze csak abban az esetben, ha jól sáfarkodik Erdei ezzel a paradigmával, ami Bognár szerint nem áll.

Szemernyi kétségünk sincs Erdei (és a többi népi író és szociográfus) partikularizmusa, előítéletessége és ideológiai befolyásoltsága iránt. Nem gondoljuk azonban vitán felülinek a Hajnal-féle elgondolások tudományos sterilitását sem. Hajnal egész történet- és társadalomszemléletét olyan kultúrkritikai attitűd hatotta át, aminek köszönhetően a historikus saját korát mint válságba jutott, kulturálisan hanyatló világot érzékelte. Ezért is tűzte célul maga elé annak a fogalmilag kimunkált genealogikus szemléletmódnak a meggyökereztetését, amely a múlt jelenből feltáruzó képe révén leleplezi és feltárja a jelen nyomorúságát. A genealogikus szemlélet, Hajnal esetében kiváltképpen „...annak az eredendő struktúrának a rekonstrukciója, mely rávilágít a »fennálló«, a későbbi, »fejlettebbnek« tartott jelenségek korlátozottságára. Jelen esetben a modern, racionális kor univerzalitásának feltételeességére”.⁴ Amikor Kerékygyártó címszószerűen összegzi Hajnal ezen történetelméleti felfogá-

4 Lásd Kerékygyártó (1997: 99–100). Némédi viszont tudatában van Hajnal „ideologikusságának”, és történetesen arra mutat rá, hogy Erdei éppen nem erre rezonált Hajnal adaptációjában: „Erdeti nagyon szelektíve fogta fel Hajnal eszmefuttatásait, s kevés nyoma van annak, hogy Hajnal alapján véve pesszimiztikus, kultúrkritikai történetfilozófiáját elfogadta volna” (Némédi [1978]: 515–516).

sát, megemlíti egyebek közt, hogy Hajnal értékrendjében a racionális magyarázat és fogalomalkotás helyett „az utánképző megértés, szerves fogalomképzés” került piederesztálra; ami éles kontrasztban áll Max Weber elgondolásaival, aki a modern racionalitás apoteózisát hirdette.⁵

Mindez nem esik túl messze Erdei világlátásától, beleértve a szorosan vett megismerői tevékenység természetéről vallott elképzeléseit is, melyek gyakorlati megnyilvánulása a magyar parasztság szociológiájáról és történetéről szóló megannyi fejtegetése. Ne feledjük végül azt sem, hogy nem csupán Hajnal hatott a népi szociográfusok közül (leginkább) Erdeire, de a népi írói és a szociográfiai mozgalom társadalomképe is rajta hagyta a nyomát Hajnal társadalomképén: „Hajnal maga is úgy nyilatkozott egy ízben, hogy a népiesek hatottak rá. Volt tanítványa és későbbi tanársegédje, *Gillemot Katalin* így emlékszik: »Én egyszer azt mondtam neki, mikor olvastam a népiesek írásait, hogy érdekes, hogy Pista bácsi hat rájuk. Azt mondta: nem, fordítva, ők hatottak rám«” (Lakatos 1996: 157).

Erdei parasztábrázolása nem hitelteleníthető tehát oly módon, hogy egyszerűen hozzámérjük a benne foglalt tudást valamely kortárs vagy éppen utólag megalkotott „tudományos” paradigmához. E gyakorlat ideológiai-kritikai és az evolucionista szemléletben fogant tudománytörténeti kíváncságnak rendeli alá Erdei felfogását, hogy ezzel éppen azt tüntesse el belőle, ami abban a legértékesebb és a legérdekesebb: *egy félig-meddig analitikus nézőpontra átszűrt ágensi tapasztalat megszólaltatását.*

Az ágens és a narrátor nézőpontja

Emlékezhetünk, Erdei szüntelenül hangoztatja, hogy mélyen és rendíthetetlenül benne áll a megismerés referenciájául szolgáló tárgyi világban, ezen nézőpontja folytán nem idegen tehát számára a vizsgált tárgy. Ezért nem tekinti tehát fontosnak az empirikus bizonyítás más esetben feltétlen kíváncságot; a sajátjában kívüli tapasztalatok mellett a népi szociográfusok által közvetített tudásra és szemléletre tart csupán igényt. A paraszti élet rendjét belülről ismerő népi írók és szociográfusok majd mindegyikéhez hasonlóan a parasztokról – mintegy a nevükben is – parasztként beszél tehát Erdei azzal a céllal, hogy feltárja életüket, és hangot adjon akár a legbelsőbb vágyaiknak is: „Persze, én nem kívülről, hanem belülről kutattam a parasztságot, hiszen benne éltem. Jobban mondván nem is kutattam sehogy, nem tettem én egy lépést se, hanem csak leírtam, amit tudtam róla. Ha van ennek a könyvnek értéke, akkor elsősorban ez az értéke, ez a belülről átélt hitelesség” – szól Veres Péter kinyilatkoztatása erről a fajta társadalmi reprezentációról az irodalomban (Veres 1942: 5).

A szintén (szegény)paraszti származású népi írók és szociográfusok (a kivételek Fėja Géza és Szabó Zoltán) esetében szinte mindig az idézett Veres Péter-i formula hivatott hitelesíteni a társadalomrajz igazát. S nincs ez másként Erdeinél

5 Hajnal Weberrel szembeni ellenérzéseiről l. Lakatos (1996: 158).

sem. Igaz, tudományos képzettsége őt némileg eltávolítja az ágensi tapasztalattól, hogy kívülről (is) közelítve a témához, a rálátás perspektívájának a birtokában ragadja meg immár ezt a társadalmi valóságot; s teszi azért, hogy mások számára is érthető nyelven beszéljen végre a parasztokról. Az a nyelv, amire ágensként maga is szert tett valamikor, közvetlenül nem alkalmas arra, hogy parasztként szerzett tapasztalatait szociológiai diskurzus formájában továbbadhassa. A *Parasztok* vagy *A magyar paraszttársadalom* című és a többi e tárgyba vágó munkájának a nyelve (nyelvhasználata) ezért már nem éppen az ágenseké, hanem sokkal inkább a tudományé, vagyis a kívülállóké. Ha nem ezt a nyelvet használná Erdei, nem értethetné meg magát az olvasókkal: így viszont, „ha érthető a nyelv, amelyen szólok, a civilizált világ fölszínén élő ember számára, [akkor] elmondhatom életünk rideg titkait s keserült szívünk minden vágyát, és elmondhatom minden panaszunkat a napsütésben élők felé” (Erdei 1973: 7–8). Erdei és Veres különbözősége abban (is) áll tehát, hogy a nyelv, amin keresztül a paraszti ágencia egyikük és másikuk által artikulálódik, Veresnél megreked az életélmény reflektálatlan közegében, Erdeinél viszont távol kerül tőle, hogy egy idegen fogalmi nézőpont közvetítésével őrizhesse és közvetíthesse az ágensi tapasztalat tudást teremtő erejét.

Veres szociográfiai írásművészete a reflektálatlan élményközeli megjelenítés mondhatni paradigmatis megnyilatkozása, ahol a szerző-narrátor minden külső megfigyelési pontot elutasít, melyből szemügyre vehetné tárgyat; akként adja e mélyvilág leírását, hogy szigorúan ahhoz tartja magát, amit a dolgról belülről tudni lehet, és ami innen tekintve érzékelhető és látható egyáltalán ebből a világból. Mivel azonban a paraszti társadalmi valóság meglehetősen differenciált entitás már ez idő tájt, a szándékoltan partikuláris belső nézőpontból részlegesen állapítható meg csupán a teljes igazság. A részlegesség és töredezettség ódiumát a paraszt esszenciális fogalmának öntudatos vállalásával hárítja el Veres, imígyen: „Az, amit én keresek és bemutatok, az a felszín alatti *igazi* paraszti valóság, amely azonban ma már a paraszti osztálytagozódás és polgári kapitalista álkultúra behatolása miatt csak itt-ott, kis, falusi, tanyai és parasztkülvárosi népszigeteken van meg. De az bizonyos, hogy *csak ezek a kis népszigetek mutatják már ma meg, hogy milyen volt az alföldi parasztság.*”⁶ Az „igazi paraszt” esszenciális fogalma az autentikus paraszti (ágensi) tapasztalat hiteles megszólaltatására sarkall, és egyúttal ez is teszi az illetőt képessé a paraszti világ hű leírására.

Erdei egész szociográfiai és szociológiai munkássága szintén ennek a belső meggyőződésnek és attitűdnek a hatását, annak magabiztos vállalását mutatja. Ő azonban mégiscsak tudósi elhivatottsággal lép a színre, és a *Futóhomok*, e megrendelt szociográfiai kitérő után ott is kívánja végérvényesen megvetni a lábát. Ez azonban nem jelenti egyúttal azt is, hogy bármikor kívül igyekezne kerülni azon a tapasztalati közösségen, amely vizsgálódása tárgyául szolgál, melyhez születésétől fogva mélyen és eltéphetetlenül kötődik. Ha szolgál számára egyáltalán valami célt az egyetemen elsajátított, azt követően öntevékenyen tovább

6 Veres (1942: 7). Kiemelés tőlem – Gy. G.

gazdagított racionális tudás, a külső világ nézőpontjából a tárgyról nyerhető tapasztalatok idegen nézőpontisága, az annyi csupán, hogy reményei szerint ezáltal meghaladható lesz saját tapasztalati partikularizmusa. Az utóbbi abból ered, hogy nem élhető át többé holisztikusan a már túlságosan is komplex paraszti lét (társadalom). A többi népi írónál a tudományosan vállalhatatlan esszencialista megközelítés erőltetése ígér kiutat ebből a helyzetből; ettől lesz Veres szociográfijának a szemléletmódja olyannyira normatívvá, hogy helyenként naivnak, sőt megmosolyogtatónak is hasson egyúttal. Ha a paraszt, mint társadalmi kategória, már nyomokban is alig létezik, mert a polgárosodás hatására felbomlott, s nem szerezhető róla többé egységes és egyöntetű tapasztalat mint osztatlan egészből, akkor elengedhetetlen a paraszti mikrovilágokról szóló mindazon megfigyelések összegyűjtése, amikkel a népi írói és szociográfiai mozgalom publikációs termése szolgál. S némi haszonnal jár persze az általánosító, egyszersmind a paraszti univerzumon kívüli világ (a „nagy-társadalom”) látószögének a bekapcsolása is az elemzésbe. Az utóbbi a tudományos szemlélet adaptálását feltételezi. Ráadásul a nyelv, amin a dolog előadható, már nem az ágensek nyelve, hanem a megismerőt is magába záró „nagy-társadalomé”. Ennek a nyelvnek a birtokában az ágensi tapasztalatot belülről ismerő, a kívülállóknak közvetítő megismerő-narrátor szükségképpen átlépi a két diszkurzív közösséget egymástól élesen elválasztó határvonalat. Kérdés persze, milyen mérvű határátlépés engedhető meg ahhoz, hogy ne vesszen kárba, ne enyvésszen el maradéktalanul az ágensi tapasztalat intim tudása, az, ami az elbeszélés szinte egyedüli empirikus fedezete.

Veres és Erdei, a két paradigmátikus eset összehasonlítása arra vall, hogy a tudományos megközelítés irányába való elmozdulás szükségképpen oda vezet, ahová Erdei a *Parasztok* és *A magyar paraszttársadalom* című munkáiban el is érkezik. Ez pedig azt eredményezi, hogy (1) saját paraszti élettapasztalatai és a népi írói és szociográfiai társadalomábrázolás által feltárt paraszti (ágensi) tapasztalatok alapján teszi – mások, az idegenek számára is – elgondolhatóvá a felbomlás előrehaladott stádiumában leledző paraszti társadalmat; (2) a paraszt esszenciális fogalmának a saját személyes tapasztalatban rendelkezésre álló lehetőségére építve jeleníti meg a „nagy-társadalom” számára a jószerivel még artikulálatlan paraszti ágenciát.

Erdei legsikerültebb parasztszociológiai munkáját vizsgálva kimutatható a szerző arra irányuló törekvése, hogy az ágensekével azonosnak vélt tapasztalataival hitelesítse tudományos mondanivalója igazát. A parasztságnak a magyar társadalmon belüli helyét keresve gondolatmenete lezárásaként előadja: nyugaton nem rekedt meg úgy a parasztság élete, mint nálunk, ott nincs válság (és keleten sincs – talán Oroszországra gondol ezúttal a szerző); ilyenformán a „paraszt állapotnak és paraszti helyzetnek a végső konzekvenciáig való kiérlelődése és átélése [...kizárólag] a magyar társadalomnak és talán a lengyelnek a kétes értékű külön élménye”.⁷

7 Erdei (1941: 39). Kiemelés tőlem. A koncepciót kiérleltebben exponálja: Erdei (1995: 105–107).

Amikor egyenként sorba veszi a paraszti rétegeket, áttekintve azokat a társadalmi szegmenseket, amelyek a polgárosodás nyomán mind távolabb kerülnek egymástól, és mint külön paraszti minőségek jelentkeznek, gyakran, ha nem szinte kizárólag a mentalitás, a sajátos paraszti élményvilág és tapasztalati univerzum eltéréseit ecseteli a differenciálódás alapjaként.⁸ Így, ezen a módon írja le egyebek közt a „konzervatív” uradalmi gazdasági cselédséget. „Élete csak azért nem olyan válságos, mint a birtokos parasztságé, mert ennek a parasztrétegnek nemcsak a gazdasági keretei nem változtak meg lényegesen, hanem egész életmenete és emberi *igényei* sem alakultak át az elmúlt évszázadok alatt” (Erdi 1941: 59 – kiemelés tőlem, Gy. G.). A „romlott parasztok” karakterrajzát pedig azzal egészíti ki, hogy: „Azonban maga sem gazdaságilag kínlódik, hanem egyáltalán *belekeserült* a parasztéletbe, akármilyen zsíros jó móddal járjon is az. Maga sem *tudja* pontosan, hogy miért nem kell neki az élet, amelyet él, de határozottan *érzi*, hogy jobb lenne kevesebb kínlódással, több megbecsüléssel és nagyobb értelemmel élni, s amikor csak egy gyermeket nevel föl, azt *reméli*, hogy ez az egy részese lehet a *kívánt* külön életnek” (uo. 67).

Amikor a „menekülő” címkéjével ellátott paraszti alkategóriát tárgyalja, abból indul ki, hogy valójában csupán egy életérzés gyakorlati folyományával van dolgunk; azokról van szó, akik beszorultak a rendies faluközösségbe, és időközben átalakult igényeik folytán megnyomorítottnak érzik magukat minden egyes lépésükben (uo. 75). A „visszaparasztosodás” jelenségét elemezve pedig kárhoztatja a „nagy társadalom”-ban olykor megfogalmazott kívánságot, amely „azt meri javasolni, hogy nem szabadulni kell ezektől a [paraszti] formáktól, hanem éppen visszahúzódnunk beléjük”. A javaslat későbbre halasztaná a paraszti világból való kilépést és a polgári társadalomba történő integrálódást, akkorra, midőn a nagy társadalmi bajok (a polgári világ anomáliái) elülnek végre. Szerinte azonban: „A parasztság számára és a parasztság állapotát közvetlenül átélő számára ez az általános emberi vagy nagy társadalmi szemlélet teljességgel érthetetlen. Először is, az a közvetlen és letagadhatatlan tény, hogy abban a tényleges állapotban, amelyben ma él a parasztság, tehát *kitárgult életigényekkel egy szorító formában*, lehetetlen élni.” Azért sem reális a szóban forgó kívánság, mert „a társadalom élete nem egyszerű belátáson vagy szándékon fordul sarkaiban, hanem az *átéléseknek*, a kényszerűségnek, a *harcnak*, *próbálkozásoknak* és a *megegyezéseknek* megszámlálhatatlan kisebb-nagyobb tényein halad, tehát nem lehet a parasztsággal megértetni, hogy a városi-polgári társadalomformák nem jobbak, mint a parasztiak, amikor a saját helyzetét mindennap *elviselhetetlennek érzi*, és a másikat különbnek, jobbnak és emberségesebbnek *hiszi*. Erről kizárólag csak akkor győződhet meg, ha maga is *átélte* már azt a világot, és résztvevője e világ válságának” (uo. 84–85 – kiemelés tőlem, Gy. G.).

8 Erre már Némédi is felfigyelt: „...ezek a paraszttípusok nem a paraszti társadalmi lét, hanem a paraszti szándékok, célok, vágyak típusai, a zavarodottságból való menekülés megkísérelt útjai. [...] A tipizálás egyetlen lehetséges formája tehát a »zavarodottság« szubjektív átélése alapján való tipizálás” (Némédi 1978b).

A kispolgári osztályhelyzetű kisparasztot definiálva és jellemezve Erdei kijelenti, a „tipikus parasztforma”, ez a rendies tárgyi életkeret olykor konfrontálódik a paraszti ágenciával, ahol „csak nagyon erős egyéniségek merik [...] megtörni a paraszttörvényeket, s érdekeik és *vágyaik* szerint alakítani az életüket”. A mobilitás azonban továbbra is paraszti társadalmi keretben folyik még ekkor: „Maguk is nagygazdák *szeretnének* lenni, tehát *igényeik* legtöbbször megmaradnak a paraszti határok közt” (uo. 110 – kiemelés tőlem, Gy. G.).

Az akár tovább is szaporítható példák bizonyítják, hogy Erdei rendszerint személyes tapasztalataiból, a paraszti sors és életvilág közvetlen átéléséből, nem utolsósorban pedig a népi írók nyilvánosság elé tárt társadalmi tapasztalataiból származtatja a stratifikáció ismérveit. Ennek során az aktív, érző, gondolkodó, akaró és törekvő paraszti szubjektumot rekonstruálja vagy inkább teremti meg gondolati úton, azt tehát, amely fentről és kívülről sohasem válik tisztán érzékelhetővé, vagy ha igen, akkor sem úgy, ahogyan a belső megfigyelő tisztában van vele. A paraszti ágencia Erdei számára stratégiaileg fontos kérdés, mert azt sugallja, hogy a paraszt nem csak elszenvedi a polgárosodás rá kívülről ható bomlasztó erejét, de maga is tevőlegesen részt vesz a társadalom modern szerveződését alakító mozgásokban. Ha másként nem, akkor a benne is megbújó feszítő vágyakkal, az életlehetőségeit meghaladó igényekkel, és persze számos gyakorlati megnyilvánulásával együtt.⁹ Ki más, ha nem az hivatott mindeme vágyak, érzések, igények felfedezésére, aki (1) közvetlen tanúja a személy szerint benne is megnyilvánuló mindeme szubjektivitásnak; (2) s akiben különösen élénk a változtatás, a paraszti sorból való kibontakozás óhaja és törekvése, mivel belátja, amit persze szinte mindenki, aki paraszti sorban él, tud vagy sejt már, hogy „parasztként nem érdemes többé élni”.

Viszont: a tudományos nézőponttal megteremtett perspektíva módot ad rá, hogy az elemző immár kívülről is szemlélhesse saját ágensi tapasztalati világát, rájőve ily módon a mélyben rejtező társadalmi logikára. Ami, Erdei formulázásában, így szól: a paraszti élet csődje a polgári *helyzet* (az osztályhelyzet) és a paraszti *forma* (a rendi vagy rendies állás) ellentétei közötti folytonos és reménytelen őrlődés kivételes állapota. A kisgazda kapcsán rögzíti Erdei azt az egyébként tágabb körben érvényesnek gondolt összefüggést, miszerint a szükség ugyan paraszti, az igény azonban már polgári. „A paraszti hagyományok szerint nem lehet élniök, mert az ellenkezik a körülvevő világ természetével, polgári mintával pedig nem lehet élniök, mert az ellenkezik helyzetük és foglalkozásuk természetével.”¹⁰ Fentről és kintről az látszik csupán, hogy mennyire rendíthetetlenül paraszti, rendileg kötött ez az élet; nem tudható azonban, hogy mennyire polgári is egyúttal a szükség ellenében felmerülő társadalmi igény, mivel ritkán, és akkor is többnyire

9 Nem csekély gondot okoz Erdeinek, valamint számos népi szociográfusnak, hogy eltérő jelentést kölcsönözzön a modern emberi viselkedés olyan „közös” megnyilvánulási módjainak, mint a leplezetlen önzés, a születéskorlátozás vagy a fizikai instabilitás, ha történetesen egyaránt jelentkeznek polgári és paraszti társadalmi környezetben.

10 (Uo. 118.) A bér munkás agrárkeresők kapcsán ugyanez a tétel így szól: a „...parasztmunkás, a földtelen paraszt, a zsellérek utóda, bár elvontan [...] osztályhelyzetben él, mégsem munkás, hanem paraszt, akinek társadalmi állapotát hagyományos társadalmi forma öltözteti konkrét formába” (uo. 188).

torz és részleges formában jut csupán mindez érvényre. Az utóbbiról elemzői minőségben az tudhat csupán, aki két lábbal benne áll (vagy valaha benne állt) a paraszti forma által konstituált életvilágban. Ő, aki tisztában van a dolgokkal, a külvilág számára érthető nyelven tud róla immár beszélni, arról tehát, hogy mit is akar valójában a paraszti alsótársadalom, hogy milyen ágencia (szubjektív tenni akarás) rejlik a látszólag hallgatag, passzív és mozdulatlan társadalmi forma, a rendies paraszti életvilág kötelékeiben. Ezt jelenti valójában a népi írók többsége számára „a közösség öntudatának a kifejezése”, az a fajta „lényegkutatás és [...] öntudatteremtés, amit Erdei és a többiek csinálnak” (Veres P. 1941: 144–145).

Ha így tekintünk Erdei paraszttémájú szociográfiai és szociológiai írásaira, nem tűnik már életbevágóan fontosnak az a kérdés, hogy mennyiben adja a szerző hű leírását és pontos elemzését a korabeli agrártársadalomnak valamely tudományos paradigma szempontjából tekintve az egészet. Ha szerezhető egyáltalán eredeti tudás Erdei munkáiból (szerintem igen), és ezúttal főként a *Parasztok*, valamint *A magyar paraszttársadalom* című műveire gondolok, az leginkább a paraszti ágencia jellegét, eloszlását és intenzitását, továbbá a vele kapcsolatos meglátásokat, ténybeli állításokat és elemzéseket illeti. S e téren Erdei mondhatni felülmúlhatatlan tudora a korabeli magyar paraszti társadalom valóságának.

Egy beszédhelyzet társadalmi és tudományos hitele

Az Erdei-kritika azon további felvetése, hogy ez talán még sincs így, mindenképpen továbbgondolandó kérdés. Nézzük elsőként a vonatkozó argumentációt. Némedi Dénes a *Parasztok* kapcsán megállapítja, a mű vallomásokossága „nagyon is művi”, mivel „e vallomások tulajdonképpen nem mások, mint a tudományos fejtegetések szubjektivizáló átíratái”. Minden bizonnyal azt érti ezen a szerző, hogy előbb volt a koncepció, és csupán utána következett az élmény megvallása. Kijelentését azzal támasztja alá Némedi, hogy kétségbe vonja az ágensi, valamint az elemzői-narrátori nézőpont feltételezett (legalábbis Erdei által sugallt) egybeesését, a kettő egyneműségét: „Lehetnek-e ezek [mármint a vallomások] egyáltalán hitelesek? Gondolkozhat-e egy paraszt úgy a parasztságról, mint az onnan kilépett értelmiségi?” A válasz szerint egyértelműen nemleges. Ha hiteles egyáltalán valami abban, amit Erdei a parasztságról állít, az csupán a társadalmelemző tudományos nézőpontjából megfogalmazott ítélet: „Erdeinél csak egy perspektíva hiteles: a parasztság elmúlását rajzoló képzett szociográfusé.” Ugyanakkor hiteltelen a tételnek a paraszti életvilággal és ágenciával történő szoros egybekapcsolása, miután: „Ennek a perspektívának [...] a még fennálló paraszti világon belül nincs értelme” (Némedi 1985: 233).

Kulcskérdésről van szó, melyben e sorok írójának is kötelessége állást foglalni. Bibó volt az első, aki Erdei 1940-ig megjelent munkáit elemezve ezt a problémát már exponálta. Szerinte az, ami „Erdi műveinek nagyobb tudományos hitelt ad, az nem »tudományos« jellegük, hanem a bennük foglalt leszámolás bátorsága, teljessége

és termékenysége”.¹¹ Nevezetesen: leszámolás azzal a korabeli közhittel, „melyen az egész világháború utáni magyar konszolidáció nyugodott: hogy ti. a magyar parasztság egyszerű életviszonyok között él, de sorsával és életformájával elégedett, s a történeti osztályok vezetését lojálisan követő rétege a társadalomnak, mely a kisgazdamozgalom révén a politikai érvényesülés és érdekvédelem kielégítő útját is megtalálta” (Bibó 187). E közhittel szemben Erdei bebizonyítja, hogy „ami itt válságban van, az maga az egész parasztéletforma” (uo. 188).

De elhihetjük vajon a népi írói mozgalom válságirodalmának, és magának Erdeinek, hogy „a parasztság nemcsak hogy nem lojális követője a vezetését igénylő osztályoknak, hanem anyagi és erkölcsi érdekeivel teljességgel ellentétes vezetést érez, tud és tűr maga felett”? (uo. 187). Kételyek is felmerülhetnek persze e tekintetben mind Erdei, mind a többi népi író és szociográfus „empirikus” hitelességével szemben. Erdeinek „is szemére szokták hányni, hogy nem a parasztról és a faluról beszél, hanem csupán ezeknek válságos, tarthatatlan és felszámolásra érett formáiról”. Ezt azonban, teszi hozzá Bibó, Erdei maga sem tagadja, „s több helyen leszögezi, hogy volt, és helyenként van is patriarkális primitívságban élő, helyzetével és életformájával még elégedett paraszt és falu, nemkülönben van, és nálunk is *lehetett volna* a maga paraszt állapotából zökkenő nélkül és a parasztkultúrával való meg hasonlítás nélkül békésen fejlődő és fokozatosan polgárosodó paraszt és falu is” (uo. 197).

Nem vonható kétségbe a megismerő mindenkori szituáltsága, aminek, jelen esetben, az felel meg, hogy nem a parasztság mint olyan, hanem a keretein belüli partikuláris hely maga dönt a vallomások beszámoló empirikus érvényessége felől. Ami Erdeinél nem más, mint a makói hagymás gazdálkodói családból való származás élettörténeti ténye, ezen túlmenően pedig a paraszti gazdálkodói életvitel személyes tapasztalata, amely egészen 1945-ig egyedüli alapja egzisztenciájának! Ezért jelentheti ki Bibó a *Futóhomok* egyik passzusát kommentálva, a „nyugodt ténymegállapítás mögött ott érzik [...] az alföldi mezőváros szülöttének az öntudata, aki tudja”, hogy hol mi eshet meg egyáltalán e sajátosan magyar paraszti világban (uo. 189).

Amint azt korábban már megjegyeztük, Erdei partikuláris paraszti tapasztalati látószöge önmagában éppúgy nem teszi hiteltelenné a vallomások szociológia igazságértékét, mint ahogyan az sem érvényteleníti feltétlenül, hogy az elemző már nem kizárólag parasztként lát, ítél és beszél, hanem értelmiségivé átváltozott parasztként teszi, cselekszi azt. Nem csak azért, amit Bibó is említ, hogy azok, akik a parasztságból kiemelkedtek, nem feltétlenül veszítették el vele a szolidaritást (mint ahogyan Erdei és a népi írók sem) (uo. 201). De azért sem, mert a vallomások forma éppen hogy azt a társadalmi tapasztalatot (mondhatni: társadalmi tudást) közvetíti, amellyel nem rendelkezik vele egyenrangú módon sem az Erdei szövegeit olvasók többsége, sem pedig az utókort képviselő megismerők tábora, beleértve Erdei tudományos munkásságának a kritikus elemzőit is. Az Erdeiét

11 Lásd Bibó (1986: 187–188). Bibó ezen Erdei-recepcióját tárgyalja és elemzi Huszár (1991: 70–72).

meghaladó tapasztalati támpontok hiányában így nem tehető olyan kijelentés, hogy a tudományos fejtegetések szubjektív átiratai empirikusan hiteltelenek. Márpedig Erdei eszme- és tudománytörténeti bírálói rendszerint semmilyen empirikus ellenérvvel nem élnek vele szemben.¹²

Nagyobb gond ellenben annak mérlegelése, mennyiben hitelteleníti Erdei mondanivalójának tapasztalati értékét, hogy a szerző nem (teljesen) parasztként szólal már meg, amikor a parasztok nevében róluk beszél. Ez Némédi bírálatának a lényege, mely álláspont feltétlen maximaként rögzült később a szakmai köztudatban.¹³

Korábban megfigyelhettük, hogy milyen valójában az a társadalomleírás, amelynek szerzője íróként is vindikálja magának a paraszti (az ágensi) látószöveget, és ezzel a paraszti önszemlélet foglya kíván és tud maradni – ez maga a Veres Péter-i paradigma. Feltehető azonban a kérdés: átlátható vajon valamely dolog, ha a megfigyelő belül marad a dolog által határolt diszkurzív téren? Aligha. Bibónak adunk e tekintetben igazat, aki éppen abból eredezteteti Erdei parasztképének a hitelét, hogy itt „egy paraszt mondja el [...], hogy miként élte végig a paraszttá nevelődés kezdeti stádiumait”. Nem utolsósorban az felel továbbá az írás szociológiai hiteléért, hogy itt „egy paraszt mondja el [... azt is], hogyan került az iskoláztatáson keresztül egy tökéletesen idegen világba, s hogyan ismerte fel a paraszttéletforma szűk, korlátozott és megkötött voltát” (uo. 190).

Úgy tűnik, jellegzetesen hermeneutikai problémáról van szó, ami, kérdésként megfogalmazva, így összegezhető: létezik egyáltalán olyan autentikus élettapasztalat, amely önmagáról nyilatkozva azok számára is jelent valamit, és éppen azt jelenti nekik, amit az ágensek értenek rajta? A kérdésre adott válaszem: nem, nem létezik ilyen élettapasztalat!

Megvannak persze a súlyos veszélyei is annak, ha más helyett beszéli el valaki a sajátjának is érzett és tudott, a referáltakéval részben vagy teljesen közös (közösnek vélt) tapasztalatokat. Nem kerülhető el ugyanis ezen beszédhelyzet sajátosságai folytán a torzítás, a „fordítás” ferdítésbe való átcúsúzása. Ennek kivédésére pedig elégtelen, ha az így megalkotott történetet úgymond szembesítjük a referált valóság póre tényeivel. Azért nem járható ez az út, mert (1) a referált valóság póre tényei részben éppen a megismerő által ily módon konstruált tényekből derülnek ki;¹⁴ s persze azért sem, mert (2) a közvetlen nyers élményvilág, ami szociológiai-szociográfiai analízis esetén – jelenbeli valósággént – rendelkezésére áll még a megfigyelőnek (és elemző-narrátornak), korántsem „fogadóképes” egy effajta találkozásra. Szinte semmit sem árul el az elbeszélte empíria érvényességéről, ha a valóság reflektálatlan öntudata nem vagy nem mindenben igazolja azt vissza, ha a parasztok, akikről a mese szól, értetlenül állnak a szociográfus

12 Ezt elkerülendő magam úgy kívántam Erdeit cáfolni, ha nem is éppen a parasztsággal, hanem a teljes magyar társadalommal kapcsolatos elképzeléseit illetően, hogy téziseinek szögesen ellentmondó empirikus bizonyítékokat igyekeztem találni és rendszerbe foglalni. Ennek a törekvésemnek a nyomaira a Horthy-kori magyar társadalomtörténeti szintézisemben bukkanhat az olvasó.

13 Huszár szintén átvette a gondolatot Néméditől (Huszár 1991: 71), és Bognár Bulcsunak természetesen minden írása e megítélés hatása alatt áll.

14 Ez a belátás vezette azokat is, akik utólag megpróbálták verifikálni a többnyire csak posztulált Erdei-féle társadalomképet, mivel még az esetben is igazként tekintettek rá, hogy nincs kellően (vagy egyáltalán) igazolva a tudományos bizonyítás bevett eszközeivel.

által róluk elmondottak előtt. Annál többet elárul viszont a szociográfiai vagy szociológiai reprezentációk értékéről, ha az elemző képes kiolvasni a megannyi apró és latens jelből, magatartási mintából a részben vagy egészen öntudatlan vágyakat, törekvéseket, amelyek ékesen bizonyítják a lappangó, s csak ritkán megnyilatkozó paraszti ágenciát; azt tehát, hogy ki hogyan keresi (vagy éppen nem keresi) a saját válságos életét érő kihívásokra.

Éppen erre figyel fel és ezt méltányolja kellőképpen Bibó, amikor Erdei munkásságát áttekinti: „Az ő leírása után nem érzi az ember azt a valószínűséget, hogy ezek az erők [mármint a változtatás erői] a parasztság egészéből fognak kiindulni.” (Bibó az ellenkezőjét sugallja tehát annak, amit Némedi állít a *Parasztok* elemzésének summázataként). Később pedig így folytatja: „Az ő műveiből derül ki [ugyanakkor] legjobban, hogy a magyar parasztság mindinkább menekülés-szerűen ölti magára a legkülönbözőbb szellemi, gazdasági és politikai törekvések formáját, amelyeket számára a legkülönbözőbb oldalokról kínálnak, és így mind távolabb jut attól, hogy egységes válság viselője, egységes megoldás vágyának az érlelője és egységes politikai akarat hordozója legyen” (u. 201).

Magyarán: az képes a kívülállók számára rendszerint érthetetlen, a szinte természeti megkövültségében tekintett paraszti tapasztalatot hitelesen feltárni, aki félig-meddig kilépett már a paraszti életvilág kötelékéből, ugyanakkor továbbra is tartja vele a szolidaritás kötelmét. S éppen ez felel meg Erdei akkori sajátos élet- és beszédhelyzetének, amely akár páratlannak is mondható a népi írói és szociográfiai mozgalom egészen belül.

Irodalom

- Bibó István (1986): Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában. In uő: *Válogatott tanulmányok. Első kötet 1935–1944.* (Vál., utószó.: Huszár Tibor; szerk., jegyz.: Vida István – Nagy Endre.) Bp.: Magvető.
- Bódy Zsombor (2007): „Polgárság” és „polgárosodás” fogalma Erdei Ferenc kettőstársadalom-konceptiójában és a társadalomtörténet-írásban. *Korall*, 3: 3–15.
- Bognár Bulcsu (2004): „A merészség a koncepcióban.” Erdei kísérlete a hajnali társadalomszemlélet adaptációjára „A magyar paraszttársadalom” című művében. *Korall*, 15–16: 226–247.
- Bognár Bulcsu (2010): *Erdei Ferenc szociológiája.* Bp.: Loisir.
- Erdei Ferenc (1941): *A magyar paraszttársadalom.* Bp.: Franklin-Társulat.
- Erdei Ferenc (1973): *Parasztok.* Hasonmás kiadás. Bp.: Akadémiai.
- Erdei Ferenc (1995): A paraszti társadalom. In Gyáni Gábor (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete II. 1920–1944.* (Szöveggyűjtemény) Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Gyáni Gábor (2004): Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Bp.: Osiris, 4. kiadás.

- Gyáni Gábor (2002): Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. In uő: *Történészdiskurzusok*. Bp.: L'Harmattan, 88–97.
- Huszár Tibor (1991): *Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front*. Bp. – Makó.
- Kerékgyártó Béla (1997): Fejlődéstörténet és kordiagnózis. Hajnal István és a modernség problémája. *Századvég, Új folyam*, 4: 99–100.
- Kiss László (2002): Parasztsors – magyar sors? Kovács Imre és Féja Géza társadalomképéről. In Felkai Gábor – Molnár Károly Attila – Pál Eszter (szerk.): *Forrásvidékek*. Társadalomtudományi tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára. Bp.: Új Mandátum.
- Klement Judit (2006): Nagypolgárság a két világháború közötti Magyarországon? Egy társadalmi réteg meghatározásának lehetőségéről. In Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Bp.: Századvég.
- Kövé György (2004): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni Gábor – Kövé György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp.: Osiris, 4. kiadás.
- Lakatos László (1996): *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Bp.: Új Mandátum.
- Molnár Mária (2000): Társadalmi tagozódás. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalom. Magyar Néprajz VIII*. Bp.: Akadémiai.
- Némedi Dénes (1978a): A szintézis keresése. Erdei Ferenc szociológiája a 40-es évek első felében. *Szociológia*, 4: 511–525.
- Némedi Dénes (1978b): A „polgárosodás” a népi szociográfiában. *Szociológia*, 3: 426.
- Némedi Dénes (1985): *A népi szociográfia 1930–1938*. Bp.: Gondolat.
- Szelényi, Balázs A. (2006): *The failure of the Central European bourgeoisie. New perspectives on Hungarian history*. New York: Palgrave, Macmillan.
- Timár Lajos (2006): Az alföldi és dunántúli városok szociális arculata a két világháború között. In Győri Róbert – Hajdú Zoltán (szerk.): *Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák*. Pécs – Bp.: MTA Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus Kiadó.
- Veres Péter (1941): Erdei Ferenc: Magyar város. In Uő: *Ember és írás*. Bp.: Bolyai Akadémia.
- Veres Péter (1942): *Az Alföld parasztsága*. Bp.: Magyar Élet Kiadása.
- Zeke Gyula (1987): Erdei Ferenc kettős modellje a statisztikai empíria tükrében. Verifikálási kísérlet. In Á. Varga László (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Salgótarján.

Erdei Ferenc 1943. évi szárszói beszéde mint politikai szöveg¹

Halmos Károly

halmoskaroly@aim.com:

ÖSSZEFOGLALÓ: Öt évvel szerzője halála (1971) után a kor reprezentatív közéleti folyóiratában, a Valóságban megjelent Erdei Ferencnek A magyar társadalom a két háború között című tanulmánya. Az írás már akkor is nagy föltűnést keltett, s azóta is befolyásolja mind a társadalomtudományos, mind pedig a közgondolkodást. A tanulmány kézírata jelenleg nem föllelhető, s ha másért nem, már csak ezért is helye van Erdei Ferenc 1943-as szárszói beszéde vizsgálatának. Ez utóbbi még a szerző életében megjelent, és más arányokban bár, de mindent tartalmaz, amit az 1976-os kézirat, sőt bizonyos értelemben még többet is. Jó okunk van föltenni, hogy a két szöveg egy elgondolás két kifejeződése, s emiatt indokolt a szerző által legalábbis meg nem tagadott publikált szövegről a kéziratban maradt torzóra visszakövetkeztetni. A dolgozat célja megmutatni, hogy a szárszói beszéd nem tudományos, hanem politikai indíttatású szöveg, s fő állítása, hogy nem a benne foglalt társadalomkép határozza meg a kifejtett politikai irányultságot, hanem a politikai irányultság a társadalom fejlődéséről, illetve szerkezetéről szóló elbeszélést, illetve leírást.

Kivételesen sürgetőnek tűnt például ezekben a hetekben egy olyan találkozó, ahol a magyarság igazi sorskérdéseit készütek megvitatni az erre leghivatottabbak – s noha támadtak némi szervezési nehézségek, a megvalósult eszmecsere végül mégis komoly eredményeket hozott.

(Závada Pál: A fényképész utókora²)

Egy

hegy

megy.

Szembejön a másik hegy.

Ordítanak ordasok:

Össze ne morzsoljátok!

Én is hegy,

te is hegy,

nekünk ugyan egyremegy.

(Weöres Sándor: Mese)

¹ Első változata a Hajnal István Kör 2008. évi túrkevei konferenciáján hangzott el. A tanulmány a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány támogatásával készült. Az évek során sok mindenkivel cseréltem eszmét, Bognár Bulcsu és Kövér György mellett köszönet jár azoknak az egyetemi hallgatóknak és doktoranduszoknak, akik kénytelenek voltak végighallgatni fejtegetéseimet. Köszönet jár az anonim lektornak javaslataiért. Azt, hogy Weöres Sándor Meséje nem csak gyermekvers, Tóth Zoltán árulta el.

² Závada (2004: 70).

A textus mint „nyersanyag”

Bízvást kijelenthető, hogy az elmúlt évtizedekben a magyar társadalom szerkezetét illetően a legnagyobb hatású séma az Erdei Ferenc nevéhez kötődő, általában *kettős társadalom*-ként emlegetett társadalomkép volt. A kérdéskör szakirodalmának áttekintésétől eltekintek, az olvasó bízvást fordulhat Bognár Bulcsu legutóbbi munkájához (2010: 115–125). Ma már tudjuk, hogy az elképzelést a nyilvánossággal megismertető, 1976-ban a *Valóság* című folyóiratban közzétett szöveg (Erdi [1976] – a továbbiakban: *Valóság*’76) nem volt teljes, a hiányzó részt (Erdi 2010a) jelen folyóiratszám közli. Tényként kell megállapítanunk, hogy társadalomtudományos gondolkodásunk immáron közel harmincöt éven át egy töredékesen megjelent szöveget kísérelt meg disputálni (Kovács – Melegh 1997: 157). Tény ezeken túlmenően, hogy az 1976-ban megjelent szöveg nem az 1971-ben elhunyt Erdei Ferenc szándékából vagy akár tudtával jelent meg, illetve az utolsó szöveg, amely e tárgykörben Erdei Ferenc tudtával megjelent, az az 1943. augusztus 24-i „egész napos” szárszói beszédének³ írásos változata volt (Erdi 1943b; a továbbiakban: *Szárszó*’43).

Ezt az előadást alsóbbrendűnek szokás tekinteni a *Valóság*’76-hoz képest. Talán azért, mert a *Szárszó*’43-ban a társadalom szerkezetével hozzávetőlegesen egyötöd ívnyi, míg a *Valóság*’76-ban közel harmincszor akkora terjedelemben foglalkozik. A *Valóság*’76 negyedik részének megismerése után azonban kimondható, hogy Erdei – bár eltérő részletezettséggel – a két szövegben ugyanazt az elképzelést fejti ki. A *Szárszó*’43-ban is megemlíti a *Valóság*’76-ban alfejezetnyi terjedelemben tárgyalt, és mindkét helyen Hajnal István hatását tükröző (Hajnal [é. n.]; Huszár 1989: 45–46), a szociális rétegződést meghatározó intézményeket (uradalom, egyház, állam, tőkés vállalkozás stb.). A parasztság ábrázolásában a *Valóság*’76 most előkerült része csakúgy, mint a *Szárszó*’43 – előbbi tényszerűen, utóbbi filológiaiag kimutathatóan – a *magyar paraszttársadalom* című, 1942-ben megjelent művének második és harmadik fejezetére (Erdi 1980: 144–226) támaszkodik. A *Valóság*’76 tehát a társadalomszerkezetet tekintve elveiben nem, legfőljebb részleteiben ad mást, míg a *Szárszó*’43 a társadalomszerkezeti elképzelést szélesebb összefüggések közé helyezi. Egyrészt történeti távlatot kínál neki, másrészt társadalompolitikai következtetések megalapozására kívánja használni. Ez viszont – és ez ad a következő vizsgálódásnak jelentőséget – azt is jelenti, hogy ha a *Szárszó*’43-ról belátjuk, miszerint társadalomleírása politikai célkitűzéseitől függ, akkor ezt a belátást a *Valóság*’76-tal szemben is érvényesíteni vagyunk kénytelenek.

A dolgozat a következőkben fölméri a tárgyra vonatkozó tudásunk állapotát, megvizsgálja a szöveg keletkezésének környezetét, végül kitér arra, hogy milyen értelemben volt politikus a politikai szöveg mögött álló Erdei Ferenc. Előre kell bocsátanom, hogy a dolgozat nem követi teljesen az eszmetörténeti vizsgálódások szokványait. Az elvárásoknak teljesen megfelelni kívánó dolgozat sokkal többet kellene foglalkozzék a korabeli szellemi kontextus rekonstrukciójával, tehát

3 Van jelentősége a „Erdi Ferenc 1943-as szárszói beszéde” formulának. „Szárszói beszéd”-en sokan Németh László ugyanezen konferencián elmondott beszédét értik. Vö. M. Kiss (1987).

avval, hogy a szöveg mögött a szerző akkor és ott kikkel-mikkel vitatkozott, kik-mik mellett vagy kikkel-mikkel szemben pozicionálta magát. Adott esetben nem volna megkerülhető a köztes-európai térségben megjelent parasztállami koncepciók hazai befogadásának vizsgálata (vö. Csíste 1997; Fábián 1971; Szekfű 1929; Pászka 1998) sem. Mivel azonban ez egy nagyon tág kérdéskör, ettől ez az írás jelen formájában eltekint.

Mielőtt bárminemű értelmezésbe fognánk, számot kell adni arról, mennyire eredeti, illetve hiteles a Szárszó'43 szövege. Az eredetiség kérdése könnyen elintézhető. Az általunk ismert legkorábbi változat az 1943. évi konferencia jegyzőkönyve. „A jegyzőkönyv hiányossága pedig az örökös szegénység átka. Parlamenti gyorsírókat kellett volna meghívunk, ehelyett két önként jelentkező gyorsírólányra bíztuk a jegyzést, s ők csődöt mondtak. Szerencsére az előadások szövege megvolt” – írta Püski Sándor visszaemlékezéseiben (1983: 133). Eredetinek tehát az Erdei Ferenc által a kiadónak átadott szöveget kellene tekintenünk.⁴ A szöveg kézírata azonban – egyelőre legalábbis – lappang. Erdei Ferenc hagyatékát az MTA Kézirattára őrzi, ott 1943 második félévéből kézirat nem található.

Nem szabad azonban elfelednünk, hogy az átadott szöveg nem bizonyosan az elmondott beszéd. Tudni való, hogy Erdei szárszói szerepléséről két fénykép forog közkézen. Ezeket megismerve nem lehetünk biztosak abban, hogy az augusztus 24-i keddi délelőttön a hallgatóság pontosan azt hallotta-e, amit Erdei Ferenc előadása szövegeként a kiadónak átadott, még akkor sem, ha Erdei Ferenc a konferencia huszonötödik évfordulójára írt visszaemlékezésében (1968) lényegében ezt állítja is. A szöveg fogadtatásának és utóéletének vizsgálata (nem tudunk arról, miszerint bárki is tiltakozott volna, hogy a konferencián nem az hangzott el, ami 1943/44 fordulóján megjelent) pedig abban erősítene meg, hogy lényegében nem különbözött tőle. Mivel e dolgozat írása közben előkerült a konferencia egyik résztvevőjének jegyzetfüzete,⁵ mely tartalmazza az előadásokról készült jegyzeteket és az előadókhoz intézett kérdéseket is, az eredetiség kérdésének további vizsgálatától az anyag feldolgozásáig tanácsos eltekinteni. E dolgozat tehát ama kockázat tudatában adatik közre, hogy az előkerült jegyzetfüzet módosíthatja következtetéseinek alapjait. Összegezve, az általunk ismert szöveg semmiképpen nem eredeti (nincsenek a kezünkben az Erdei által hitelesített kefelevonatok), ennek ellenére valódinak (azaz nem hamisított) tekintjük. Azt a kérdést, vajon hiteles-e abban az értelemben, hogy a valóságra vonatkozik, jelen esetben nem tekinthetjük tárgyszerűnek, hiszen kiindulópontunk az, hogy a szöveg a még meg nem valósult jövőre vonatkoztatandó.⁶

4 A jegyzőkönyv megjelenésének időpontját nem egységesen adja meg a szakirodalom. Az *Egyedül Vagyunk* című szélsőjobboldali lap támadásának (Mi történt 1944: 7–8) időpontja alapján nem később, mint 1944 januárjában.

5 Magántulajdonban.

6 Leopold von Rankénak a források külső és belső kritikájára vonatkozó meglátásait szociológusok számára is használható módon ismerteti: Iwasaki (2008).

A kutatás állása

Alanti írás szándéka a Szárszó'43 vizsgálata. Megkezdése előtt tisztázni kell jelen vizsgálódás viszonyát az eddig folytatott többi vizsgálathoz. A legtöbbet Bognár Bulcsu foglalkozott a kérdéssel (2000, 2003a, 2003b, illetve 2010). A munka hatalmas részét elvégezte, az Erdei-szövegeket aprólékosan kivesézte. A szövegeket politikailag Salamon Konrád (1983), Pintér István (1983a, 1983b) és Juhász Gyula (1983), retorikailag Monostori Imre elemezte (2002).

Pintér István főként a kommunista párt üdvtörténeti szempontját érvényesítve ír. A kommunista pártprogramot látja bele Erdei előadásába,⁷ erősítve azt a képet, miszerint Erdei kriptokommunista volt. Azt a kérdést azonban nem teszi föl, ami egyébként Erdei előadása alapján adódna, nevezetesen, hogy esetleg Erdei is akarhatta a kommunistákat használni saját céljaira. Pintér István írásai kapcsán adódik alkalom kitérni arra a hagyományos munkásmozgalom-történetinek mondható értelmezésre, amelyekkel a jelen dolgozatban érvényesített felfogás szemben áll. A hagyományos értelmezés alapján Erdei Ferenc szárszói beszéde a nemzetközi munkásmozgalomban kialakult helyzet sajátosságai alapján volna értelmezhető. Ez a sajátos helyzet a kommunista világpártnak tekinthető (Székely 1986: 28) III. Internacionálé (Kominintern) 1943. május 15-i feloszlása volt. Az elfogadott álláspont szerint a „lépés célja a kommunista pártok önálló cselekvési lehetőségének fokozott biztosítása és a szövetségesekkel való együttműködés segítése” volt (Ormos 1982).⁸ Azonban ez a munkásmozgalmi fordulat is csak az Erdei Ferenc szárszói beszédének lehetőségét képes megindokolni, de fordulatait nem – ebben a narratív keretben elgondolva nem volna különösebb szükség kétpólusú képet kínálni a magyar középosztályról. Tökéletesen megfeleltethető volna a kritériumoknak egy olyan elbeszélés, amelyet például Böhm Vilmos terjesztett a szárszói konferenciát egy héttel megelőzve (augusztus 16-án) egy stockholmi brit diplomata elé. Eszerint a hatalom a kormányé, a bürokratáké, a nagybirtokosoké és nagyiparosoké; a háborús felelősség a kormányé, a rezsimé és a Magyarországon uralkodó félféudális osztályé; az ellenség a magyar hitleristák: a nyilaskeresztesek. Velük szemben egyre nő a munkások, parasztok és értelmiségiek ellenállása, készülő frontjuk részesei a szociáldemokrata munkások szervezetei és a szakszervezetek, az ellenzéki parasztmozgalom a szocialista, a paraszt- és liberális, sőt a konzervatív sajtó egy része. A „magyarországi kormányzat és a magyar nép két különböző tényező”. A „szerencsétlen, rezsimjei által évszázadok óta elnyomott magyar nép érdekei [...] e háborúban teljes mértékben megegyeznek az Egyesült

7 „Erdei Ferenc előadása tulajdonképpen szorosan kapcsolódott a Kommunista Magyarországi Pártjának antifasiszta néprfrontos programjához. A KMP is 1936 után politikai irányvonalában a hangsúlyt nem a szocializmusra, hanem a szocializmushoz vezető munkás-paraszt demokratikus diktatúrára [...] helyezte. Vagyis a kommunisták közvetlen stratégiai célja a Hitler-Németországgal való szakítás, a fasizmust és a nagybirtokot megsemmisítő demokratikus átalakulás volt.” A „közvetlen stratégiai cél” oximoronját nehéz komolyan venni.

8 „A Kommunista Internacionálé feloszlása helyes és időszerű, mert megkönnyíti a szabadságszerető nemzetek általános támadásának megszervezését a közös ellenség, a hitlerizmus ellen. [...] Leleplezi a kommunizmus munkásmozgalmon belüli ellenségeinek azt a rágalmát, hogy a különböző országok kommunista pártjai nem saját népük érdekében, hanem kívülről kapott parancsra tevékenykednek. [...] Megkönnyíti a szabadságszerető országok hazafiainak arra irányuló munkáját, hogy országuk haladó erőt a fasizmus elleni harc kibontakoztatása céljából, pártállásra és vallási meggyőződésre való tekintet nélkül egységes nemzeti felszabadító táborba egyesítsék. [...] Megkönnyíti minden ország hazafiainak arra irányuló munkáját, hogy [...] megtisztítsák az utat a népek barátságának a jövőben az egyenjogúság alapján való megszervezéséhez” – válaszolta két héttel később Sztálin levélben a Reuters kérdésére (Sztálin 1946: 103–104).

Nemzetek érdekeivel”, „Magyarországon a demokráciának kell uralomra jutnia [...]. De ennek felépítése a demokratikus hatalmaktól függ, amelyek támogatására szükségünk van” (Juhász 1978: 187, 188).

Salamon Konrád árnyalt és megértő elemzésre törekszik. A politikai holnap és holnapután szóképeivel operáló írásával annyi hozható fel, hogy ezek a kategóriák olyan mércét kínálnak, amelyek – éppen Erdei Ferenc beszéde kapcsán – a konferencia utáni történelem ismeretét kérik számon az akkori jelenen. Juhász Gyula elemzése nagymértékben rokon az itt következővel. Ami miatt jelen cikket mégis meg kell írni, az az a tény, hogy Juhász nem mondja ki, miszerint Erdei Ferenc szövegében a politikai célkitűzésből kell a társadalmelemzésre következtetni. Juhász (talán túlságosan) is szoros kapcsolatot lát a posztumusz megjelent kézirat és a szárszói elemzés között,⁹ és ő az, aki szövegszerűen megmutatja, mi is adhatta meg Erdei Ferenc beszédének sajátos irányát (Juhász 1983: 279, 280).

Az eszmetörténet nagy kérdése általában, hogy a szöveg vagy a körülmények kerüljenek-e a vizsgálat gyújtópontjába. Bognár Bulcsu e téren inkább a szöveggözpontú kutatók közé tartozik, miként a Valóság'76 kézirattal hajdan foglalkozó Kovács – Melegh szerzőpáros is (1995, 1997).¹⁰ Bognár a szövegek belső koherenciáját, az egymásra következő szövegben észlelhető váltásokat és más szerzők szellemi hatását vizslatta. Jelen írás megközelítésétől nem áll távol a Kovács – Melegh-féle hermeneutikai eszterkonstrukció, de ők módszerüket a Valóság'76-on alkalmazták. Mindezeknek köszönhetően jelen írásnak ezekkel a kérdésekkel már nem kell foglalkoznia. Amit ennek fejében nyújtani tud, az a Szárszó'43-ra ható körülmények rekonstruálása, körülmények alatt inkább az ország politikai és a szárszói konferencia szociális, semmint Erdei Ferenc magánéleti viszonyait értve. A másik újdonság jelen írásban az a törekvés, hogy a Szárszó'43 beszédaktusként vizsgáltság.¹¹

Ha úgy döntünk, hogy egy szöveg politikai (és politikáról lévén szó, ez stílszerűen *döntés* kérdése), akkor akként is kell olvassuk – esetleg hátulról és a sorok között. Abból kiindulva, hogy a szöveget Szerzője¹² célirányosan szövögeti (magyarán: hogy illokúciós aktust hajt végre), és azt is szem előtt tartva, hogy ez a cél esetleg nincs is kifejezetten a szövegben. Nem fogalmi következtetességet és logikát keresve, hanem szófüzést és szónoki fogásokat vizsgálva. A politikai szöveg értelme „magán kívül” van, már csak azért is, mert – még ha esetleg a múlttal foglalkozik is – már eleve a jövőre vonatkozik. Olvasási módunkat a Max Weber-i racionalitáselemzés *als ob*-ja szentesíti. A megfigyelő avval a föltevessel él, hogy megfigyeltje cselekszik: úgy tesz, *mintha* ezt és ezt akarná elérni – amiként a büntetőeljárásokban is a tettek alapján következtetnek vissza az akaratlagosság mértékére. A politika nem szándék-, hanem eredményközpontú (perlokúciós aktus). Nem kell tehát avval bíbelődnünk, vajon mit gondolhatott a szöveget Szerző, elég azt föltételeznünk, hogy ha azt írta/mondta,

9 Erdei előadása „rövid összefoglalója volt az akkor írt, de csak posztumusz munkaként megjelent könyvének a modern magyar társadalom megszületéséről és a két világháború közötti történetéről” – Juhász (1983: 279).

10 Két közzétett tanulmánya Erdei antiszemitizmusának értelmezésében tér el egymástól.

11 A John Langshaw Austin *Tetten ért szavak*jával (1955) fémjelzett beszédaktus-elmélet célunknak megfelelő rövid, velős összefoglalása: (Batár 2007). Ugyanez bonyolultabban: Beszédaktus-elmélet (Wikipédia, 2010. 07. 31.).

12 Itt és a továbbiakban a „Szerző” használata arra utal, hogy megkülönböztetem Erdei Ferencet és azt a „personá”-t, amelyik a szövegből kikövetkeztethető. Vö. Karaktermaske (Wikipédia, 2010. 07. 31.).

amit, akkor úgy tett, mintha az lett volna a szándéka, ami az eredmény lett, vagyis az, ami az adott körülmények között a szöveg hatására bekövetkezett.

Nem azt mondom tehát: vizsgáljuk meg a szöveget és mutassuk ki, hogy itt és itt, így és így politikai, tehát nem tudományos. A javasolt megközelítési mód nem kizárni akarja a tudományos olvasatot, csak annyit kíván megmutatni, hogy a másik olvasat jobb – vagy a politika nyelvén szólva: célravezetőbb.

A (külső) kontextus

A geostratégiai helyzet

A nemzetközi helyzet a hosszú távú meghatározókat tekintve a következőképpen foglalható össze.¹³ 1940. szeptember 27-én a háromhatalmi egyezményrel a tengelyhatalmak elkötelezték magukat, hogy ha az egyezmény megkötése után bármelyiküket támadás éri, akkor a támadót közös ellenségnek tekintik.¹⁴ 1941. június 22-én Németország megtámadta a Szovjetuniót. 1941. augusztusban az akkor hadban még nem álló Egyesült Államok és az angliai csatán már túllévő Nagy-Britannia egyeztették háború utáni céljaikat.¹⁵ December 7-én Japán támadta meg az Amerikai Egyesült Államokat. Az USA hadseregének stratégiái választottak a rendelkezésre álló háborús forгатókönyvek közül, miáltal eldőlt, hogy a szövetségesek előbb Németországot kényszerítik térdre, s csak utána Japánt.

A Vörös Hadsereg leningrádi és voronyezsi támadásával egy időben, 1943. január 13–26. között a marokkói Casablancában az Egyesült Államok elnöke, a brit miniszterelnök és katonai vezetőik kimondták, hogy a szövetségesek egyike sem hajlandó a tengelyhatalmak egyikével sem különbékét kötni – ezzel a lépéssel biztosítván egymást, hogy kitartanak egymás mellett, amíg az ázsiai hadszíntéren is le nem zárul a háború.¹⁶ (Az amerikaiak, amíg 1944 júliusában az új-mexikói sivatagban végre nem hajtották az eladdig elképzelhetetlen pusztító erőt bizonyító kísérleti atomrobbantást, sokkal hosszabb háborúra kellett, hogy számítsanak.) A megállapodást F. D. Roosevelt a feltétlen megadás elvéként értelmezte az őt kísérő újságírók számára, akiknek az „unconditional surrender” világos beszéd volt. Az elv a konföderáció államaiban hatalmas anyagi és emberveszteségeket okozó¹⁷ amerikai polgárháború (1861–1865) északi tábornokának, Ulysses Grantnak a szájából lehetett ismerős.¹⁸

¹³ Az áttekintés tényei a lexikonokból és kézikönyvekből (például: Ránki [1976]; Juhász [1978]) származnak, mellette Joó András (2008) és Zettler Antal (2000) monográfiáira, illetve Jeszenszky Géának a Joó könyvéről írt ismertetésére (2009) támaszkodom. A részletes lábjegyzetelés ezt a részt olvashatatlanná tenné. Általában a szárszói konferencia irodalma is az említendő eseményeket emeli ki (vö. Havas – Ohati Nagy – Sebestyén [1973: 53–54]; Sándor [1983: 1267]).

¹⁴ Hazánk 1940. november 20-án csatlakozott az egyezményhez.

¹⁵ Az erről folyó USA–brit-alkudozás végeredményét tükrözi az Atlanti Charta (1941. augusztus 12.), még akkor is, ha a megállapodás idején az USA és Japán, valamint az USA és Németország között még nem volt hadállapot. Vö. Zsigmond (1983: 11–12).

¹⁶ Evel tulajdonképpen megerősítették és szigorították az egy évvel korábbi Egyesült Nemzetek nyilatkozatát (1942. január 1.). Sztálin Sztálingrád ostroma miatt nem vett részt a konferencián. A Vörös Hadsereg pár nappal a konferencia vége után (február 2-án) kényszerítette ki a német fegyverletételt. A Szovjetunió május elején csatlakozott a casablancái megegyezéshez.

¹⁷ A termelőkapacitások megsemmisítése az északi hadviselés tudatos törekvése volt.

¹⁸ A Fort Donelson (Tennessee, USA) védő déli Simon Bolivar Buckner tábornoknak üzenté 1862. február 16-án: „Sir: Yours of this date proposing Armistice, and appointment of Commissioners, to settle terms of Capitulation is just received. No terms except unconditional and immediate surrender can be accepted” (Grant 1995: 117). Emlékezetes, hogy a polgárháborút a rabzslogaságot, vagyis az embertelenséget pártolók és ellenzők harcaként tartja nyilván a világ közvéleménye. A formula visszavezethető Thuküdidész (2006: V.85:1–90:1; V.91:2–V.104:1; V.113:1; V.116:3),

Bár az olaszországi partraszállást (1943. 07. 09.) a szövetségesek csak az Anglia megerősödésének idejére szóló időhúzásnak szánták, Mussolini két hét alatt megbukott (1943. 07. 24.), de fordulatot hozott a téves német helyzetértékelés miatt megvívott kurszki páncélos ütközet (1943. 07. 05–12.) is (győzelmük esetén a németek a felszabaduló csapatokat átdobhatták volna Itáliába).

A nagypolitika és hazánk

A nagypolitikai helyzet hazánkat a következőképpen érintette. A Kállay-kormány (1942. 03. 10.–1944. 03. 22.) kezdetben kedvező megítélésben részesült a szövetségesek részéről, 1943 januárjától nem tudtak komolyabb tárgyalópartnerre lelni a szövetségesek berkeiben (Czettler 2000). A brit külügyminisztérium pontosan a casablancai konferencia kezdőnapján fogalmazta meg a magyarországi bármiféle törekvések értékelését illető alapelvet: „A tengelyellenes magyarok bátorításából számunkra várható előnyt meghaladná az a gyanakvás, amelyet szövetségeseink körében, elsősorban a cseheknél ébresztenénk, akiket különösen aggasztanak a magyar béketapogatózások” (Juhász 1978: 81). Már a konferencia végeztével a külügyminiszter az elvet annyiban módosította, hogy beállhat „olyan fordulat, hogy magatartásunkon némiképp változtatnunk kell; ha ez bekövetkeznék, úgy csak az Egyesült Államokkal és a Szovjetunióval egyetértésben járhatunk így el” (Juhász 1978: 87).

Ezt nem csak a kormány, hanem Szent-Györgyi Albert is megtapasztalhatta 1943. februárban Isztambulban. Ugyanakkor a hadi helyzetet hazánkban úgy értékelték, miszerint az angolszászok balkáni partraszállása már akár márciustól is lehetséges leendett volna (Juhász 1978: 34). Németországban a belső nehézségek kitapinthatóan súlyosbodtak, és megjelentek az ellenállás rügykezdeményei. Ennek ellenére a nemzetiszocialista nagyhatalom szorítása sem enyhült, hiszen a casablancai nyilatkozat a végsőig kitartani akarókat juttatta előnyösebb helyzetbe. Ugyanez idő tájt a magyar diplomáciai tapogatózások kapcsán a brit külügyminisztérium azt a vélemény alakította ki, miszerint „nem állunk készen arra, hogy [...] a feltétlen kapituláción kívül hajlandók lennénk bármit is elfogadni” (Juhász 1978: 40). Mind ezt például a *Külügyi Szemle* figyelmes olvasói tudhatták, de szélesebb körökben (például a Magyar Élet Kiadó könyvterjesztőiben) aligha volt közismert. A döntés lappangó hatásait (a tengelyhatalmak országaiban rontotta az ellenzékek helyzetét, hiszen egy esetleges politikai fordulat esetén semmit sem tudtak lehetséges politikai támogatóiknak kínálni) azonban tudatlanul is el kellett szenvedniük.

A helyzet csak az év közepén változott. Ezek után (július 25-én) a feltétel nélküli megadást a „kisebb tengelycsatlósok” esetében egyrészt a Churchill-elv alapján („a magyaroknak [...] »rá kell bízniuk magukat a mi méltányosságunkra és jóindulatunkra«”), másrészt egy június 7-i Molotov-kijelentés szerint („a szovjet kormány a csatlós államok fenntartására törekszik, és nem rejteget terveket ezen államok függetlensége ellen”) értelmezték (Juhász 1978: 178, 159).

különösen: „[...] nem hősiességetek bizonyításáról van szó, s arról, hogy egyenlő erők küzdelmében meg ne szegyenüljete; itt megmaradásotokról kell döntenetek, s arról, hogy ne szálljatok szembe egy sokkal nagyobb hatalommal” (2006: V.101:1).

1943. július 31-én a Független Kisgazdapárt egy Bajcsy-Zsilinszky Endre által megfogalmazott memorandumot nyújtott át Kállay miniszterelnöknek. Bajcsy-Zsilinszky ebben a háborúból való kilépést javasolta, és kicsinyre becsülte a német megszállás esélyét és következményeit. Kállay úgy értékelte a helyzetet, hogy az itáliai események nem az ország számára kívánatos irányban fejlődnek. 1943. augusztus 5-én fogadta az ellenzék vezetőit, akik között volt, aki osztotta Kállaynak a német megszállást illető aggodalmait. A magyar kormány 1943 augusztusában tárgyalási felhatalmazást adott Veress Lászlónak, aki (már a szárszói konferencia vége után) össze is hozott a britekkel egy (a szövetségesek részéről bármiféle katonai támogatás nélküli) hallgatólagos kapitulációt, mire fölhatalmazását visszavonták.¹⁹

A diplomáciai tapogatózások és játszmák körébe sorolható egyrészt, hogy a református egyház is megkísérelte érvényesíteni külkapcsolatait (Tenke 1994: 48–53), másrészt, hogy bizonyos rendezvények engedélyezésével (ezek közé tarthatott a szárszói konferencia is) bizonyosságát kívánták adni a szövetségesek irányába való törekvésük elszántságának (Borbándi 1994: 32–33).

Az intézményi háttér

A körülmények vizsgálatának harmadik része annak áttekintése, milyen intézményi keretek között szerveződött az általában szárszói konferencia néven emlegetett összejövetel. Az előadás-sorozat formálisan a Soli Deo Gloria nevű református diákszövetség (SDG)²⁰ Kabay Márton Körének (Havas 1993a)²¹ és Püski Sándor Magyar Élet kiadójának közös rendezvénye volt (Szárszó 1983: 74–85; Szárszó 1983: 67–74; Szárszó 1983: 85–90).

A református egyháznak az ellenforradalmi korszak elején tapasztalható állapotát az SDG egykori lelkésze, Kiss Sándor (Majsai 1983) összességében a következőképpen foglalta össze: az egyház tömegei – külső látszatra – megvoltak bár, de a szekták terjedése erős figyelmeztetést jelentett arra nézvést, hogy a „külsőségeiben »impozáns« tömegkereszténység” végső idejét éli. Nőtt az egyéni és családi kegyesség iránti igény, s emellett az egyházban nemzedéki feszültség alakult ki: a fiatalabbak nem jutottak egyházi tisztséghez, de szolgálataikat a fennálló egyházi védelmezők elfogadták (Kiss 1983: 88, 89). Révész Imre tiszántúli püspök már sokkal súlyosabbnak látta a helyzetet: a vallástól való rohamos elidegenedésről számolt be. A kormányzat a bolsevizmustól való félelmében maga kezdte a rettegett ellenség számára a talajt előkészíteni, amikor a leventemozgalmat a felekezeti ifjúsági mozgalmak riválisává tette (Tenke 1994: 37–39).

19 „A kormányzat a hadi helyzet kedvezőtlen alakulása miatt bizonytalanná, és ezáltal idegesebbé vált. A szélsőjobb-
oldal tevékenyebb, és a külső beavatkozás veszélye fenyegetőbb lett. Kállay miniszterelnök és bizalmi emberei
keresték ugyan a kapcsolatot a nyugati szövetségesekkel, de hogy Hitler gyanúját elhessegesse, kényszerítve érezték
magukat, hogy a belső ellenzékkel szemben határozottabban lépjenek fel” (Borbándi 1983: 239).

20 Az SDG történetére nézvést komoly irattári, kéziratos és nyomtatványgyűjtemény található a Magyarországi Re-
formátus Egyház Zsinati Levéltára (MREZSL) 24. fondjában. A dátumokra: MREZSL (2000: 208–209). Az SDG-t illető
áttekintő fölvilágosítást Molnár Sándor Károlynak köszönöm.

21 A kör névadója, Kabai Márton (1650 körül – 1715 után) a sárospataki kollégiumban tanult református lelkész, az
1697-es hegyaljai fölkelés egyik résztvevője volt (Kenyeres [szerk.] 1967; Futó 1982). A kör tevékenységére: MREZSL
24. fond, h/1/3: Az SDG „Kabei Márton” Köré tevékenységével kapcsolatos dokumentumok gyűjtött, montírozott
anyaga és tartalomjegyzéke. A névadó lelkész vezetéknévének írásmódja ingadozó. Az eredeti írásmód a Kabai, a
két háború közötti „neobarokk” változat a Kabay.

Az SDG-t a protestáns ébredési mozgalom belmissziós (Denke 1993a: 49–53) irányzatainak egyikéhez, a „határozottan konfesszionálisként” jellemzett „történelmi kálvinizmushoz” szokták kötni (Denke 1993a; Kósa 2006; Kiss 2006; Kulifay 1981; vö. Györfy 2006). A mozgalom elnevezését Kálvin jelmondatából vette.²² Az SDG 1921. július 11-i megalapítása (Denke 1993a: 146–147; Matyikó 2008)²³ szorosan összefüggött az első világháborút követő, úgynevezett ébredési mozgalmakkal. A szervezet először teológushallgatók baráti társaságaként jött létre, „akik egyházukat akarták lelkileg megújítani, a jövődő lelkipásztorok életét szerették volna, Kálvin látása szerint, teljesen Isten szuverén uralma alá helyezni” (Kulifay 1983: 41), a holland Abraham Kuijper (1837–1920) elképzelései (Kuijper é. n.), majd az amerikai hitélet tapasztalatai (Denke 1993a: 153) alapján. 1924. évi gödöllői konferenciájuk döntése alapján csatlakozhatott hozzájuk más egyetemek ifjúsága, 1925-től pedig középiskolások, ők adták kimondottan széles bázisát is. 1927-től belügyminisztériumi jóváhagyással működtek. Az SDG világnézeti orientációját jelzi,²⁴ hogy ebben az évben kiadták Makkai Sándor püspöknek egy Ady Endre és a reformátusság viszonyát tisztázó, a szövetség felkérésére írt könyvét (Denke 1994: 144–145).²⁵ 1928-ban megvették a szárszói telepet. Ugyanezen évi Elvi Programja szerint az SDG

a történelmi kálvinizmus felelevenítéséért és diadalra juttatásáért küzd a magyar diákság életében. [...] Öntudatosító és szervező munkánkat nem a római katolicizmustól való féltékenységből indítottuk meg erőteljesen – bár igen jól tudjuk, és itt is hangsúlyozni kívánjuk, hogy ők ezen a területen nagy mértékben megelőztek bennünket –, hanem Isten lelke kényszerítésének tudjuk, hogy a magyar kálvinizmus mindenhol egyensúlyozó, végletektől mentes, higgadt bölcs munkája a vörös és fekete internacionalizmus küzdelmében történelmi jelentőségű feladatokra hivatott (Gergely é. n.; Denke 1993a: 196–198).

A SDG tagjai számára előírta a szövetség anyagi támogatását, ezáltal a „szervezeti kiépülés mögött erősödő gazdasági bázis állott” (Denke 1993a: 156–157, 158). 1932-től kezdtek megalakulni az SDG körei (Denke 1993a: 217–219). Ezekbe már nem csak diákok léphettek be. A körök szervezésének célja a gyülekezeti munkások kinevelése volt. Ezzel az SDG baráti közösségből gyűjtő egyesületté vált, melynek bizonyos köreiben aktív politizálás folyt.²⁶ 1934-től minden református diák a szervezet tagjává lehetett, evvel a Református Egyház *de facto* ifjúsági szervezetévé vált.²⁷ 1934 februárjában Fóton rendeztek egy „Magyar testvériség” elnevezésű konferenciát. A gyűlés címe arra utalt, hogy meghívták a paraszt- és ifjómunkás

22 „Szívemet égő áldozatul az Úrnak szentelem!” Jelképe egy tüzes szívet tartó kéz.

23 A Bethlen Gábor Kör (1900 óta) után ez volt a magyar reformátusság második, teljesen magyar alapítású ifjúsági, ébredési mozgalma.

24 Huszár (1989: 44).

25 Itt leli magyarázatát az a *bon mot*, hogy a fajiság kérdése a baloldaltól származott át a jobboldalra, értsd az evolúciós eszmékkel rokonszenvező progresszivistáktól a valláserkölcsei alapokon állókhoz.

26 Figyelemre méltó az SDG történetírója, a lelkész Kulifay Albert megjegyzése: „éppen a népi írók munkái [...] eredményeképpen a lendületét veszített teológiai irányzat legtovább megmaradt élő szerve, az SDG Szövetség, mind közelebb kerül a népi írók forradalmának minősíthető szárnyához [...]” MREZsl. 24. fond k/2.: Kulifay Albert: A Soli Deo Gloria Református Diákszövetség. 1921–1949. 32. old.

27 A középiskolások tömegének a szervezet mindvégig ifjúsági szervezet maradt.

ifjúság képviselőit is (Havas – Ohati Nagy – Sebestyén 1973: 49–51). Ebben az évben a nyári szárszói főiskolás konferencia elfogadott egy – végső formájában Fülep Lajostól származó – memorandumot, melyben telepítést, új örökösödési törvényt és radikális földreformot követeltek, ez utóbbit „a magántulajdon elvének evangélium szerint való újra megfogalmazása alapján” (Denke 1983: 21; Denke 1993a: 198–200; Havas – Ohati Nagy – Sebestyén 1973: 52–53). Erdei Ferenc már 1938-ban is előadója volt a szárszói Faluvezetők konferenciájának (Kulifay 1983: 43, 42).²⁸ 1936-tól egyetemi istentiszteleteket kezdtek tartani a fővárosban. 1942. februárban Budapesten szerveztek munkás-paraszt-értelmiségi konferenciát (Havas 1982), s ugyanezen év nyarán már együtt szerveztek (Testvériség néven) konferenciát a Magyar Élet Könyvbarátainak társaságával (Havas 1993; Havas 1994: 163–164).

A SDG-n belül a Kabay Márton Kör formálisan 1940-ben alakult meg. A labancellenes, paraszti származású prédikátor nevének választása a kör függetlenségi és plebejus törekvéseire utal. Vándorkönyvtárakat hoztak létre, sváb területeken folytattak magyar agitációt, utat találtak a munkásifjúsághoz és a népi írókhoz (Havas – Ohati Nagy – Sebestyén 1973: 44–47; Kiss é. n.: 44).²⁹ A kör „kimondottan a különböző foglalkozású, vallású és világnézetű fiatalok érdekében” működött (Kiss é. n.: 3).

A főiskolás sorból „kiöregedett” SDG-sek adták a szervezet szenior tagságát (Havas 1993a: 241–245), akik közül többen a második világháború előtt és alatt az állami közigazgatásban helyezkedtek el. Ilyen volt például Soós Géza SDG-elnök és külügyminisztériumi tisztviselő (Török 2003; Gergely 1983a). Ez több-kevesebb védettséget adott a szervezetnek.³⁰ A szervezet riválisa tudott lenni a korabeli „hivatalos” ifjúsági szervezetnek, a Turulnak (Kiss é. n.: 44), és kapcsolatban állt a Turul belső ellenzékét képviselő Fitos Vilmosmal.

A konferenciák (az SDG nem csak Balatonszárszón szervezett konferenciákat) a résztvevők számára társadalmi eseményt jelentettek, ők a részvételért áldozatot is hoztak. Anyagi lehetőségeik viszont korlátozottak voltak. Ezért a „konferenciák részvételi díja mindig a minimumon mozgott”. Az SDG a „részvétel lehetőségét azzal is könnyítette, hogy ún. üdülőbélyegekből az év folyamán össze lehetett gyűjteni a konferenciázási díjat, s akkor a nyáron csak az útiköltséget kellett hozzátenni” (Szárszó 1983: 75–76). Az SDG lapjának, a *Magyar Útnak* minden 50 és 100 éves előfizetője egy, illetve két hétig ingyen nyaralhatott Balatonszárszón (Szárszó 1983: 77).

Az 1943-as konferencia az előző évi nyári háromszáz résztvevős után már a második volt a szárszóiak közül. 1943-ra a résztvevők létszáma megkétszereződött (Sebestyén 1993). A meghívó alapján Az ifjúság az új magyar szellemért című Magyar Élet tábort a Magyar Élet Barátai és a Soli Deo Gloria Szövetség együtt rendezte. 1942-ben a jelentkezési díj három, a részvételi díj pedig tizenhét pengő volt, az összes díj 1943-ra már harmincöt pengőre emelkedett. A jelentkezési felhívás szerint

28 Tapasztalatairól az SDG sajtójában számolt be (Denke 1993a: 203). Megfogalmazása („már ezek sem jámbor falusi parasztok; lázadók, türelmetlenek, nem akarnak már parasztok lenni, hanem emberek”) erősen emlékeztet Friedrich Engels angol munkásokztályáról szóló művének történeti bevezetésére (Engels 1980).

29 A tagok életrajzát közli: Havas (1983: 37–40).

30 A legfőbb védnök a háttérben Ravasz László volt (Barcza – G. Szabó 1993: 319–320). A védettség kérdése az 1943-as konferenciával kapcsolatban is fölmerült (Havas – Ohati Nagy – Sebestyén 1973: 53; Akinek 1983: 68–69; Nem mi 1983: 37; Gergely 1984: 310–311).

a tábort két hónapos nyári szervezés és falukutatás előzte meg. Ezt hatvan „lelkes egyetemi hallgató, paraszt és munkás ifju” végezte. Ők hívták meg a táboron részt vevők egy részét. A tábor felhívásában az szerepelt, hogy csak „azok jelentkezzenek, akik vállalják, hogy a maguk közösségében az ősz és tél folyamán elvégzik a tábor által megállapítandó szervezési és kulturális munkát”. A felhívásokból kiérezhető, hogy a tanácskozást nem egyszerűen érdeklődők részére szánták, hanem kifejezetten mozgalmi kádereket toboroztak, elkötelezett személyek állományát keresték.³¹

Földrajzi megoszlásukat tekintve, „a résztvevők mintegy négyötödének, 480 főnek” az adatai alapján 473 fő lakhelye ismert, ők 182 helységről utaztak Balatonszárszóra. A forrásként használt újságcikk által kiemelt települések adatai:

1. táblázat: A konferencia résztvevőinek földrajzi megoszlása

Település	Résztvevők száma (fő)
Budapest (korabeli közigazgatási határok szerint)	92
Kispest	5
Pesterzsébet	6
Újpest	4
Budapest (mai határok), legalább	107
Érsekújvár	5
Kolozsvár	19
Szabadka	20
„Visszatért területek”, legalább	44
Debrecen	10
Diósgyőr	19
Kaposvár	7
Komárom	6
Kunszentmiklós	5
Miskolc	6
Nádasd [ma: Borsodnádasd – H. K.]	6
Putnok	9
Siklós	4
Szatmárökörítő	4
Szeged	5
„Egyéb”	81
Nem említett 164 település	242
Ismeretlen	7
Összesen	480
Ebből: Bükk körüli iparvidék (Nádasd, Putnok, Diósgyőr, Miskolc)	40
Ebből: iparvidék összesen (Budapest és környéke+Bükk körüli)	min. 147

Forrás: Sebestyén 1993.

31 Példa egy résztvevői életútra: Kovács – Örkény (1982: 3–4).

Figyelemre méltó a trianoni békeszerződésihez képest visszatért területekről részt vevők, valamint az ipari területekről, kiváltképpen Diósgyőrből érkezettek viszonylag nagy száma. Hasonlóképp föltűnő a Dunántúl hiánya. Kaposvár „kiugró” részaránya minden bizonnyal annak tudható be, hogy a város közel volt a konferencia helyszínéhez, s ha ettől eltekintünk, akkor a forrásunk által megnevezett helyek közül csak Siklós képviselte az ország nyugati, délnyugati részét.

A konferencián „jelenlevők zöme Püski Sándor könyvterjesztőiből, a Diákegység mozgalom aktíváiból, kisebb részben a Győrffy-kollégistákból,³² illetve a kollégistákhoz közelálló szervezett kommunista ifjúmunkásokból tevődött össze”³³ (M. Kiss 1984).³⁴ A növekedés – közvetve – érdekes módon a könyvterjesztés egy új formájának volt köszönhető.³⁵

A saját megnevezés szerint népi, politikai ellenlábasaiké szerint gyakran népies „mozgalom a ’40-es években vált tömegesré: Püski Sándor hetven művet adott ki, Hartyáni István Bolyai Kiadója negyvenet. A *Magyar Élet* könyvhálózatnak legalább tízezer tagja volt és sok tízezer olvasója” (Sebestyén 1993). A könyvterjesztési verseny új megoldásokat követelt.

A saját boltomban – írja Püski Sándor – már az első években szépen forgalmaztam, a többi könyvesnél annál siralmasabban. A Szabó Dezső- és Kodolányi-könyvek még csak fogytak valahogy, de a többi nagyon gyengén. A legtöbb könyvkereskedőnek az volt a véleménye: mit akar ezekkel az írónak nevezett paraszttal és kezdő írókkal? Tartalmilag nem lehetett nekik különösebben kedves, de nem ez volt a fő ok, hiszen egy ügyes kereskedő mindent szívesen forgalmaz, amit a közönség keres. A közönség azonban az elején még nem kereshette, ezek az írók csak egészen szűk körben voltak ismertek. Nem láttak tehát benne üzletet, [...] be kellett rendezkednem a közvetlen terjesztésre (Püski 1983: 129–131).³⁶

Püski Sándor több alkalommal is ismertette könyvterjesztési módszerét. A közvetlen értékesítés megkezdése után néhány hónap alatt százával jelentkeztek fiatal tanárok (különösen pedig a fiatal irodalom- és történelemtanárok), lelkészek, egyetemisták, felsős diákok, munkások és parasztok az ország minden részéből. A tanárok és a papok nemcsak maguk vették és olvasták a könyveiket, hanem diákjaik és híveik körében terjesztették is, s ahogy a felsős diákok rákaptak az olvasásukra, egy részük nemcsak egyszerű könyvbarátnak jelentkezett, hanem maga is szervezővé vált. A könyvbarátok azt vállalták, hogy bizonyos kisebb összegű rendszeres havi befizetés ellenében illetményköteteket kapnak. A szervezők az addigi kiadványokról küldött ismertetőik alapján szerezték a megrendelése-

32 A névadó neve helyesen: Győrffy.

33 A kommunista fedőszervként működött Béképártból hat-nyolc fő (Havas 1993c: 284). A bibliakörök körülbelül tizenöt főek lehettek, tehát legalább negyven lelkészre volt szükség.

34 Izgalmas kérdés volna a szervezők aspirációinak bemutatása. Ettől azonban a kutatás jelenlegi állása mellett eltekintek.

35 Egy könyvterjesztési röplap másolata megtalálható a MREZsl 24. fond h.1. doboz 3. tételben: Az SDG „Kabay Márton” köre tevékenységével kapcsolatos dokumentumok kigyűjtött, montírozott anyaga és tartalomjegyzéke. [...] összeállítva: 1978. május hónap. 58. o.

36 Még ha megengedjük is, hogy nem voltak haszonelvű üzleti vállalkozások, az üzemszerűség elemei elvitathatatlanok. Érdemes volna a szerveződést a mai multi-level-marketing módszerekkel összehasonlítani.

ket. Jutalékként könyvet kaptak, így még a szegényebbek is hamarosan kis saját könyvtárat szerezhettek. „S mozgalmi szempontból az is nagyszerű volt, hogy nem őrizték maguknak féltékenyen, hanem adták a barátaiknak olvasásra, s ha valahol ott is ragadt egy-egy könyv a nagy kölcsönzésben, vettek újat és tovább kölcsönöztek. Így történhetett, hogy a vásárolt könyveket legalább 20–30-an olvasták [...]” (Püski 1983: 131; Püski 1994: 111).

Ennek a folyamatnak az intézményesülési formája volt, hogy 1940 elején a Turul Szövetség akkori kulturális vezére, Fitos Vilmos és csoportja segítségével Püski Sándor kiadója és a szövetség megalakították a Turul Szövetség Könyvterjesztő Kft.-t.

1941 tavaszán alakult ki végül is az eredményes terv a könyvterjesztő megszervezésére.

A Kálvin téri református egyház épületében működött egy népi és nemzeti kérdésekkel is foglalkozó református ifjúsági mozgalom, a Soli Deo Gloria [...].

Az SDG-s fiatalok [...] már ismerték és baráti körükben terjesztették a kiadványaimat. A velük való tanácskozások során alakult ki az az elhatározásom, hogy baráti, fiatal értelmiségi, népfőiskolás paraszti és munkásmozgalmi kapcsolatok útján országosan szervezzük meg a társadalmi könyvterjesztést egy könyvbarát szervezet felállításával. [...] (Püski 1983: 129–131).³⁷

Az SDG biztosított raktárhelyiséget. Havi bontású feladattervet készítettek. A forgalomból a kör tíz százalékot kapott. A terjesztés forgalma 1941-ben közel húszezer pengő volt, 1942-ben csak a könyvnap nyolcezer pengőt hozott (Szárszó 1983: 87; Kiss é. n.: 45; Havas – Ohati Nagy – Sebestyén 1973: 48–49; Havas 1993a: 251–254).³⁸ Az elüzletiesedést kivédendő az SDG kimondta, hogy a terjesztés nem szolgálhat egyéni nyerésszerezést, „bizományos csak kollégium, végzetek köre vagy KIE lehet. Rögzítették, ki milyen kedvezményben, törlesztési lehetőségben részesíthető”. Az iratterjesztés könyvelését az SDG titkára havonta ellenőrizte, és ellenjegyezte (Havas 1983: 49–51).

Meghirdették, hogy aki „legalább 10 könyvbarátot szerez, a nyár folyamán az SDG bármely egyhetes konferenciáján [...] díjtalanul vehet részt; az oda-vissza utazás költségeit is” a kör fedezi (Szárszó 1983: 77).

A mozgalom a könyvnapi találkozókra és a szárszói táborozásokra [...] vált személyessé.

1943 augusztusában a második nyári irodalmi tábor már „Magyar Élet Konferencia” néven rendezték meg, mert néhány egyházi vezető félt a politikai kockázattól (Püski 1983: 132).

Összefoglalva, a közvélekedéssel ellentétben, miszerint a konferencia résztvevői politikai szervezkedések révén toborzódtak volna, valószínűbb, hogy alapvetően egy szociálisan elkötelezett hitéleti mozgalom pozitív externáliáira ráépülő, nem profitorientált üzleti hálózat (vagy amiként ma menedzsernyelven

37 Az SDG-s fiatalok jórészt a Kabay Márton Kör tagjai voltak.

38 A könyvnapi haszon tehát nyolcszáz pengő volt, ami az SDG ugyanez évi, a központra, az internátusokra és üdülőkire, a menzára és a Diák-szociális Osztályra előirányzott összeg egy százalékának felelt meg (vö. Denke 1993a: 158).

mondanánk: a kettő közötti szinergiák kihasználása) határozta meg a résztvevők összetételét.

Az SDG-nek mint vallási szervezetnek a konferenciával megvoltak a saját céljai, bár ezekről csak *post festa* dokumentum áll rendelkezésünkre. Bognár István az SDG 1943. októberi sárospataki közgyűlésén kitért a konferenciára is. Azt, hogy „különösen a baloldali gondolkodók voltak hangosak”, avval magyarázta, hogy alig van hely, ahol nyíltan és őszintén megnyilatkozhatnak. „Türelmesen meghallgattuk őket, és mikor mondanivalójuk elfogyott, akkor átvette a szót az a réteg, amelyik az elmúlt időkben mégis átment az evangéliumi mozgalmak nevelésén.” A tanulságokat az utókor által amúgy baloldali elkötelezettséggel, sőt kommunistasággal hírbe hozott (Farkas 1968) Bognár István a következőképpen szűrte le: a népi írók,

akikre a magyar ifjúság jó része, mint apostolokra tekint, [...] ma már széttöredezett társaság. Van egy hatalmi, egy irodalmi és talán egy magasabb magyar érdekekért küzdő csoportja. A magyar ifjúságot itt kell keményen figyelmeztetni és harcában melléje állni, mert a népiség evangélium nélkül nála is érvényesülési, pozícióharc lesz. Keserves kiábrándulás, szkepticizmus követi a népiséget éppen a magyar ifjúság legkiválóbbjainak sorában.

Bennünket sokszor vádolnak azzal, hogy szervezeteink révén nagyban hozzájárultunk ahhoz, hogy a népiségből a magyar ifjúság soraiban mozgalom lett. Bizony keservesen kell látnunk, hogy sok helyen a népi irodalom mögött az evangélium ügye háttérbe szorult. De talán őszintén elmondhatjuk azt is, hogy ez a veszedelem éppen a mostani konferencián erejét veszítette. Hány ifjú ábrándult ki a személyes imádatból. Ezen a vonalon kell az ifjúságot tovább vezetni.³⁹

Erdi Ferenc politikai szónoklata

A politikus, az író és az író követői

Egy későbbi visszaemlékezés szerint tárgyilagosan nézve a közönség „a nagyrészt jelen volt írók könyvein és több mindenben közösnek mondható felfogásán nevelődött, zömében egyhitűnek és egylelkesültségűnek számító szárszói fiatalság jobban csak véleményeltérésként [...] élte meg a hirtelen támadt vitákat” (Sebestyén 1993). Mégis a konferenciát az utókor közvélekedése Erdi Ferenc és Németh László táborának összecsapásaként tartja számon (Bognár é. n. a; Huszár 1989: 44; Monostori 2002). No de – mondotta egy a nagypolitika színpalái mögött kirándulást tett barátom – attól, hogy valaki paranoiás, még üldözhetik. Attól, mert a közvélekedés úgy tud valamit, ahogy, attól az még igaz is lehet. A megrögzült értékelésnek részben előérzet, részben beteljesült várakozások adnak alapot.

Németh már a konferenciát megelőzően a „félíg-meddig már az uralmát érző szellemi csöcselék” vésztörvénytészékéről írt. A konferencia hónapjában Féja Géza Magyar vonal címmel közzétett egy írást, amely egyrészt programot hirdetett

³⁹ MREZsL 24. fond i.2. Vö. Györffy (1983: 391–395).

(önkormányzatiság, föderatív nemzetközi kapcsolatok, szabad szövetkezetek, társadalmi szocializmus), másrészt óva intett attól, hogy bárki bármelyik oldalon „idegenvezetésre” vállalkozzék (Juhász 1983: 278). Kodolányi Jánosnak a hazug és igaz ellentétére építő bevezető előadása is előrevetített valami bizonytalan, szorongató feszültséget. Ami a várakozásokat illeti, pár évvel a konferencia után Németh azt szándékolta volt írni az egyik konferencia-résztvevőnek,⁴⁰ hogy „ti politikusok akartatok lenni, s a politikáról azt hittétek, hogy taktika”, illetőleg megróni szándékolta volna, miszerint az el nem küldött levél címzettje és társai csak arra törekedtek, „hogy a beállt változásokban possibilisek maradjatok” (Varga 1993). Erdei Ferenc a háború után ugyancsak a saját álláspontjával szembeni szervezkedést vélelmezett. Mint írta: „amíg Németh László beszélt, Fitos Vilmos szervezte a hallgatóságot, és Németh László szavainak a hatását a baloldal ellen, a jobboldal javára aknázták ki” (Erdei 1947a: 103).⁴¹

Bár később, úgy egy évtizedes távlatban Németh László félreállítottsága által ugyanúgy igazolva láthatta pesszimizmusát, miként Erdei Ferenc politikai sikerei által saját döntést sürgető stratégiáját, Németh – még akkor is, ha kimondta ellenlábasainak politikusi törekvéseit – nem leplezett le semmit. Erdei Ferenc a konferencia augusztus 25-i vitázáróján nyíltan megfogalmazta, miszerint:

Németh László író, és az írói alkat [...] mesterségénél és világszemléleténél fogva a teljes világot és a teljes emberi és népi élményt fejezi ki. Éppen ezért [...] soha nem tud megegyezni az aktuális politikai vonallal. A politika mindig sorrendet követ és a hangsúlyt az aktualitásra teszi (Szárszó'43: 80–81).

Erdei az írói kifejezés képességét kiváltságnak minősítette, s evvel ugyanazt a retorikai fogást alkalmazta Németh Lászlón, mint amelyiket bő száz évvel korábban Kossuth a Gróffal szemben (Lackó 1977). Erkölcsi magaslatra helyezte, hogy ezáltal a szellemi térben korlátozza, híveitől elválassza.

A politikai vonal nem tehet mást az írói magatartással szemben, mint hogy [...] felhasználja, ha pedig szemben találja magával megnyilatkozásait, eltűri, és legfeljebb a helyére szorítja vissza. Ez a kiváltság azonban nem vonatkozik az ilyen író követőire. [...]

Számukra „harmadik út” nincs.⁴²

40 Veres Péternek.

41 Erdei beállításának értékelésekor érdemes figyelembe venni, hogy Fitos Vilmos – miként említettett – a Turul Szövetkezet „balra” elhúzni akaró belső ellenzék vezetőjeként Erdei riválisának tekinthető. Püski Sándor visszaemlékezése szerint (1984: 2–3) sem Erdeinek volt szervezett tábora: „Nem a Németh László előadásával volt Szárszón baj, hanem azzal, hogy a fiatalok egy kis hangos csoportja és velük Nagy István napi politikai akciót, háborúellenes tüntetést, az éppen időszzerű népfrontos jelszavakat akartak kiprovokálni [...]. Meg a szintén felkészült Györfly-kollégisták és velük Darvas és Veres is inkább, mint Erdei – ahelyett, hogy komolyan foglalkoztak volna Németh tételeivel, olyan magabiztos optimizmussal néztek a jövőbe, amit alig lehetett elviselni [...]”. Sebestyén László azt állítja (1983), hogy Németh László nem annyira Erdei Ferencel, mint inkább Nagy Istvánnal vitázott, aki 1943 januárjában a *Népszavában* támadta meg Németh Lászlónak a *Magyar Csillagban* megjelent Népi író című tanulmányát. Az SDG és a kollégium kapcsolatára: Denke (1993b: 371–383).

42 Szárszó'43: 80–81. Vö. Bognár Bulcsu: *A szárszói viadal*.

A politikus, hátszaga és a beszéd bemutatása

Van az iménti megállapításában valami fölényes. Ennek az érzületnek lehetnek személyiségbeli forrásai is, most azonban a szociálisakra összpontosítunk. Szétfeszítené a dolgozat kereteit, ha részletesen kellene bemutatni Erdei Ferencet és kapcsolathálóját, azt a hátszagot, amelyre politikusként alapozhatott. Erdei Ferenc életrajza többé-kevésbé ismert (Kulcsár 1988: 324–338; Erdei 1974), bár figyelemre méltó, hogy bibliográfusa és életrajzi kronológiájának megszerkesztője az 1943. augusztustól 1944. november közepéig tartó időszokról alig tud valamit (Gyuris 2010: 172–173). Erdei Sándor bátyjáról írott életrajza alapján a két szülő két különböző paraszti közegeből való származását szokták hangsúlyozni. Legalább ennyire fontos azonban, hogy szülei reformátusok voltak, s a szülői háznál gyakran találkozhatott szociáldemokrata és tizenkilences kommunárd érzelmű személyekkel (Erdei 1974: 569–570). Erdei Ferenc 1930 őszén a szegedi – de még az áttelepített kolozsvári egyetem református hallgatói által alapított – Bethlen Gábor Kör (Páll 1993: 102–103) agrársettlement mozgalmában részt vevő tizenöt egyetemi hallgatóval létrehozta a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumát. A kollégiumon belül működött az Országos Ifjúsági Bizottság szegedi csoportja. Az OIB egy kommunista befolyás alatt álló szociáldemokrata szerveződés volt. A *von Haus aus* református és szociáldemokrata kötődésekkel rendelkező Erdei ezáltal két hálózat közös pontjai közé került (Svéd [1981: 61, 84–65]; vö. Bakó – Svéd [1984: 60]). Ha a politikai-szociális tömbösödés felől nézzük (Diederiks et al. 1995: 304), akkor Erdei a református felekezeti tömbhöz és a szociáldemokrata tömbhöz egyaránt tartozhatott, rendelkezett a két tömb közötti gyöngye kötéllel is. Kedvező helyzet, ha valaki politikai szerepet kíván vállalni.

Erdei Ferenc a konferencia 24-i délelőttjén tartotta meg első előadását „A magyar társadalom” címmel.

2. táblázat: Az előadás tagolása

I.	Társadalomtudományi tájékozódás	12–13
a)	Mi a társadalom?	14
b)	Szociológia-szociográfia – társadalompolitika	15
II.	A modern magyar társadalomfejlődés	15–28
III.	A magyar társadalom a két világháború között	29–33
IV.	Társadalompolitika	33–36

Forrás: Szárszó'43: 12–36.

A konferencia jegyzőkönyve az előadás fölvezetőjében szociológusként lépteti föl. Az előadó meg is felel e titulusnak. Az első fejezet címének első szavával a társadalomtudományt idézi meg és dicséri föl. A szöveg⁴³ maga többértű, de akár használhatnók a többfenekű kifejezést is (hiszen politikai szöveggel kapcsolatban

43 A továbbiakban az előadásból vett idézetek esetében nem közlöm származási helyüket. Az idézetekbeli kiemelések Erdei Ferencről származnak.

nem zárhatjuk ki a rejtett szándékokat sem). A jelzők és igék szintjén élénk kifejezéseket használ: *ragyogó* fejlődésről, *nagyszerű erőfeszítésekről*, *gazdagításról*, *klasszikus* tudományról, *finom* ismeretekről ejt szót. Apróságokban, burkoltan azonban kezdi kiépíteni saját pozícióit, és távolítani magát a tudományos közélettől. A többrétűség jó példája a bevezetés. Erdei 1943-ban alig egy évszázadnyira teszi a szociológia kezdeteit. Ez első hallásra a szociális fizikáról kialakított nézeteit 1830-tól publikálni kezdő, és a „szociológia” kifejezést 1838-ban is már csak újraélesztő Auguste Comte-ra és levelezőtársára, a társadalomtudományok logikai megalapozásáról 1843-ban publikáló J. S. Millre utal, a későbbiekből viszont kiderül, hogy ekként készíti elő a szövegbeli terepet (a szélesebb nyilvánosság elé 1848-ban lépő) Karl Marx számára. Erdei egy másik fogása a dicsérő diszkreditálás.⁴⁴ A figyelmes olvasónak észre kell vennie, hogy a szociológia csak *szinte* lett klasszikus tudománnyá, és hogy a szinte klasszikus tudománnyá lett klasszikus szociológia nem sokat kínál annak, aki a „társadalmi realitásokhoz” kíván nyúlni, tehát a „történész vagy politikus” számára. A szöveg azt sugallja magáról, hogy a tudomány része: „Ebbe a vonalba [ti. az (Erdei szavaival)] »[n]agy általánosságban és bizonyos elvontságban [...] sikeresen nem támadható« „*történelmi materializmus*”-éba – H. K.] eső szemlélettel kívánom én a következőkben a magyar társadalom történeti alakulását és a magyar társadalom jelenlegi szerkezetét felvázolni.”

Dolgozatunk avval indult, hogy a Szárszó’43-at célszerű politikai szöveggént olvasni. E ponthoz érve a célszerűség mellett magából a szövegből is meríthetünk érveket amellet, hogy nem tudósi, hanem politikusi szöveggel van dolgunk. Karl Popper 1934-es javaslata óta a cáfolhatatlanság éppen a tudományon kívüliség jele. S ha valaki azt mondaná, hogy Erdei nem valószínűleg nem ismerte a popperi kritériumot, akkor annak már csak arra kellene válaszolnia, mióta szokás tudományos szövegekben közölni azt a tényt, hogy a szöveg tudományos.

Nem e helyütt ugyan, de a szárszói konferenciától időben nem távol Erdei Ferenc el is magyarázza, miként vélekedik politika és tudomány viszonyáról (Erdei 1943a: 88). A *Termés* című kolozsvári folyóirat 1943 nyarán közzétett egy körlevelet.⁴⁵ Ebben aggodalommal fogalmazták meg azt, miszerint minden „gondolat ellenséget keres magának, és minden gondolat egyeduralomra tör. [...] Ennek egyik megnyilvánulását látjuk – írják – abban is, hogy egy-egy irányt mutató gondolat követői rendszerint nagyobb területet hasítanak ki a gondolat hatóteréből [...], mint az, aki a gondolatot a magyar köztudatba dobta”. A folyóirat szerkesztősége azt kérte a címzettektől (akik „a szellemi életünkben erőteljesebben jelentkező elvek, gondolatok főbb” képviselői), „hogy ők maguk jelöljék ki meg” gondolataik „alkalmazhatóságát, időszerűségét, kiterjedését” (Elvek, gondolatok 1943: 87).

44 Vö. „De Brutus mondja, hogy nagyokra tört, / S Brutus derék, becsületes férfiú” (Shakespeare 1955: 280. Vörösmarty Mihály fordítása).

45 A „július 10-én kiküldött levelekre bizonyos még a szárszói találkozó előtt reagáltak az írók, szociográfusok és történészek” (Kántor 1983).

Bár Erdei véleményét személy szerint a tanyarendszerrel kapcsolatban kívánták volna hallani, ő válaszában nagy részét a szellemi élet elemzésének szánta (*Függelék 11*). Nem fogadja el, hogy a szellem embere („akár író, akár tudós”) felelős volna az eszmék tisztaságának megőrzéséért, hiszen a társadalom megfelelő részei természetüknek megfelelően fegyverként használják azokat. A „magyar társadalom [...] olyan gyökeresen széttagolt szerkezet, és olyan kibékíthetetlen ellentétek szembenállása, hogy az eszmék is csak ebben a széttagoltságban és ezekben az ellentétekben élhetnek”. „Nem is csak az alapvető anyagi-gazdasági ellentét osztja így föl a magyar társadalmat, s őrlí át malomkövei között az eszméket, hanem maga az osztályellentétre épült társadalom is olyan különböző történelmi társadalomalakulások együttese, hogy abban okvetlenül szembenálló elemek kezébe kerülnek az eszmék, s természetesen képük hasonlatosságára formálódnak át.” A szöveg kulcsmondata szerint a bátorság nem az ellenfelek és nem a barátok előtti szónokláshoz kell, hanem ahhoz, „hogy merjük mutatni az elvhűség ürességét, és végeredményben sikertelenségét, s merjük az elveket és eszméket a magunk képére formálni, hogy valóságunkba lerántva” újra valóban eszmék legyenek: egy társadalom érvényes eszközei fejlődése és előrehaladása útján (Erdei 1943a: 89).⁴⁶

Visszatérve a szárszói beszédre, Szekfű Gyulához méltán mérhető retorikai teljesítménnyel állunk szemben, ami azt is jelenti, hogy amit olvasunk, nem tudományos szöveg, hanem olyan, amely saját céljaira kívánja használni a tudományt. Ezért hiába is zúznók szét fogalomrendszerét, mutatnánk rá arra, hogy a történelmi materializmusra hivatkozván valójában Hajnal István által közvetített Durkheimet kapunk, a lényegét szem előtt tévesztenők.⁴⁷ A „lényeg”, a szöveg programja az *Ib)* alfejezet utolsó mondata: „egyfelől a történelmi alakulás tekintetbevételével, továbbá a jelenlegi helyzet ismeretében, másfelől pedig a számunkra aktuális politikai célkitűzések alapján azokra az irányokra és lehetőségekre igyekszem rámutatni, amelyek a magyar társadalom átalakítását teszik, illetőleg tehetik lehetővé”.

Az *Ib)* alfejezet imént idézett utolsó mondatából a „történelmi alakulás” az, amiről az előadás II–III. része szól. Az előadás IV. része „a magyar társadalom átalakítását” célzó „irányokra és lehetőségekre” vonatkozik. Tehát arra, miként lehet és kell eljutni egy adott helyzetből egy kívánt helyzetbe. Nincs szó viszont az előadásban arról, mi is az előadó által a közönség részéről is ismertnek tekintett jelen helyzet, és mik az előadó és közönsége számára egyaránt aktuális politikai célkitűzések. S természetesen nincs szó arról sem, mi is az előadó saját célja a szöveggel. Előadó és közönsége közös aktuális politikai célkitűzésére viszonylag könnyen rátalálhatunk: ez a IV. rész, és egyben a beszéd utolsó mondata, az eredetiben is dőlt betűkkel szedve: „Tehát a mai külön úri középosztály értelmisége helyett – a *nép értelmisége*”. A mondat szigorúan véve nem kapcsolódik az őt megelőző mondatához, mely már tulajdonképpen lezárja a bekezdést. Valójában önálló

⁴⁶ A teljes szöveg a függelékben 9-es szám alatt érhető el.

⁴⁷ Másként fogalmazva hasonló véleményt képvisel: Bognár (2003b: 609–610).

bekezdésben volna a helye. Ez is csak alátámasztja azt, hogy ez egy politikai jelszó.⁴⁸ S ha ekként is tekintjük, akkor e ponton értelmet kap az előbbre közölt 1. táblázat, ami által (legalább statisztikailag) érzékelhető, kik is azok, akiket Erdei e kifejezéssel megszólíthatónak vél. A IV., társadalompolitikáról szóló fejezet a lehetséges utak közül választ. Azt keresi ki, amelyik ahhoz az állapothoz vezet, hogy előadó és közönségének a vele egyetértő része majdan a nép értelmiségének mondhatta magát.⁴⁹

Ami a „jelen helyzet ismeretében”-t illeti, talán az előadás III. része felelne meg a program ezen részének. Mellette szól, hogy Erdei maga is úgy fogalmaz, miszerint a „harmadik részben szociográfiai áttekintést kísérek meg a jelenlegi magyar társadalomról. E jelenlegi állapot azonban [...] egyetlen történeti időszaknak, a két világháború közti állapotnak az idejére terjed ki”. Ez az áttekintés azonban csak rövid nyúlványa a II. fejezetnek, négy oldal a tizenkettővel szemben, ráadásul annak a négynek egy része is a második részben elmondottakat ismétli meg.

Ezzel szemben továbbra is a negyedik, társadalompolitikai fejezetnél maradván, találunk abban egy utalást arra, hogy a magyar társadalom anticipált átalakulása „minden belső indoklása ellenére is az európai alakulástól is erősen függ”, illetve közvetlenül előtte: „az európai alakulás kényszere is, hogy egy ilyen irányú [ti. a magyar társadalom] »aránytalan és ellentétes« szerkezetét felborító és kiegyenlítő – H. K.] átalakulás szükségképpen be fog következni”. A másutt külsőnek is nevezett hatásokra való hivatkozásokat a második, a modern magyar társadalomfejlődésről szóló fejezetben lelünk, de arra érdemes fölfigyelni, hogy a belső változást nem a külső irányához, hanem pusztán tényéhez köti.⁵⁰

A fejlődéstörténet Szerzője már a történet kezdetén hangsúlyozza, hogy az „európai kapitalista gazdálkodás kialakulása és az európai polgári társadalom együttes kényszerítő ereje volt az, ami a magyar átalakulást kikerülhetetlenné tette”, illetve „a tényleges reformlépéseket [ti. 1849 után – H. K.][...] a bécsi császári kormány tette meg”. A következő külső (kölcsön)hatás az elbeszélés szerint az 1867-es kiegyezés: „az osztrák ipari- és pénzkapitalizmusnak és a magyar földbirtoknak a kiegyezése [...] a Habsburg-államrendszer keretében”. 1890-től kezdődően datálja a Szerző azt a válságot, amelyiknek a során a kiegyezéskor egymásra talált felek – végső soron a tengerentúli gabona miatt – szembefordultak egymással. Külső (nevezetesen: vákuum) hatásnak tekinti a Szerző a monarchia

48 Erdei Ferenc maga 1968-ban másként látja a politikai célkitűzés megfogalmazását: az „átalakulás, mint politikai program, ma a demokrácia teljes megvalósulásának a követelményében áll elő” (1968: 1298).

49 E program figyelembevételével már nem meglepő az, amiről Püski Sándor kéziratos visszaemlékezésében beszámol: „S hiába látom ma már azt is be, hogy Bibó István is nagyon hiányzott ott, ha még akkor a nevét sem ismertem, s más se nagyon közülünk. Éppen a tábor szervezése körül, de már korábban is, a társadalomtudományi sorozatom szerkesztésekor, külön gondom volt egy államtudományi szakember. Erdei Ferencnek is beszéltem erről, de sohasem említette Bibót, pedig, mint utólag megtudtam, jól ismerte a szegedi egyetemről” (Püski 1983: 133). Ennek végső soron nem mond ellent az, hogy Bibó István maga azt állította, miszerint Erdei meghívta a konferenciára (Huszár 1980: 47; Huszár 1989: 43). Nyilván hallgatónak, miközben Püski előadót keresett.

50 Bibó István szerint (Huszár 1980: 47) „most pontosan vissza tudom idézni, hogy sem Erdei Ferenc, sem én nem tudtuk világosan azt, hogy ha minket a szovjet hadsereg fel fog szabadítani, akkor utána proletárdiktatúra következik-e vagy népfrontos, többpárti kormány [...] Noha a világpolitikai szovjet–angol–amerikai szövetség jó háttér volt a számára, az itthoniak számára nem volt olyan tiszta, hogy tudtuk volna azt, hogy vajon ez a népfrontprogram elsősorban a nyugati országokra, Franciaországra és a hasonló országokra vonatkozik-e csak, ahol a proletárdiktatúra közvetlen kilátása nincs meg, de a szovjet hadsereg hatókörére nem”.

államgépezetének világháborús összeomlása miatt hatalomra jutott „radikális és forradalmi polgári” politikát. „E polgári forradalmi kísérlet után ismét inkább a *külső események hatására* [...] a *proletárforradalom kísérlete* következett”, amely felé „a külső hatások és az ezek mentén felülkerekedett konjunktúra munkásság” vitte „az alakulást”, s melynek „[v]égsősorban [...] a románok betörése vetette végét.” Tehát „ismét nem belső társadalmi erők vitték győzelemre az *ellenforradalmat*”. Anyagi erőnek vagy eseménynek minősíthető külső hatásokra innentől már csak háromszor hivatkozik a Szerző, az egyik a Tisza István reinkarnációjának láttatott Bethlen István bukását okozó 1930-as gazdasági válság, a másik „a magyar társadalomban” „hatalmas forradalmi anyag” fölhalmozásában részes külpolitikai események sora, a harmadik „Németországnak és a nemzeti szocializmusnak az európai túlsúlya”.

Az utóbb említett külső hatásokból az első és a harmadik nevén neveztetett, a második azonban nem. A Szerző a gömbösi reformpolitika utáni konzervatív fordulatról beszél itt, ami alatt vélhetőleg Darányi Kálmán kormányát értette. A forradalmi anyag a küleseményeken kívül „a belső újjáépülés megíúsulása” miatt halmozódott föl, ez a jellemzés pedig Imrédy Béla miniszterelnök (1938. 05. 14.–1939. 02. 16.) „csodás forradalmára” illik. A külesemények, ennek megfelelő példaként: a müncheni egyezmény (1938. 09. 29.), az első bécsi döntés (1938. 11. 02.), a németországi „Kristalwoche” (1938. 11. 08.), Magyarország csatlakozása az Antikomintern Paktumhoz (1939. 02. 24.).⁵¹ A huszadik századi történelmi folyamatok tárgyalása során a Szerző nem csak anyagi, hanem szellemi hatásokat is megemlít. Ilyen hatás, hogy az „egész proletárdiktatúra a világforradalom feltételezésére épült, és [...] ez a feltevés kilátástalannak bizonyult”, de ilyen Gömbös „*újjáépítési kísérlete*” idején „a fasizmus és az éppen ekkor uralomra került *nemzeti szocializmus*” példája.

A szónoklat értelmezése

Az értelmezésre térvén, nézzük meg, mit mond szövegéről maga Erdei.

Engem felkértek, hogy tartsak ott előadást. Szervező nem voltam.⁵² Nekem sem szabtak feltételeket, hogy miről beszéljek. Én az akkori körülmények között Darvassal, a Györfy-kollégistákkal és kommunista barátaimmal is megbeszéltem, hogy ott a marxista társadalmi szemlélet alapján falukutató módszertani előadást tartok. De énnekem mindig megvoltak a historizáló hajlamaim. Most, hogy nemrég újraolvastam a Balatonszárszón elmondott beszédemet, amikor megírtam a *Kortársba* azt a kis visszaemlékezésemet, megállapítottam, hogy jól historizáltam akkor. Szóval az aktuális politikát egy teljesen történelmi társadalomfejlődési vonalba állítottam, egyszersmind a két háború közti társadalom szociológiai elemzésével is foglalkoztam. Tehát az én korábbi munkámból folyt az, hogy egy ilyen történelmi szemléletben

⁵¹ Erdei (1974: 129) bemutatja egy visszatekintő autográf kronológiai táblázat reprodukcióját – ezen jobbra a kanonizált történelmi események szerepelnek.

⁵² Kézzenfekvő értelmezése e megjegyzésnek, hogy válasz ez azokra a vádakra, amelyek a szárszói konferenciát szervezett erők összecsapásának látták.

nézzem a világot. És tulajdonképpen ez a magyarázata az előadásomnak, én azt nem céloztam be olyan éles politikai hatásra, mint amilyen végül is lett (Erdei 1969: 25).

Az idézet alapján három plusz egy következtetés kínálkozik. A vége felől kezdve, az idézet utolsó mondata nem közvetlenül bár, de egyértelműen elismeri a politikai szándékot, hiszen csak mértékén elmélkedik. Másodjára, talán még az sem belemagyarázás, ha a „jól historizáltam” kifejezést a rankei–meinecke (és nem utolsósorban a szekfüi) felfogás szerint úgy értjük, hogy a historizálás a történetpolitikai szemlélet érvényesítése. E szemlélet által – legalábbis a historizmus önképe szerint – a historista jobban ért, lát át egy helyzetet, mint azok, akik az adott helyzet részesei. Mintha tehát Erdei azt tételne föl magáról, hogy képes saját helyzetét kívülről szemlélni. A harmadik következtetés, hogy a visszatekintő Erdei nem állítja, miszerint hajdanán a társadalom szociológiai elemzése lett volna a fő célja. A negyedik, nem is annyira következtetés, mint inkább ténymegállapítás, miszerint Erdei azt állítja, hogy amit a szövegről mond, azt a szöveg újraolvasása alapján mondja. A mű szerkezeti áttekintése és az Erdei visszaemlékezéséből levonható következtetések láthatólag egy irányba mutatnak, mégpedig abba, hogy a Szárszó⁴³ nem a magyar társadalomról szól, abban az értelemben, hogy nem a magyar társadalom leírása a célja, vagy ha mégis, akkor csak kismértékben és mellékesen.

A mű igazi üzenete, hogy föl kell készülni egy újabb külső hatásra, amely ismét csak társadalmi változást fog indukálni. Ez a hatás – bármi történjék is – a nép szerepének erősödésével fog járni, tehát akik e változás élére kívánnak állni, azoknak a nép értelmiségévé kell válniuk. (Az „értelmiség” szó itt a „középosztály” kifejezéssel szemben, ’elit’ értelemben szerepel.) E ponton kap az előbbre közzétett 1. táblázat értelmet, ami által (legalább statisztikailag) érzékelhető, kik is azok, akiket Erdei e kifejezéssel megszólíthatónak vél. A tábor szervezőinek célja, mint említettett, káderek toborzása volt, s a résztvevők csak részben voltak a szó ’szellemi foglalkozású’ jelentésében vett értelmiségiek. Erdei részéről tehát a ’jövő elitjeként’ dekódolható „nép értelmisége” nem csak általában vett program volt, hanem a közönségét alkotó személyeknek szóló szövetségi ajánlatnak is tekinthető.⁵³ A ’nép értelmisége’ kifejezés közvetlen jelentésében szolgálatra hív, mögöttes jelentésében presztízsre (értelmiség, mint foglalkozás), és áttételesen hatalomra (értelmiség, mint elit) utal, ezeket ajánlja. Amit kér, hogy fogadják el őt olyanként, aki megmutatja a célhoz vezető utat. Ennek a burkolt kérésnek a kibontása, a kérés indokoltságának, azaz a szóhoz vezéri képességének megmutatása – ez maga a beszéd.

⁵³ Szárszón tulajdonképpen „két tábor volt, sokfajta árnyalattal és átmenettel. Az egyik lényegileg Németh László irányelvét követte [...]. Bár ez a tábor is elég sok árnyalatból tevődött össze [...]. A másik a radikális baloldali tábor volt; ennek az értelmiségi része szinte kizárólag a Györfy-kollégistákból és a hozzájuk közel álló értelmiségi fiatalokból állt” (Darvas 1982: 32). A szöveg ellentmondásosságát („is elég sok” vs. „szinte kizárólag”) tudjuk be az utólagos ideologizálási kényszernek, nevezetesen annak, hogy Darvas levezethesse, miként alkothatták 1944 karácsonyától a Györfy-kollégisták a Nemzeti Parasztpárt baloldalának a magját (Darvas 1982: 34).

Hallgatóságának meggyőzése érdekében a Szárszó'43 dramaturgiailag is meg van szerkesztve. A szöveg fő feladata e tekintetben az anticipált Németh László-i vitatézisnek, a harmadik oldal⁵⁴ tézisének – amiként Erdei maga fogalmaz – a maga helyére szorítása. Elébe kellett vágni Németh László – szó, ami szó, zseniális – pápua hasonlatának. Itt kapnak szerepet az imént említett szellemi hatások: a világforradalomként említett nemzetközi szocializmus és a nemzeti szocializmus. Ezeket Erdei ki nem mondva, de az „európai alakulást” emlegetve, geopolitikai tényezőkhöz, magyarán a tengelyhatalmak és a szövetségesek gigászi harcához köti.

Az elemzésnek itt három várakozást kell egymás mellé tennie. A hivatalosat (a Kállay-kormányét) és a két azt opponálót, Erdei Ferencét és Németh Lászlóét.

A Kállay-kormány (1942. 03. 10.–1944. 03. 22.) várakozásait és e várakozások alapjait a következőképpen foglalhatjuk röviden össze. A kormánykörök trilemmaként ítélték meg a helyzetet. A társadalmi status quo – a szárszói konferencia résztvevői által éppenséggel opponált – megőrzését a nyugatiak előtti kapitulációval is lehetségesnek tartották, amire a rövid távú veszélyt a német, a középtávút pedig a szovjet megszállás jelenthette.⁵⁵ Nézetük szerint az előbbivel a nyilas, az utóbbival a kommunista uralom járt volna együtt, és mindkettőt el kívánták volna kerülni.

A szárszói konferencián részt vevők érzékelhették az olaszországi események súlyát, bár azt valószínűleg nem tudták, hogy mik azok a nagyobb folyamatok, amelyek az eseményeket előidézték. Németh László háromféle „üdvösséget” látott, a németet, az angolt és az orosz. A harmadik oldal eszerint valójában a negyedik, melynek társadalomképe az „értelmiségi társadalom”. Ez – miként az író előadásából kiolvasható – a háború utáni nyugat-európai szociális fejleményeket jól előre látó elképzelés volt. Az oda vezető út kezdetét illetően Németh azonban tévedett. Szerinte ugyanis elképzelésének megvalósulására az adhatott volna esélyt, hogy a „magyarság ennek a háborúnak a végét sokkal jobb kondícióban érte meg, mint az előző világháborúét. Háborús veszteségei kisebbek, jóléte nagyobb, ideológiája kész” (Németh 1943: 47). A történetek fényében helyzetértékelése a német megszállás esélyét és következményeit alulbecsülte.

Erdi Ferencnek ebben a helyzetben kellett politikailag – a marketing nyelvén szólva – pozicionálnia magát.⁵⁶ Leküzdendő ellenfélként vagy akár ellenségként a történelmi osztályokat jelölte ki. Történelmi áttekintésében úgy állította be, hogy ezek Tisza István új kiegyezésként aposztrofált korában (1903–1905, 1913–1917), illetve Bethlen István érájában (1921–1931)⁵⁷ és Darányi Kálmán kormányá-

54 Valójában ez Németh László kifejezése, és nem a „harmadik út”. A kifejezés értelmezése még így sem egyértelmű. Veres Péter a konferencia zárszámban odáig ment, hogy a harmadik oldalt is megkettőzte: „nemcsak itt alakul »harmadik oldal«, hanem ott is” (Györfy et al. 1983: 344). Györfy Sándor visszaemlékezésében ezt így fogalmazta meg: „a harmadik utat egyrészt képviselték Bethlen Istvánék és Kállay Miklósék: nagytőkések, liberális polgárok és földbirtokosok – és képviselte egy másik változatát a *szociáldemokrata párt*, bizonyos értelemben a kisgazdapártnak is egy paraszti demokráciát akaró része ebbe az irányba húzott” (A szárszói 1983: 27).

55 A félelem nem volt indokolatlan. A Szovjetunió 1943. júniusi álláspontja szerint „a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is” (Juhász 1978: 53).

56 A marketing jó áttekintése: Kotler (1992).

57 Vö. Huszár (1989: 20).

nak időszakában (1936. 10. 12.–1938. 05. 11.) tudták érvényesíteni érdekeiket. (Emlékezhetünk, hogy Erdei a kiegyezést negatív külső hatásként értelmezte, és negatívan értékelte.) Bár Kállay Miklós kormányáról nem ejtett szót, aligha kétséges, hogy Erdei a Bethlenhez fűződő kapcsolatait is ápoló miniszterelnököt is a saját nézőpontjából értett reakció erőihez sorolta volna. Erdei szemében a reakcióval szemben nem a baloldaliság, hanem a radikalizmus állt (1943-ban hajlandó lett volna írni a szélsőjobb sajtójába,⁵⁸ és hirdette a történelmi materializmus igazságát).

A radikalizmus bal- és jobboldali formái között nem a ma megszokott etikai, hanem politikai alapon tett különbséget. Így lehetségesek az olyan ma már szokatlanul hangzó megfogalmazások, miszerint „a középosztály haladóbb elemei képviselik ezt a politikai törekvést [ti. a fasizmusét – H. K.]”, illetve „ennek a vonalnak a továbbvitele a nemzeti szocializmus politikai törekvése”. Ezeket a törekvéseket azért nem tartja követhetőknek, mert „nem szilárd társadalmi képletek szándékát és követelményeit testesítik meg”. Azért nem, mert a (monopol- és „az állami irányításba fogott”) kapitalizmus rendszerének érvényes, bár elvont rétegződése a „vékony” polgári, „aránylag széles” kispolgári és „hatalmas” munkásosztályból álló lépcsőzetes piramis volna – írja a III. rész elején. Viszont – és ezt már az 1a) rész végéről tudjuk – „esetenként eldöntendő összefüggés az, ahogyan az élet és a körülvevő társadalmi szerkezet egymással összefügg”. Adott esetben az összefüggés úgy dőlt el, hogy „a nemesi-nemzeti társadalom mindmáig [1943 – H. K.] nem számolódott fel”. Megjegyzendő: Erdei nem törekedett egységes szóhasználatra. Az említett szociális képződmény előfordul az előadásban mint „nemesi vezető rend”, „régii nemesi rend [...], mint úri középosztály (dzsentri)” (ti. a kiegyezés idején), „történelmi nemzeti társadalom”, „nemzeti, nemesi rendszer”, „történelmi nemesi társadalomrend”, „történelmi társadalomképződmény”, „feléledt történelmi-nemzeti társadalom” (ti. az ellenforradalom idején), „történelmi osztályok”, „történelmi úri középosztály”, „történelmi középosztály”, a „régii rend konzervatív elemei”, „konzervatív erők – lényegében az egész történelmi nemzeti társadalom”, „úri középosztály”, „történelmi alapszerkezet”, illetve „történelmi szerkezet”. Fontos azonban, hogy nem a nemességről, illetve az úri középosztályról mint olyanokról van szó, ezek csak megjelenítők ennek az alakulatnak: a „történelmi nemzeti társadalom képviselője: a birtokos- és hivatalnoknemesség”, illetve: a „történelmi nemzeti társadalom igazi képviselője [...] a középosztály”.

Látszólag marxista mondandó, részben Hajnal István-i szavakkal.⁵⁹ Valójában azonban Wilhelm Heinrich Riehl küldi üdvözlétét. A riehl társadalomképben a képletek – Trefort Ágoston Riehl-ismertetésében:⁶⁰ a csoportozatok – egy része a maradás, másik része a mozdulás erőihez tartozik, és a társadalom alakulása e két erő összjátékán alapul (Trefort 1862). Van a riehl elgondolásnak még egy fontos

58 Vö. Erdei 1984.

59 Bár a nem idézett részekben fölbukkanó „munkaszervezet” kifejezés például Acsády Ignácra is visszavezethető (Acsády 1944).

60 Trefort (1862).

vonása: úgy tartja, hogy az osztályoknak van egy magja, amelybe azok tartoznak, akik rendelkeznek osztályuk lényegi attribútumaival, és van az osztályok lumpen része, ide tartoznak azok, akiket az osztályhoz tartozónak tekintenek, vagy magukat oda tartozónak tartják, de akik a lényegi attribútumoknak nincsenek birtokában. Erdei nagyon hasonló módon jár el, amikor arról ír, hogy a történelmi nemzeti középosztály egy része átveszi a polgári középosztály funkcióit („az úri középosztály szerkezetisége fellazult”), vagy amikor azt hangsúlyozza, hogy a munkásosztály jó része „hirtelenül került át a városi proletár állapotába”.

Nem tudjuk, vajon Erdei Ferenc hallott-e, olvasott-e Riehlről. A struktúrákat és funkciókat rugalmasan kezelni tudó, mégis egyszerű sémát akár maga is föl-találhatta. Mindenesetre céljait illetően egy ilyen modellre volt szüksége. Evvel sikerült ugyanis a hivatalos álláspont tri- és Németh okfejtésének quadrilemmáját dilemmává redukálnia. A redukcióra azért lehetett szüksége, hogy saját tábornak szakítsa magának. Ezt a politikai stratégiát, jobb híján, nevezzük el a gyermek-játékról „adj király katonát”-nak. Akkor folyamodik hozzá a politikus, amikor kisebbségben van, és tábora körvonalazatlan. Ekkor célszerű körülhatárolnia saját táborát, döntésre kényszeríteni az ingadozókat. Erdei esetében, látni fogjuk, nem csak erről volt szó.

Erdi úgy érvelt, hogy hazánkban a polgárság a háború után semmilyen (Németh szavaival: sem német, sem angol, sem orosz) konstellációban nem szerezheti meg a hatalmat véglegesen. Lehet, hogy csak az ideológiai elfogultság és *wishful thinking* mondatta ezt vele, de az angolszászok stratégiájának elemzése után is csak erre a következtetésre juthatott volna. A nyugati szövetségesek nem voltak finnyások, nem nagyon törődtek a céljaikat előmozdító ideiglenes szövetségesek politikai berendezkedésével, sokkal inkább a stabilitásban voltak érdekelték (miként azt, immáron a hidegháború idején, az 1956-os magyar forradalmárok is megtapasztalhatták). Tehát Erdei elemzésében a jövő vagy a számára nem kívánatos szociális status quo, vagy a munkásosztály uralma. Tudatában volt annak, hogy „szervezete, programja és politikai iskolája” a munkásoknak van, világosan látta viszont, hogy a népesség hatalmas része paraszt vagy paraszti eredetű. Ebből joggal következtetett arra, hogy akár közvetlenül a munkásság, akár a polgári társadalomrész bármelyik osztálya mellé állván számára nem terem babér. Ha a konferencián magán saját tábornak a harmadik oldal hívei közül kellett is szakítania, nagyobb léptékben gondolkodva, az elhatárolódás – az ideológiának tett minden hódoló gesztus ellenére – a szárszói telep kerítésén kívülre, a szervezett munkásmozgalomnak is szólt. Az igazi, kétszeresen is harmadik utas tehát a szárszói beszéd Erdei Ference volt.⁶¹ Van azért ebben az állásfoglalásban is csavar. Az elhatárolódás erőit sejtet,⁶² hiszen egyébként könyörögnie kellene, engedjék csatlakozni. És valóban. A már említett Böhm Vilmos ugyan már a konferencia után, szeptember 1-jén (s ezért nem zárható ki, hogy annak hatására) azt

61 Salamon Konrád (1983: 5–6) elemzése más eredményre jut. Ő alapvetően elhibáztattnak látta Erdei politizálását, mint írja: „a politikai holnapután felvázolásával nehezebbé tette a politikai holnapért folytatott küzdelmet”.

62 Erre használta Csanádi Mária a „fantomtömeg” kifejezést, vö. Csanádi (1995).

a – túlzó⁶³ – felvilágosítást adta a briteknek, hogy a „Parasztpártnak,⁶⁴ amely korábban igen gyenge volt, most legalább egymillió tagja van, a szakszervezeti tagok száma tavaly november óta 300 000-re növekedett. Magyarországi viszonylatban ezek szinte hihetetlen számok. Ezek a baloldali pártok őszintén demokratikus érzelműek és a szövetségesek barátai” (Juhász 1978: 218).

Ha tehát Erdei azt javasolta közönségének, hogy legyenek a nép értelmisége, akkor ebből rá nézve az kellett következzen, hogy saját maga tűnjék föl a harmadik erő vezéréként. Erre szolgált a társadalomképbe rejtett dramaturgia. A történelmi nemzeti osztályokat úgy állította be, hogy természetük szerint reakciósak, viszont történelmileg beágyazottak, ők rendelkeznek a nemzetfogalom tartalma fölött. A polgári társadalom osztályai korszerűek ugyan, de nem beágyazottak, tehát céljaikat elérendő nem tudnak a tömegekre támaszkodni. Az általa kínált képen a strukturálisan polarizált társadalom funkcióit tekintve kevert, se nem egyértelműen jó, se nem egyértelműen rossz. Így állította elő Erdei Ferenc azt a – ismét a marketing nyelvén szólva – *niche*-t, amelynek betöltésére a nép értelmiségeként ajánlkozhatott (Bognár 2003b: 607–608). Ha gondolatmenetünk elfogadható, akkor a szerkezeti polarizáltság nem a társadalom valamiféle benső, lényegi tulajdonsága, hanem – döntés, mégpedig egy jól végiggondolt politikai döntés eredménye volt.

Nem mondhatjuk azt, hogy Erdei Ferenc akár Szárszó'43-, akár Valóság'76-beli társadalomképéről csak így lehet gondolkodni. Egy eddigi értelmezési nehézséget azonban sikerülhet kiküszöbölni. „A fenti társadalompolitikai elképzelések [ti. egy polgári demokratikus, majd szocialista átalakulás – H. K.] azonban nem levezethetők *A magyar társadalom* történeti elemzéseinek szemléletéből” – írja Bognár Bulcsu, joggal mutatván rá arra, hogy Erdei nem tudott áttérni a *van*-ról a *legyen*-re (2003b: 608). Jelen írás szemlélete szerint nem is kell levezetni, ha ez egy politikai szöveg, akkor a *van* pusztán a *legyen* szolgálóleánya. Nézetem szerint az eddigiekből Erdei esetében tudomány és politika viszonyára még egy következtetés adódik. Erdei számára a tudomány nem az ismeretek alapjaként, hanem az emberek fölé emelkedés eszközeként szolgált.

A szárszói beszéd utóélete csak alátámasztja ezt. Erdei Ferenc 1947-ben elvégezte szárszói nézeteinek nyilvános revízióját (1947a, 1947b, 1947c). A Magyar Közösség és a Szabadságpárt elleni fellépése kétségen kívül a hatalom rablásába került politikus intellektuális mélypontja. Innen visszatekintve Németh Lászlónak kell igazat adnunk: Erdei Ferenc és küzdőtársai a politikának csak a technikáját sajátították el. Ha Németh László „távollátásban” szenvedett, akkor (kis megszorítással) Erdei Ferenc „rövidlátó” volt – az óvások ellenére nem mérte föl optálásának távolabbi következményeit.⁶⁵

63 A Parasztpártnak „nem voltak vidéki szervezetei, illetőleg csak a parasztújság olvasói, vagy a *Szabad Szó* olvasói körében” mondotta Erdei Ferenc az 1945-ös állapotokról 1965-ben (Karsai 1965: 7).

64 A párt 1939-ben kétszer is megalakult. Erdei a párt „második”, makói megalapításakor az egyik alapító volt (Erdei 1969).

65 Kínálkoznak a „túlfeszült lényeglátók” és „hamis realisták” bibói fogalom párja – tudatosan nem élek vele. Erdei huszonöt évvel később így vélekedett téves jövőfelméréséről: „Egy valami azonban teljesen hiányzott az én gondolkodásomból is, gondolom, a többiekéből is: olyasmiknek a sejtése, ami később a »személyi kultusz« címet kapta. Hogy

A kis megszorítás a népi demokrácia és a szovjet megszállás természetével kapcsolatos elképzelések természetére vonatkozik (Huszár 1989: 51). Erdei Ferenc a kommunista vezetők közül Révai Józseffel volt közelebbi kapcsolatban, és föltehetőleg Révai a szerzője annak az 1945 tavaszáról származó szegedi röpiratnak, amelyik történelmileg is konkretizálta, mit is kívántak a kommunisták a „népi demokrácia” kifejezéssel értetni. A több efemer példa között (első jakobinus köztársaság, februári orosz forradalom stb.) szerepel két komolyabb példa is, a távoli „kínai szovjet területek” s a közeli „jugoszláv köztársaság”. Természetesen nem kerülheti el figyelmünket, hogy e röpirat utolsó mondata szerint is a „népi demokráciában vívott harcok megedzik a munkásosztályt, a dolgozó parasztságot, a kommunistákat [...], s előkészítik őket még fontosabb feladatok megoldására, a proletárforradalom kivívására” (Péter 1967: 64). A szovjet megszállás alatti lehetőségekre egy magánlevélből idézek: „Az ország nagy része abban a képzelgésben él, hogy rövidesen megváltozik minden, »bejönnek az angolok«, addig várni kell [...]. Ezzel szemben látásunk szerint egész másfelé fejlődik a helyzet: a világ két féltékére oszlik, és mi Kelet-Európával Oroszországhoz tartozunk. [...] Karácson Sándor, aki az Országos Szabadművelési Tanács elnöke és egyetemi tanár, már két éve hirdeti Finnország példáját, mely az orosz uralom alatt lett nemzeti állammá, és akkor szedte össze magát.”⁶⁶

A politika mint indulat és hivatás

Bár a dolgozat kitűzött céljához már elérkezett, végezetül röviden és vázlatosan kitér arra a kérdésre, vajon mi is lehetett a tartalma annak a szerepnek, amelyiket a kívülálló szemlélő politikusiként észlel.⁶⁷ Erdei Ferenc a szárszói beszéd idején már nem volt a makói hagyományos szövetkezetének megválasztott tisztviselője, tehát meghatalmazás alapján nem képviselhetett senkit sem. Ha nem a meghatalmazás, akkor a hivatás, mint elhivatottság volt az, ami Erdei Ferencet a közpolitika terepére vitte. Két kérdés adódik: miként alakult ki a politikusi szerep vállalására vezető elhivatottság, illetve mi volt az az indulat vagy hevület, amelyik a szerep tartalmát meghatározta. A MTA Kézirattárában őrzött személyes főljegyzések alapján Erdei Ferenc esetében a kettő nehezen választható el egymástól.

1928-ból egy imádság alakjában („Amen”) megfogalmazott eskü fogalmazványa maradt ránk (*Függelék 1.*). Az érettségiző korban volt Erdei Ferenc Isten és az emberek tömege (százak, ezrek, milliók) közé helyezi magát, mintegy közvetítőként. Az ifjú, aki előtt Atya és Fia alakja hol egybemosódik, hol elkülönül („te megcsúfolt képed”, „fiad megcsúfolt képe”), arra esküszik, hogy az Úr nevét viselő (de saját) zászlaját a magasba tartja, hogy azt az emberek tömegei követ-

a néphatalom és a szocializmus kivívása olyan dogmatizmus, voluntarizmus és személyi önkény torzulásait ölthesse, amint az bekövetkezett, arra nem voltak érzékszerveink, azért is lettünk olyan vakok és bénák vele szemben” (Erdei 1968: 1298–1299).

66 MREZsL 24. fond h.1/3. 67–68. old.: Havas Gábor „Kedves Lajoska” kezdetű datálatlan levele. Karácsony Sándor 1945-től volt az említett tanács elnöke.

67 Kifejezetten a politikus Erdeivel egy füzetke erejéig Köpeczi Béla foglalkozott (1985).

hessék. Nem közösséget kíván szervezni, mint egy lelkipásztor, hanem tömegek zászlóvivője lenni, mint egy politikus, harchan, mint egy vezér.

1930 tavaszáról maradt ránk az Összeesküvésünk című önelemző följegyzése (*Függelék 2.*). A már egyetemista, de akkor még a szépirodalommal is kacérkodó Erdei (talán beszéd-)vázlata a Halotti Beszéd kezdetére⁶⁸ hasonlító felütéssel indul, a Szózat alap gondolatának kifordításával folytatódik („nekünk nincs rajta hely”). Alapélménye a kivetettség, talán eltúlzottan is: az amúgy is vegetáló paraszti kultúrából kilépett ember, akit küldtek is – nem hivatás, hanem küldetés a része. A sajátos, de a későbbi nézeteinek fényében árulkodó szóösszetétellel polgárúrinak nevezett világot gúnnyal, tehát ellenségesen minősíti („mint hálnak a levegő”). Már itt olvasható a polgári és proletárvilág együvé tartozása is.

Ha hihetünk a datálásoknak, akkor a következő jellegzetes szöveg (*Függelék 3.*) az egyetemi Fiatalok Művészeti Kollégiumának estjéről készült. Ismét csak a távolság az alapélmény („de messze vagyok tőlük és ők tőlem”), de megjelenik az irigység („közbe azt hitte, hogy ő költő”) és a felsőbbrendűség („Állni kívül és felettük, figyelni őket, ítélni, és jön az idő, kihasználni.”) érzése is.⁶⁹ Erdei kívülállása azonban kétségbe vonható, a dolgozatban már korábban említettek alapján lehet póz vagy téves önértékelés is.

Az önelemző beszámoló utolsó mondata („rinocérosként elvonultam”) – vélhetően – Szabó Dezső hatását tükrözi. A szöveg beszélő énjének habitusa emlékeztet Szabó Dezső Az elsodort faluja főhősének jellemére.⁷⁰ Bognár Bulcsu szerint a regényhős „Böjthe János [...] nagyban hatott a fiatal Erdeire, és amely feltehetően a vizsgált korszak egészében vonatkozási pont maradt számára” (Bognár é. n. b; vö. Tóth 2010: 293). Érdemes fölidézni az 1919-ben megjelent regénynek azt a passzusát (*Függelék 8.*), amelyekben a kulturális normák tekintetében a nonkonformizmust választó Böjthe János fölmondja az emberi szolidaritást is.

1932-ből Erdeinek egy olyan szövege maradt ránk, amelyet, provokatív hangvétele ellenére, egy hitvalló közösség elé tárhatott (*Függelék 4.*). A hazai kálvinizmus érdekes jelensége az úgynevezett történelmi kálvinizmus hazai változata. Konzervatív irányzatnak tartják, s ennek ellenére szociálisan radikális eszmék képviselőinek kínált teret. A holland eredetű puritán hitvalló irányzat csak az első világháború utáni szellemi újjáépítés során lelt magyar képviselőre, ezért egy új nemzedék körébe kellett beilleszkednie. Akármiként is, Erdei politikai-szellemi fejlődésének fontos stádiuma, hogy az indulat és a küldetés mellett megjelenik a teológiai értelmű hivatás is – valljuk meg – szép megfogalmazásban: „Tán lehet a makói autonómián belül krisztusi munkát kezdeni.” Ez azonban rögtön párosul a szociális fölháborodással és a megoldási törekvés nonkonformizmusával:

68 Látjátok, feleim, szemetekkel, mik vagyunk: bizony por és hamu vagyunk.

69 Erdei élete végén már másként emlékezett: „És a Szegedi Fiatalok. A munkásmozgalom és a szocializmus ideáljaival sorakoztunk fel mint akkori egyetemisták, akár értelmiségi, akár paraszti származásúak voltunk. József Attila és Radnóti Miklós a történelem magaslataira nőttek fel közülünk, de figyelemre méltó a többi pálya is” (Erdei 1971: 153).

70 Köszönet Bognár Bulcsunak, hogy a Szabó Dezső-hatásra fölhívta figyelmemet, és rendelkezésemre bocsátotta kéziratot tanulmányát: Bognár Bulcsu: Szabó Dezső, a harmadik utas elképzelés forrása. A magyar organikus társadalomfejlődés radikális ideológiájának hatása Erdei társadalomfelfogására.

„A krisztusi tan socialis oldalát kifejteni: Nagy parancsolatán nyugvó erkölccsel fordulni szembe e világ jelenségeivel.”

A katonaság kettős érzéssel tölti el (*Függelék 5.*): megfogalmaztatja vele, hogy akár árulásig elmegy, ha hazájáért kellene harcolnia, de a katonaságtól el kívánja tanulni, miként kell „emberekkel bánni, tömeget vezetni”. Ki akarja ismerni a hadsereget, mint társadalmi alakulatot. A kései olvasó számára ugyanakkor figyelemre méltó, hogy tapasztalatainak e fogalmazványbeli összegzése egyáltalán nem a kettős társadalom képzetét kelti. Ami ennek az elképzelésnek az irányába mozdíthatja, az inkább az a körülmény, amelyiknek a révén a fogalmazvány is ránk maradt: Erdeit megfigyelték, s e levelére is alapozva, a katonai törvényszék fogházbüntetésre ítélte.

Most már csak a mondanivalót kellett megformálni, s ha szemügyre vesszük a *Függelék 7.* tételét, láthatjuk, hogy a társadalom többdimenziós tagolása már itt is megjelenik. Érdekes módon kevesebb indulattal, mint később (Bognár 2010: 28). A harmincas években Erdei több konfliktusba keveredik (1934-ben már túl van első börtönbüntetésén). Börtönaplójának érdekes följegyzése a MacDonald angol miniszterelnökről, Prohászka Ottóról és a katolicizmusról (*Függelék 6.*). Szociális radikalizmusának viszont még sokáig nincsen kifejezett közpolitikai iránya. Az 1940-es évek elején belemegy egy politikailag veszélyes szellemi kalandba – a szélsőjobboldali Egyedül Vagyunk pályázatára beküld egy írást. A lap szellemi szintjét és Erdei írását összehasonlítva, arra kellett számíton, hogy elutasítsák. Meglepő, és szerzője számára a későbbiekben politikailag – föltehetőleg – nagyon káros lehetett, hogy az írás eljutott a kefelevonat fázisáig (Erdei 1984).⁷¹

A fronton való 1944. október 22–26. közötti átkelés a politikusi szerepet tekintve azt jelentette, hogy Erdei Ferenc kilépett a „splendid isolation”, a hálózatok közös csomópontjában létező különálló szerepéből, és cselekvőleg eldöntötte a vagy-vagy kérdését.⁷² Közben azonban a krisztusi elhívás érzülete politikai nonkonformizmussá hanyatlott. Nehéz elhessegetni a gondolatot, miszerint a technicista, végső értékeitől megfosztott politikafelfogás is közrejátszhatott abban, hogy Erdei, immáron az új világban, politikusként morálisan meghasonlott, aminek jó példája a gyömrői gyilkosságok eltussolásában játszott kétes szerepe (Palasik 2010: 168–172; Závada 2004: 141–142; vö. Huszár 1989: 62).⁷³ Hosszabb távon tekintve azonban azt mondhatjuk, Erdei – bár már nem politikusként, hanem társutas tanácsadóként – megérhette élete nagy céljának megvalósulását, a parasztnak betagozódását a társadalom parasztság fölötti szerkezetébe, még ha az

71 Eredeti címe a kéziratban még *Utam a „középosztály” felé*, s csak alcíme a *Vallomás...* (Vö. MTA Kézirattár Ms 5831/40–41.) Meg kell jegyezni azonban, hogy az Egyedül vagyunk 1942–1944 közötti évfolyamaiban sehol nem található sem olyan pályázati fölívás, sem olyan tematikus összeállítás, amelyikhez Erdei írása illeszthető volna. A hasáblevonatról viszont nem zárható ki, hogy az Egyedül Vagyunk-nál készülhetett.

72 „Emlékszem egy beszélgetésre, ez a Főnyinéval és Sárközinével folyt, [...] az ő szavaikra emlékszem, mert ők föltek nekem a kérdést, hogy ti most átmertek a fronton és akkor mit fogtok csinálni? Azon túl, hogy a parasztpártot akarjátok szervezni, de hát itt háború folyik... Szóval ha be kell állni a hadsörba, akkor ti beálltok-e? Én azt mondtam, gátlás nélkül, hogy igen, a bátyám is ugyanezt válaszolta. Láttam a megütközést, amit el is mondtak, hogy hát azért magyarok ellen harcolni, ez lehetséges? Én ezt akkor nem tartottam olyan erkölcsi kérdésnek, ami megállíthatott volna” (Erdei 1983: 16).

73 Palasik monográfiájának hivatkozott oldalain a kulcs a regényrészlethez is: Erdei Ferencről és gróf Révay Józsefről van szó.

eredményben nem volt is köszönet. Megérhette, mert föltehetőleg agrárszakember voltának köszönhetően kiszabadult 1956-os letartóztatása után (Sipos 2010), és részt is vehetett e betagolódás kereteinek kialakításában. Száz évvel születése után fölsejlik, mekkora szerepe volt ezáltal a kádárizmus kialakításában, de ez már egy másik történet.

Epilógus

E dolgozatban kevés szó esett Erdei szövegeinek társadalomtudományi jelentőségéről. Nem véletlenül. Tény, hogy az Erdei Ferenc-féle társadalomkép részleteiben tanulságos és gazdag. Könnyen befogadható szerkezete viszont sem rövidebb, sem hosszabb változatában nem eredeti.⁷⁴ A nem teljesen kifejlődött osztályok, illetve nem teljesen félreállított rendek tézise a marxista irodalomban legkésőbb 1932-től, a Német ideológia teljes szövegének megjelenésétől (Engels – Marx 1960: 554) kezdve ismerhető volt: „Az állam önállósága manapság már csak olyan országokban fordul elő, ahol a rendek nem fejlődtek teljesen osztályokká, ahol a haladottabb országokban félreállított rendek még szerepet játszanak és felemás-ság létezik, amelyekben ennél fogva a népesség egyik része sem tud a többi fölött uralomra jutni. Ez a helyzet nevezetesen Németországban” (Engels – Marx 1960: 74). A szépirodalom művei nagyon alkalmasak voltak arra, hogy belőlük valaki a társadalmi elitek megkettőződésére következtessen. Inkább az az érdekes, hogy ezt az irodalomtörténet kifejezetten csak a háború után fogalmazta meg (Komlós é. n.).⁷⁵ Erdei Ferenc följegyzései viszont tanúsítják, hogy ő a szépirodalmat ilyen szemmel olvasta. A bifurkáló társadalmi szerveződések többféle nyelvezettel is megfogalmazhatók. A képlet egyik sajtószerű kifejeződése lelhető föl Szabó Dezsőnél, aki regény-a-regényben formában írta meg, a maga expresszionista faji nyelvezetével (*Függelék 9*).

Ismereteim szerint azonban első, legtömörebb és leghiggadtabb formájában Szekfű Gyula fogalmazta meg, még 1916-ban (*Függelék 10*). A *magyar állam életrajza* című művet Erdei 1927-ben olvasta, részletesen kijegyzetelte, és visszaemlékezése szerint egészen megszádította (Tóth 2010: 293). Megjegyzendő: Szekfű forrásainak ismertetésekor az idézendő részlethez azt a megjegyzést fűzi, miszerint a „VI. fejezet végső lapjain közölt megállapításokhoz közismert tények alapján jutottam” (Szekfű 1923: 238). Írásomat egy szubjektív érdekességgel zárandó: Szekfű Gyula formulázásával magam a szárszói konferencián készült egyik fénykép aláírásában egykedvűen cigarettázóként megjelölt Bölöni György könyvismertetésében (1918) találkoztam. A csattanó azt a költői kérdést diktálná, vajon Bölöni azért unta-e magát, mert már ismerte a történetet? Meglehet, ha ismerte Erdei szándékait. De az előadás napjának delén, amikor az a fénykép

⁷⁴ Gondolati előzményeiről és a Valóság '76 recepciójához vezető állomásokról l. Halmos (2005).

⁷⁵ Megjegyzendő, hogy szinte ismeretlen az irodalomtörténész-etnográfus Sándor Istvánnak az a műve (1945), amelyik az irodalmi alkotások társadalomképében föllelhető kettősséget nem a társadalom tényleges kettősségére, hanem kétféle világlátásra vezeti vissza. A műre Szilágyi Márton hívta föl a figyelmemet.

készült, beszédében Erdei valószínűleg még nem jutott el a Bölöni által is ismert Szekfű-formuláig.

Függelék

0.1 <Cím nélkül> MTA Kézirattár, Ms 5846/185. 9. folio⁷⁶

Uram! magam vagyok senki más nem hallja fogadd l eskümet. Még ifjú vagyok, még tudok hinni, meg itt a testem a lelkem tisztán itt <??> a tied te adtad. Erőm hitem szívem eszem a tied, te adtak<!>, hogy sáfárkodjam vélek. Sáfárkodni fogok! Uram fogadd el eskümet. És adj erőt adj Uram. Munkám nagy, de a te szentségedért semmi se nagy. El akarom végezni. Nézz szét uram, az én szemem már teli könnyel, mind a te fiad, mind a te orcád viseli és mégis de látod te Uram, szám gyöngye erőtlen, de erősítsd a szívem, karom, akaratom. Erősíts, hogy a harc le ne győzzön. Zászlóm szent, a te né<?> neved van rajta és a te megcsúfolt képed Ezrek, milliók jönnek utána. Megyünk Uram, keresztül tűzön vizen keresztül, nyiss utat az igazságnak. A zászlót én fogom vinni Uram, adj erőt karomnak<?>, hogy fenn lobogtassam, mert a te neved van rajta és a te fiad megcsúfolt képe, amely hasonlatos a te orcádhoz, százak ezrek milliók jönnek utána és én viszem a te utaidon uram. Fogadd eskümet

Amen

1928 tavaszáról⁷⁷

0.2 Összeesküvésünk. MTA Kézirattár, Ms 5846/178. 8. folio⁷⁸

„Nézetek szét, micsoda mi paraszti világunk meghasonlás, disharmonia, se hideg, se meleg vegetálás.

Én itt hagytam. Küldtek. Bevettem magam a polgári világ kulturájába. Hiszitek, hogy olyan nekem és nekünk, mint a hálnak a levegő.

Otthagytam ezt is. Hívott a proletárok hangos szocializmusa. Éreztem hogy ez, akar ellenkező<t> és mégis folytatása amannak. És szerintük egyetlen útja a fejlődésnek.

De hisz akkor rémítő az út, mert nekünk nincs rajta hely, hiába kínálják.”

0.3 <Cím nélkül>. MTA Kézirattár, Ms 5846/182⁷⁹

II/19

Műv. koll. előadása. Radnóti Miki beszélt a modern líráról. Kellett nekem a művészeti társaság, ellenállhatatlan erő hajtott. Mind ott voltak, akiket odavártam. Sőt. Rengeteg zsidó ifjú és hajadon. Amit Radnóti mondott, nem is volt fontos, ahogy beszélt és ahogy hallgatták, az ejtett meg. A társulásuk, és hogy nekem mi közöm hozzájuk. Álltam zsebetett kézzel és néztem őket. Teljesen hatalmába

⁷⁶ Nem teljes szöveggel közli Huszár (1979: 256).

⁷⁷ Más ceruzával írva.

⁷⁸ Autográf. Nem ugyanavval az íróeszkővel 1930 tavaszára datálva.

⁷⁹ Autográf. A szöveg 1931 vagy 1932 februárjában keletkezhetett (Erdei 1974).

kerített a figyelés az ítélet és az elítélés. Az a társaság volt pedig, amely az egyedül elviselhető számomra az általam ismert kulturvilágban, mégis de messze vagyok tőlük és ők tőlem. Úgy éreztem világosan, tisztán, hogy itt csak egyet tehetek én velük. Állni kívül és felettük, figyelni őket, ítélni és jön az idő, kihasználni. Gyarlók, kicsinyesek, hiúk és elbizakodottak, sok kicsi ügyeiket kavargatják buzgón és azt hiszik, a Göncöl szekerét tolják. Mondják is és el is akarják hitetni mással is.

Pedig ők a szegedi fiatalok avant garde-je. Ha valamikor bizonyosan láttam, hogy nem tudok középük elegyedni, még bizonyosabban láttam most. Az én nagy komoly ügyemhez és erőmhöz képest az ő ügyeik és erejük játék és hozzávaló kitréningelt mesterfogások.

Teljesen felolvadtam és jól éreztem magam a kívül álló, játékaikat néző szerepében. Buday elnökölt és nagyon jól érezte magát az elnöklésben, bólintott, lenézett, szétnézett, és azt hordozta a haja fodrában, szemüvegében, hogy itt van valaki, aki mérvadó, az én vagyok. Egyáltalán csak az a fontos, hogy én itt vagyok és ti idejöttetek nézni engem. Itt van Radnóti <s ő>⁸⁰ azért beszél, mert én akarom. Beszélt is, Miki, zsidósan, viccesen andalogva, közhelyeket és egyénieknek vélt féligazságokat, közbe azt hitte, hogy ő költő.

És hallgatták az emberek! Sok zsidó leányzó hiszterikusan helyeselt a sexualisan és socialisan pikáns helyeken. Reitzer tudósan figyelt igenelve vagy hibáztatva bólintott. Szeretője – szépszemű Judit – pedig riadva figyelt és csitította kétségeit, mert hát jó itt és nem is lehet másképp.

Bibó Pista pedig hozzám csiholta elméje acélját, de mihelyt feltűnt a láthatáron Hont Erzs, azonnal elfelejtettem és a művésznő csatlósává szegődött.

Hont Feri pedig marxi bizonyítást kutatott, és mivel nem talált, hamarosan elvonult.

Ez előadás után rinocérosként elvonultam.

0.4 <Cím nélkül>. MTA Kézirattár, Ms 5846/185⁸¹

Az egyház mint a vallási élet kerete Krisztustól régen elválva legitimálja a legkrisztustalanabb állapotokat.

Történelmi és társ. tény az egyház: egy kapitalista Krisztus alapján.

E kereten belül végtelen örömmel üdvözölnék egy krisztusi mozgalmat: reformatiorum reformatiot

De a S.D.G. nem az. Egy komoly reformatios mozg. éppúgy szétvetné az egyház kereteit vagy elszakadna, mint Lutheré.

Sőt az egyházat tagadná. A reformátorokat az egyházon kívül kell keresni. A S.D.G. így az egyház támasza és ezt erősíteni = az egyházat erősíteni.

Ezt nem tehetem. Sőt Krisztus követeli, hogy a pénzváltókat és kufárokat verjem ki a templom tornácából.

⁸⁰ Bizonytalan olvasat.

⁸¹ Autográf, kék tintával. Bekezdések megőrizve, sortörések kiiktatva, elírások javítva. Nem teljes szöveggel közli Huszár (1979: 264). Kapitalizmus és kálvinizmus viszonya „benne volt a levegőben” – vö. Barcza (1993: 41–42, 54).

De szerencsére vannak reménységek. Másképp nem is jöttem volna ide. Tán lehet a makói autonómian belül krisztusi munkát kezdeni.

Trivialiter

A krisztusi tan socialis oldalát kifejteni: Nagy parancsolatán nyugvó erkölccsel fordulni szembe e világ jelenségeivel. Nem alamizsnára buzdítani, hanem olyanná építeni a világot, amelyben ember úgy szereti felebarátját, mint magát.

Ha ilyen munka a S.D.G. egészét és az egyházat kihívná maga ellen, ám legyen: nem dicstelenek a példák ezen a téren Krisztustól L. Kalvinig és Lutherig.

Soli deo G-ban Makón⁸²

1932 márc 19 Erdei⁸³

0.5 Erdei Ferenc levélfogalmazványa Erdei Sándorhoz (datálatlan, legkésőbb 1932. november)⁸⁴

Induljunk el a legtetetjén. Mitőlünk, kp-októl elvárják, hogy fölfogjuk a katonáskodás célját, és ez irányítsa minden lépésünket. Ez a cél pedig: minél jobb harcolás a hazáért stb. a körül leselkedő ellenségek ellen. [...] A katonáskodás hangoztatott célját nem tudom komolyan venni, azt t.i., hogy a hazát védjem. [...] [N]em tudom létezőnek és valóságosnak hinni, hogy ezért és így törjenek egymásra az emberek. Szóval jó kis romantikus vagyok a vérharccal szemben. Nincs, mert rossz, mert képtelenség. Persze azért volt van, és lesz. Én azonban nem leszek ott, akár áruló leszek, akármi, de ilyen harcot nem fogok végig harcolni.

Kettőt azonban fogok csinálni, azaz hogy egyiket csinálom is, csinálni fogom azt, hogy az én bőröm kiteszem a veszedelmek elé és a más vérét is ontom esetleg, de ezt nem a hazáért teszem, azt sejtéd. Most is csinálom, pedig azt, hogy katona vagyok, és katonásdit játszom. És megsúgom neked öcsém, hogy kedvvel csinálom. [...] Csak azt kell még hozzá tennem, hogy további komolyabb cél nekem itt, hogy magam testben alaposan megedzem, megtanulok emberekkel bánni, tömeget vezetni, és megismerem az ennek a világnak egy számottevő darabját, a katonaságot mint társadalmi réteget. Persze nem kell mondanom, hogy minden egy további célt szolgál.

De te még nem is tudod, mi folyik itt és mi történik az emberekkel. Tudománybeliek azt mondják, az ember belép egy organizmusba orgánumnak. Gépbe géprésznek. Embereknek itt az a szerepe, hogy egy célt szolgáljanak, más emberekkel összedolgozzanak. Persze az emberek általában nem ilyen egyoldalúak és nem precízen egyoldalúak. Hát azt csináljál először itt az emberekkel, hogy mind egyformára – még mindet – képezik, és pedig egy ős géprésszé, olyanná, amelyekkel mindent lehet csinálni. [...] Ez persze magában nem volna baj. Az emberek többen csak úgy dolgozhatnak, ha organizálódnak. Csak a mellékkörülmények rettentesekek (nem nekem, hanem általában). Először is: azok, akik már bent vannak a

⁸² Fekete tintával.

⁸³ Kék tintával.

⁸⁴ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár 686. fond, 362. tétel: Erdei Ferenc hadbíróági ügye (1933). Autográf és gépi leiratok fénymásolata. Az első géptírt oldalról készült másolat eredetijén pecsét: A Hadtörténelmi Levéltár tulajdona. Erdei Ferenc 1932. ősszel vonult be katonának. Vö. Huszár 1989: (25–26).

gépben, azok mindazok irányában, akiket mozgatnak és akiket beletanítanak a gépbe, azok visszaélnék a helyzetükkel. Másodszor pedig az emberek különben is nagyon kevésoldalúak és ennek tetejébe itt igyekeznek kipusztítani mindent, ami nem esik a katonai vonalba[...]

Az újoncokkal úgy bánnak, mintha nem is eleven emberek lennének. [...] Ebben az altisztek a legfőbb vitézek. Öcsém, a civil világban nem is lehetne ilyen ronda embereket látni. Szinte kivétel nélkül olyan úri színeket vesznek föl és ezzel összhangban a legbarbárabb dolgokat művelik. A tisztek annyiban előbb állnak, hogy elviselhetőbb formában elviselhetetlenek. A legfőbb disznóság csak ezután következik: mivelünk kivételt tesznek. [...] De ennek tetejébe az altisztek szeretnék velünk kitolni, de nem mernek, mert egy év múlva őrmesterek leszünk és visszaadhatjuk nekik, hanem például nálunk az oktatónkat piszkálja az újoncszaksz-parancsnok. Mondom, magában az nem rossz és baj, hogy géprész lesz az ember. Még az is tűrhető, hogy minden mozdulás, mindennek a helye elő van írva, mert az esetek többségében az optimális helyzet van előírva. Ez kivált nekem jól esett nagyon, mivel, hogy bizonyos dolgokban nem bírom a rendetlenséget. [...]

Másik bajos mellékkörülmény, hogy igyekeznek az embert egészen géprésszé tenni. Pl. bár elő van írva 4–6 óra teljesen szabad idő, nem nyughat az ember egy percig sem a katona dolgoktól. Mindegy, hogy kártyázik, nőkről beszélne vagy a társ. organizálásáról merengne, egyaránt zaklatják. [...]

Persze, az emberek, ha kevés oldalúak is, azért teljesen katonának lenni nem tudnak, ha 9 évig szolgálnak is. És ha 4 szusszanásuk van, mást is csinálnak és másképp, mint katonásan. És itt jön Freud igaza: kb. egyenlő mértékben kettő foglal le minden energiát: önfenntartás és fajfenntartás, evés és párázás. Semmi másról nincs szó. Ami több benne, azt lefoglalja a katonaság.

De attól eltekintve, hogy haszontalan célra szervez a katonaság, és sok súlyosbító mellékkörülmény van, mégis azt mondom, hogy az a kis nevelés jót tesz az embereknek. Mert bizony rettenetesen tehetetlen egy regruta és gyarló.

Hogy nehéz megerőltetés-e a dolog számomra, arra csak azt felelhetem, hogy suszterizmus az egész egy jó kemény aratáshoz, testben, lélekben egyaránt. Persze csak úgy és azért, hogy én soha sem merülök el a katonáskodásban és a katonák kedvteléseiben, hanem mindig tudom, hogy miért vagyok benn, és mit nyerhetek, és ha van időm, csinálom az én mesterségemet, olvasok és tanulmányozom az embereket.

0.6 Börtönnapló-bejegyzés, 1933. június 30.⁸⁵

Sokféle tépelődésem közt nagy hasonlatosságot ismertem fel az én útjaim és McDonaldéi közt. Ő is paraszt. Ő is idealista szocialista, én is. Mindenesetre szeretem nagyon az öreget és jólesik elmerengeni felőle.

Mostanában sokat olvasok katolikus dolgokat. Pápai bullákat stb. Nagyon tisztességesnek látom őket, csak éppen nincs érzékük ahhoz, hogy a valóságba

⁸⁵ McDonald valójában James Ramsay MacDonald (1866–1937) brit politikus, a Munkáspárt megalapítója, kétszeres miniszterelnök. Prohászka Ottokár (1858–1927) magyarországi katolikus főpapa, székesfehérvári püspök.

vigyék ezeket. Nincs politikájuk. Most férkőztem Prohászka közelébe is. Nagyon szeretem, nagyon az én emberem McDonalddal együtt. A különbség köztük és köztem csak annyi, hogy én az isteni és evangéliumi mértéküket a humánus jobb részének ismerem, de ez nem alapvető, azt hiszem a kettő szintézisbe hozható. (Erdei 2010b: 50.)

0.7 *Osztálytudat, osztályharc (Erdei 1934: 98–99)*⁸⁶

Telkes gazdás és zsellér ép úgy megváltoztathatatlanak és eleve elrendeltnek vette a rendi vagy később az osztálykülönbségeket, mint a tél hidegét, meg a nyár melegét. Soha még csak a gondolatai sem törték át a határokat. Belenyugodott az osztálykülönbségbe, legfeljebb enyhítéséért esedezett vagy harcolt olykor. Ez az osztálytudat ép oly erős és csökönyös volt, mint a modern osztályharcos proletáré, csak ellenkező előjelű. Amaz az osztálykülönbségek igénylése volt, emez pedig a tagadása, [...]

Gazda és zsellér közt akkora volt a különbség, amekkora az urakhoz való lojalitás keretein belül csak lehetséges. De ez a különbség egészen másféle volt, mint az úr és paraszt közt való. Amaz átléphetetlen és minőségbeli, emez mennyiségbeli és átléphető, sőt minden zsellér föltételezte, hogy vagy ő vagy utódai átlépik [...]

Mivel az osztálytudat belenyugvó volt, az osztályküzdalem elsősorban negatív maradt: védekezés minden változtatás ellen, akár paraszt, akár úr kezdeményezte. Itt a kulcsa minden parasztnévelés kudarcának. A társadalom szervezete, valami emberen túli, azon még az urak sem változtathatnak.

0.8 (Szabó 1989: 265)

„János reggelig nem tudta behunyni a szemét. [...] Már fél kilenc volt, [...] odaállott az ablakhoz. Bámult. Szobája a Bercsényi szállóban volt [Ungvárott – H. K.], s ablakából egy Szobránc felé tántorgó végtelen, nyomorult trént látott. Két felől az út szélén megállva, a közönség lusta bámulással nézte a vánszorgó gyászmenetet. Szemben ablakával, egy kis bank háza előtt, Belényes Schwarcz [magát zsidó hitűnek valló terménykereskedő – HK] vizsgálta a jelenetet. És a tovacsurgó nyomorúság partján ez a duzzadt, zsíros, gőgös embergomba éles, szemérmetlen felkiáltása volt a jóllakásnak, a könyörtelen sikernek. Fél kezében ezüst botja volt, másik kezével szemüvegét igazgatta. Tokája feszült az erősen érzett tekintélytől. És ekkor valami bevillant János szemébe.

A bank háza mögött egy sokkal magasabb épülő félben lévő ház állványai meredeztek. Egyik állványon, mely majdnem egy szintben volt a bankház fedelével, már felhordva, oszlopokban voltak az óriási, külső díszítésre való kőlapok és ott várták a háború végét. A sok esőtől s az állvány lassú, észrevétlen görbülésétől ebben a percben egy hatalmas súlyú kőlap elvált társaitól s lassú csúszással rá-siklott a bankház tetejére. A szelíd hajlású tetőn lassú, lassú mozgással, mintha fáradt, lusta végzet mozgatná, haladt lefelé éppen Belényes Schwarcz feje felett.

⁸⁶ Az idézett rész újra megjelent: Erdei (1974: 31–33).

Jánosnak bő ideje lett volna feltárni az ablakot és lekiáltani a figyelmeztetést. Lenézett a pénzemberre. Az az arc mint egy mindet egybe tömörítő összegzés állott ott a világháború szélén. A kő csúszott, csúszott tovább. János hátratette a kezét.

Egyszerre aztán egy óriási sikoltás tépődött fel az emberek véréből. A trén megállott, a lovak visszatorpantak. A milliók Napóleonját a mázsás kő odaverte az aszfalthoz. Mintha a háború bosszúálló ökle ütötte volna le. Vérékása és levetkeztetett csont vonaglott ki a kő alól.

Jánost már nem érdekelte a többi dolog. Visszafeküdt az ágyba. Édes átmelegedésben jött testébe a késlekedő álom s elaludt mosolyogva, mint az erő, amint az egészség, mint a megelégtelt igazság.”

0.9 (Szabó 1989: 310–312)

„A regény kétségbeesett kiáltás volt a pusztuló magyar fajért. A magyar fajért, melynek vérért csapra ütötték, a földet kihúzták alóla, gyermekei elpusztulnak az éhségtől. Magára hagyva, idegenül, mint egy vak Sámson tántorog idegen közép-osztály, idegen sajtó, idegen irodalom és idegen élvezők előtt. Bemutatta azt a tragikus utat, amelyet a magyar faj tett a zsidó faj fejlődése mellett. A magyar fajt a demokrácia úgy érte, mint úszni nem tudót a hirtelen áradás. Sem múltjában, sem képességeiben, sem moráljában nem volt elkészülve a szabad versenyre. A nyugati nemzeteknek a kifejlett polgárság. erős ipari és kereskedelmi élet kitűnő előiskola volt, hogy teljesült ügyességgel és ránevelt izmokkal kezdjék meg a demokrácia lihegő futását. Nálunk egész életmódunk, egész morálunk, az élet felé nyúló minden szervünk úgy alakult. hogy halálosan képtelenek legyünk a versenyzésre, a vérnek, húsnak ösztönös, elundorodó képtelenségével. És most jött a demokrácia, beszabadította a versenybe a zsidóságot. ezt a nagyszerű fajt, mely annyi erejével érdemli meg, hogy részt vegyen a történelem szabad építésében. És ez a faj, mely minden sajátságával a szabad versenyre született, az új éhesek tátott mohóságával vetette magát az életnek, s kápráztató iramban foglalta el a gazdasági, politikai, irodalmi, ipari, kereskedelmi, művészi élet: az egész magyar lélegzés minden stratégiai pontját. A magyar orron ütve, erőit eldugva, félre kullog a vad demokratikus rohanásból, s belezüllik valami halálíg tartó önpusztításba. És most az a faj, mely minden szabadsággal tette magát az élet urává, még mindig a régi elnyomás vad, elkeseredett összetartozásával érzi különálló védő és dacoló egységnek magát. Az a faj, mely az egyetemes ember, a nagy emberi összeölelkezés nevében lépett be az európai futók közé, most a megkülönböztető tollat viselő törzsek gögjével, félelmével és gyűlölködő szeretetével húsosodik egybe mindenki és minden ellen. A faj, mely a századok szabadgondolkodóinak kaszájával tört utat, a Legprimitívebb ősi törzsbabona acélabroncsaival köti el magát a többi emberektől s az a nép, melynek az emberi elfogultságok elleni küzdelem adott történelmi jogot, a legádázabb elfogultság bástyájaként sötétlik. A demokrácia, melynek szabad versenye beteg botorkálás, mindennapi vereség és folytonos megraboltatása a szerencsétlen magyarnak, az életet meghódító, engedelmes,

rettentő gépezet lett e bámulatos faj kezében, mely össze tudta egyeztetni a két külön világot építő ellentétet, s élethódító karmaivá tudta tenni a legforradalmibb gondolatokat s a legősibb elfogultságot. És Miklós odakiáltotta az eltiport faj kétségbeesett kiáltását: itt baj van, itt egy nagy igazságtalanság, egy nagy kitagadás történik, mely mindkét faj rettentő végzetévé lesz. Itt nem a gyűlölet, nem az ököl, nem a fogak vad csattogása segít. Nem új, ádáz harapásokkal kell beleharapni az úgyis megharapott kis országba. A szabad verseny átkos, gyilkos, dögletes demokráciája ellen ken megkezdeni a nagy keresztes háborút. És a zsidó látóknak, a hajnalló faj kakasainak kell felrikoltani a nagy veszedelmet. Hogy a zsidóság most önmagán ugyanazt a kritikát, ugyanazt a nagy emberi érvágást, ugyanazt az igazságtételt végezze el, amit a magyar faj önmagán végzett, mikor a zsidóságot asztalához ültette, s visszaadta neki az elrabolt testvérjogot. Ők maguk irtsák ki a fajból a szabad verseny sakálmorálját, ők maguk hasonítsák bele fajukat Európa nagy egységébe a becsület. a tiszta élet, az egyetemes emberszeretet újjáfürdetésében.”

0.10 (Szekfű 1923: 198–199)

„A fejlődésbeli nehézségeknek másik szülőke [...] az egész Európában uralkodó kapitalisztikus gazdasági forma”, amely „Magyarországon átmenet nélkül következett a rendi-középkori gazdasági viszonyokra. Ezen tény szem előtt tartásával megérthetjük az utóbbi [t.i. 1916 előtti – HK] évtizedek hihetetlen gyors gazdasági fellendülését, de egyúttal beláthatjuk, hogy a rohamos fejlődés során természet-szerűen nehézségeknek, surlódásoknak és hiányoknak kellett jelentkezniök. A rendi alkotmány és birtokjog megszüntetésével a nyugati társadalmi és kulturális erők tárt ajtót találtak Magyarországon, amint ez a liberális elvek, de a dolog természete szerint is másként nem is lehetett. A földbirtok felszabadult, de e hatalmas processzusból a magyar nemesi osztály, az abszolút kormány intézkedései folytán, sokkal inkább meggyengülten került ki, semmint arra objektíve szükség lett volna. Az új társadalmi viszonyok közt új magyar középosztálynak kellett volna kifejlődnie, de ennek mindjárt a fejlődés küszöbén súlyosan kellett éreznie a hirtelen bekövetkező kapitalizmus nyomását, s így nem is tudott jómódú polgári osztállyá összesűrűsödni. Mindezen bajok folytán a nemzeti kultúra ápolása tulajdonképpen gazdaságilag gyenge néposztályokra nehezedik: a kisnemességnek és az intelligenciába felemelkedett paraszti családoknak sarjaira, valamint a korábban német nyelvű városi polgárok magyarrá vált utódaira. Alattuk széles rétegben terül el a földhöz ragaszkodó és abból élő magyar parasztság, a nemzeti államnak tulajdonképpeni hordozója. A nemzeti érzésű és politikailag igen tevékeny nagybirtok, valamint a nagytőke egészben véve ugyanoly belső szervezetet mutatnak, mint a kapitalisztikus gazdasági formában élő egyéb államoknak megfelelő néposztályai. Ezen általános keretekben is feltűnő, hogy a kapitalisztikus korszak új hatóerői hirtelen betörve, rohanó munkájukkal a meglevőt sokkal inkább megtámadták és kikezdték, semmint ez állami szociális előrelátás mellett szükséges lett volna. Az új erők új képződményeket hoztak létre, melyek a lassú

történeti fejlődésben létrejöttel még nincsenek szerves kapcsolatban. Így érthető, hogy a gazdasági és szellemi kultúra a Nyugathoz hasonló legszélesebb alapokon épült fel, de az új társadalmi épületben itt is, ott is repedés és hasadék észlelhető, mind jele annak, hogy itt heterogén erőknél egy időben kellett működniük.” „A hiányok kitöltése, az akadályok leküzdése csak szervezett munkával valósítható meg: hogy pedig erre a modern alkotmányos állam hagyományos gépezetével és kapitalista gazdaságával képes lesz-e, ez a jövő nagy kérdése nemcsak Magyarországra, de az egész széttépett európai közösség minden államára nézve” (Szekfű 1923: 198–199).

0.11 A Termés kérdése és Erdei Ferenc válasza⁸⁷

Elvek, Gondolatok

Ez év júl. 10.-én az alábbi levelet küldtük a következő Íróknak: Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Karácsony Sándor, Kós Károly, Kovács Imre, Kodolányi János, László Gyula, Makkai János, Matolcsi Mátyás, Mályusz Elemér, Márai Sándor, Nagy István, Németh László, Szabó Dezső, Szekfű Gyula, Tamás Lajos, Tamási Áron, Veres Péter, Zilahy Lajos.

Kedves Barátunk!

Aggodalommal látjuk, hogy szellemi életünket az elkülönülés és a fejetlenség veszedelme fenyegeti. Minden gondolat ellenséget keres magának és minden gondolat egyeduralomra tör. Véleményünk szerint ez a jelenség nem maguknak a gondolatoknak a természetéből következik, hanem abból, hogy a rabul ejtett gondolatot szolgálóként akarja felhasználni elfogultság, érdek és szenvedély. Ennek egyik megnyilvánulását látjuk abban is, hogy egy-egy irányut mutató gondolat követői rendszerint nagyobb területet hasítanak ki a gondolat hatótéréről (gyakran szellemi életünk egész mezejét!), mint az, aki a gondolatot a magyar köztudatba dobta. Másrészt meg mintha azt tapasztalnók, hogy egy-egy irányító gondolat megteremtője vagy szószólója magára hagyja az általa képviselt eszmét, illetőleg eltér-attól.

Éppen ezért a „Termés” szerkesztősége elhatározta, hogy megkeresi a szellemi életünkben erőteljesebben jelentkező elvek, gondolatok főbb képviselőit, hogy ők maguk jelöljék meg azok alkalmazhatóságát, időszerűségét, kiterjedését nemzetünk életében, illetve indokolják meg magatartásukban mutatkozó esetleges változásokat.

E szellemi tisztázás érdekében fordulunk Hozzád is, kérve szíves válaszodat alábbi kérdésünkre: A levelünkre kapott válaszokat a feltett kérdéssel együtt itt közöljük, megjegyezve, hogy az ezután érkező válaszokat, valamint az egész kérdéscsoportra vonatkozó saját megjegyzéseinket következő – őszi – kötetünkben adjuk közre.

Erdi Ferenc:

A magyar tanyarendszerrel legbehatóbban eddig Te foglalkoztál. Amint, utóbb megjelent írásaid is bizonyítják, a tanyai települési rendszernek nagy szerepet szán a magyar vidék korszerű fejlődésében. Ez a probléma az utóbbi időben sok vitára adott alkalmat. Kérdésünk

⁸⁷ Elvek, gondolatok 1943 (Erdi 1943a).

Hozzád most az: Az eddigi hozzászólások után módosult-e véleményed a magyar tanyatelepülés jövőendő szerepéről, megvalósítását időszerűnek és alkalmazhatónak találod-e továbbra is, ha igen, miben látod ennek legrövidebb és legbiztosabb útját?

A Termés körkérdésében egy tételt tartok fontosnak és helyesnek: hogy szellemi életünkben az utóbbi években föl merült eszmék, gondolatok sorra elszakadnak megteremtőjüktől, s érdekek és szenvedélyek szolgálatában önálló életet élnek a társadalomban. Már a következtetéssel nem tudok egyetérteni: hogy tudniillik meg kell szorítani e gondolatok szószólóit, hogy álljanak helyt a kidobott gondolatért s egyrészt maguk következetesen vallják, másrészt harcoljanak a félremagyarázásuk és felhasználásuk ellen. Az eszmék életének az a törvényszerű társadalmi útja, hogy egy-egy alkotó gondolkodó, akár író, akár tudós, akár politikus megfogalmaz valami fölismerést, vagy szándékot és bedobja a társadalomba, a közvéleménybe. S mint ahogy az alkotóban sem valami-elvont szellemiségből, vagy társadalomfölötti kinyilatkoztatásból eredt a megfogalmazás, úgy a társadalom sem mint valami lezárt eszmeiséget fogadja el és használja föl az eszmét, hanem olyan értelemben, ahogy fejlődési állapota és szükséglete megkívánja, vagy megengedi, s olyan módon, ahogy a földolgozásra alkalmas eszközei, intézményei és módszerei vannak. Persze, hogy elszomorító a „szellem embere” számára azt látni, hogy a magyar társadalomban szembenálló érdekek, szenvedélyek és csoportok „lesüllyeszti” a szép és „tiszt” eszméket, s legtöbbször módosított értelemben használják föl egyiket a másik ellen. Az elszomorodás azonban ne a szellemi életben keresse a valóban beteg állapot okát, s ne az eszmék „tisztaságáért” való törekvésben a betegség orvosságát. Egyszerűen azért van mindez, mert a magyar társadalom ilyen: olyan gyökeresen széttagolt szerkezet és olyan kibékíthetetlen ellentétek szembenállása, hogy az eszmék is csak ebben a széttagoltságban és ezekben az ellentétekben élhetnek. Akkor is, ha alkotója általános értelműnek gondolta el, a társadalom megfelelő része ráismer és megkorrigálva, szóval „eltorzítva”, úgy használja föl és alkalmazza fegyverül, érvül, ahogy az természetének megfelel. Nem is csak az alapvető anyagi-gazdasági ellentét osztja így föl a magyar társadalmat, s örli át malomkövei között az eszméket, hanem maga az osztályellentétre épült társadalom is olyan különböző történeti társadalomalakulások együttese, hogy abban okvetlenül szembenálló elemek kezébe kerülnek az eszmék, s természetesen képük hasonlatosságára formálódnak is át.

Nyilvánvalóan nem ideális állapot ez, s termékeny fejlődése nem is lesz addig társadalmunknak, amíg ezeket az ellentéteket föl nem oldja. Tehát nagyon is törekedni kell egységre, s eszmék általános érvényére, azonban ez nem eszmei erőfeszítés kérdése, hanem társadalmi probléma, szóval politika.

Egyet azonban szellemi életünkön belül is lehet fájlalni s e fájlalni valón bátor szellemi erőfeszítés is segíthet. Azt nevezetesen, hogy a mi társadalomfejlődésünkben 48 óta egyfolytában halad előre egy sajátságos elviesség, az eszmék és elvek sajátságos uralma. Magas és elvont eszmék uralkodnak rajtunk, s mögülnk teljesen kiszakadt már a társadalom, vagy nem is volt mögötte soha. Tehát én

éppen ellenkező panaszra látok okot, mint a Termés szerkesztősége. Nem az a hiba a mi szellemi életünkben, hogy az eszmék „lesüllyednek”, s érdekek és harcok eszközei lesznek, hanem az, hogy még mindig nagyon elvontak és nagyon magasak, s legfőlőbb a harci zaj festi át őket, de nem a társadalom reális történeti valósága fogalmazódik meg bennük. Amire a szellemi életben lehet és kell törekedni, az tehát nem más, mint hogy társadalmunk reális helyzete, gondjai és törekvései fogalmazódjanak meg eszméinkben, s ha ezek ellentétbe kerülnek egymással, s ellentétes érdekek használják egymással szemben fegyverként őket, az már nem is lesz baj, mert ez a fejlődés folyton előbbre vivő útja már. Persze az ilyenfajta reális gondolkodáshoz nagyfokú bátorság kell, s nem is egyszerű kiállás és virtus. Ellenfelekkel, az ellenkező táborral szemben aránylag könnyű hősnek és bátornak lenni, mögöttünk a hívők serege és az elvhűség védelmez a magunk körében. Ahhoz kell bátorság, hogy meg merjük mutatni az elvhűség ürességét és végeredményben sikertelenségét, s merjük az elveket és eszméket a magunk képére formálni, hogy valóságunkba lerántva újra valóban eszmék legyenek: egy társadalom érvényes eszközei fejlődése és előrehaladása útján.

Ezek után igazán csak példának hozhatom föl az én tanya-elméletemet és tanya-, illetve várospolitikai eszmémet.

Miután kora gyermekségem óta végig éltem a tanyai élet minden változatát – attól kezdve, hogy valaki az öröklött városi házból kinn gazdálkodik a szintén öröklött tanyán, odáig, hogy a pusztában házat és gazdaságot épít a maga munkájával – elképedve láttam, hogy erről az egész tanyai valóságról halvány sejtelve sincs a magas tudománynak, irodalomnak és politikának, s ebben a kérdésben üres és magas ál eszméket képviselnek a fórumon, vagy hozzá sem tudnak szólni. A konzervatív nemzetpolitikai felfogás nemzeti veszedelmet kiáltott, a tanyai paraszti nép rettenetes elhagyatottságát siratta és új honfoglalást, új országépítést: falvak telepítését követelte. A radikális haladó szellem pedig tudományban és politikában egyaránt olyan távol járt a paraszti élet problémáitól, hogy közel sem fért ehhez a kérdéshez, csak nagyon általános véleményt hangoztatott erre a részre. Ilyen körülmények között magától értetődő, hogy amikor szólani tudtam, egyszerűen megelleneztem a valóság alapján a közkeletű tanyafelfogást, s kifejtettem azt a tanyapolitikai nézetemet, hogy a világért sem összeleplezni a tanyákat, mert a tanyarendszer azt pótolja a paraszti gazdálkodásban, amit a nemzeti gazdaságpolitika elmulasztott: a termelés szakszerűsödését és a nagy kiviteli piacok kialakítását.

Amikor tovább vizsgálódtam ebben a kérdésben, s újabb és újabb vidékek tanyáit is megismertem, természetesen korrigáltam és mélyítettem felfogásomat, de távolról sem másítottam meg. Megismervén Györffy István etnografiai kutatásait, valamelyes népi romantika kapott meg és a tanyarendszerben a nomádok település ősi gyökerű, de modern fejlettségű típusát ismertem föl. Tovább élvén e világban és tovább kutatván a kérdést, hamarosan meghiggadtam és minden romantikus lelkesedés nélkül valóban olyan történeti társadalmi képződménynek ismertem meg a tanyát, ami a magyar társadalom nomád korába nyúlik

vissza, azonban a történeti alakulás folyamán messze el is fejlődött már ettől az eredettől. Társadalompolitikai felfogásom azonban szinte semmit sem változott ebben a kérdésben az „elmélet” alakulásával együtt. Kezdetről fogva az a meggyőződése, hogy a tanyarendszer olyan szerencsés népi társadalomalakulás, amely azokban az időkben – tehát lényegében ma is – amikor a magyar nemzeti fejlődés nemhogy segítette és fölszerelte volna a parasztságot a kapitalizmus versenyében, hanem inkább visszaszorította, akkor a tanyarendszerrel maga az alföldi parasztság segített magán. Egyfelől olyan üzemformát fejlesztett ki, amely az árutermelés sikeresebb módját tette lehetővé, másrészt olyan tanyás-városi közösségeket alakított ki, amely védekezni tudott a földesúri önkény ellen, önálló földbirtok-politikát folytathatott, s végül nagyszabású agrárpiacok kialakulását tette lehetővé.

Amíg így ért és tisztult tanyafelfogásom, természetesen én is tapasztalhattam eszmém érdekszerű, vagy szenvedélyes fölhasználását és bizonyos félremagyarázását éppen úgy, mint a szenvedélyes ellenkezést is. Mindezeket azonban nagyon érthetőnek találtam, jól ismervén a tanya valóságát és a magyar társadalom valóságát. Rögtön kezdetről fogva szemben találtam magam a hivatalos nemzetpolitikai felfogással és a „nemzeti társadalom” tanyaszemléletével. Ez a szembenállás változatlanul tart ma is és semmi remény nincs a megegyezésre. De ellenkezésre találtam – noha sokkal kevésbé élesen – a szocialista társadalompolitikuskok részéről is. A parasztság kispolgári fejlődésének az igazolását látták felfogásomban, s ebben az értelemben sokallták a helyeslésemet a tanyarendszer iránt. De kaptam helyeslést is olyat, amit szívesebben elengedtem volna és vissza is utasítottam, ha nagyon messze ment. Nagyon erősen helyeselt a liberális polgári baloldal, mert íme a városiasodást dicsőíttem és a tanyarendszerben a mezőgazdaság valóban polgári üzemformáját fedeztem fel. Mindezt én másként gondoltam, s most is másképp gondolom, és meggyőződése, hogy ha a tanyarendszer fejlődése tovább is sikeresen tart, akkor éppen nem olyan város fejlődik és éppen nem olyan mezőgazdasági üzemforma épül ki, mint amelyet ők gondolnak. A vitába csak azért nem mentem bele, mert fontosabbnak tartottam a hivatalos felfogással vitába szállani, fenntartván azonban, hogy e másik oldali vitának az ideje is eljön majd. Ugyancsak sokalltam a helyeslést a romantikus népi oldalról is. Györffy István helyeslésének még örültem, mert ő tudós volt, és a felismerés helyességének örült, de amikor a fajmítosz példatárába került elméletem, mint a magyar település Európával ellenkező ősfarmája, akkor tiltakoznom kellett volna. Csak azért nem tiltakoztam, mert ezekben az időkben errefelé ismét nem elsősorban kellett védekezni a félremagyarázás ellen.

Mindamellet az a való igaz, hogy egész tanyaelméletem még nincs kisajátítva, pedig bevallom: kínálom magam a kisajátításra és akár mint gazdaságpolitikus, akár mint szociológus akkor leszek boldog, ha azt mondhatom, hogy végre nemcsak az én elméletem, vagy éppen rögeszmém ez. Csakhogy persze nem akárhova kínálom eszmém kisajátításra. Eleget hadakoztam ebben a kérdésben a hivatalos szemlélettel és tanyapolitikai felfogással, tehát ide nyilván nem. Nem vitatkoztam még a polgári

baloldallal és a népi romantikusokkal, de mihelyt komolyan kezdenék kisajátítani eszmémet és elméletemet, már ellenzékük is lennék ebben a kérdésben is, és igyekezném a valóságnak azt az oldalát hangsúlyozni számukra, ami zavaró számításukat. Én a dolgozó parasztság számára kínálom elméletemet, s annak a szellemi irányzatnak, amely ezen a vonalon halad: tehát a szocializmusnak. Ha a városi ipari munkásság szocializmusa komolyan és valóságosan bele tud gyökerezni a paraszt-munkásság társadalmába, akkor ennek a közös mozgalomnak és szellemi irányzatnak, ha pedig nem, akkor meg hiúsulna ez az összekapcsolódás, akkor a parasztság szocializmusának.

Így állván a dolog, nincs mit mondanom arról, hogy a „tanyatelepülés megvalósítását időszerűnek és alkalmazhatónak találom-e továbbra is”. Arról ellenben határozott a véleményem, hogy mi lehet a tanyatelepülés „jövendő szerepe”. A jövő társadalomépítésben alapvető példája és részben kész intézménye az agrártermelés és az agrártársadalom megszervezésének.

Erdei Ferenc

ABSTRACT: Five years after the death (1971) of its author, Ferenc Erdei, a manuscript titled *Hungarian Society between the Two Wars* was published in the monthly *Valóság*, an important Hungarian public affairs periodical of the Kádár era. The paper raised considerable attention immediately, and has influenced the social sciences as well as the thinking of the broader public ever since. The original manuscript cannot be found at the moment. This is already a good reason to investigate the so-called Szárszó speech (1943) of Ferenc Erdei, a piece of rhetoric that must have been conceived parallel with the above mentioned manuscript. The speech was published during the authors' lifetime, and it touches upon all the important topics of the 1976 manuscript; although the proportion of the individual topics in the two texts is different. All this gives one the opportunity to use the speech as a key text to interpret the 1976 manuscript. The purpose of the present paper is to show that the Szárszó speech should not be read as a scholarly text but as a political one. So it was not Erdei's theory of social stratification that determined the political propositions of the text but the other way round: it was the author's political intentions that inspired the narrative on the social development of Hungary and influenced the description of the country's social structure.

Irodalom

- A szárszói konferencia négy évtized távlatából. Tizenkét résztvevő vallomása, tanúságtétele, véleménye. (1983) *Forrás*, 15(8): 20–45.
- Acsády Ignác (1944): *A magyar jobbágyság története <1906>*. Budapest: Faust.
- Akinek Szárszó a szívében van. Beszélgetés Bérci László fotóművésszel. (1983) *Somogy*, 11(4): 62–70.
- Bakó Ágnes – Svéd László (szerk.) (1984): *Az Országos Ifjúsági Bizottság. 1929–1942. Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok*. Budapest: Kossuth.
- Barcza József (1993): A magyarországi református ifjúsági egyesületek és mozgalmak egyháztörténeti háttere a két világháború között. In Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században*.

- Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok, különös tekintettel a Soli Deo Gloria szövetség történetére.* H. n.: Magyarországi Református Egyház. 31–55.
- Barcza József – G. Szabó Botond (1993): Függelék „Szárszóhoz” és utóéletéhez. In Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok, különös tekintettel a Soli Deo Gloria szövetség történetére.* H. n.: Magyarországi Református Egyház. 314–325.
- Batár Levente (2007): A beszólás, mint beszédaktus. *Magyar Nyelvőr*, 131(4): 451–463. URL: <http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1314/131405.pdf>.
- Bognár Bulcsu (é. n. a): A Szárszói viadal – Erdei Ferenc és Németh László vitájának szociológiai, politikai vonatkozásai. *Kézirat*.
- Bognár Bulcsu (é. n. b): Szabó Dezső, a harmadik utas elképzelés forrása – a magyar organikus társadalomfejlődés radikális ideológusának hatása Erdei társadalomfelfogására. *Kézirat*.
- Bognár Bulcsu (2000): Társadalomrajz és politikai program. Erdei Ferenc korai írásairól. *Korall*, (2): 128–147.
- Bognár Bulcsu (2003a): „Csak egy rettenetes nagy söprögetés segít.” Erdei Ferenc értelmezése a magyar társadalomfejlődésről a kéziratos szövegben. *Valóság*, 46(8): 59–79.
- Bognár Bulcsu (2003b): Erdei útkeresései. A hajnali társadalomszemlélettől a szocializmus felé. In K. Horváth Zs. – Lugosi A. – Sohajda F. (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére.* Budapest: k. n., 587–610.
- Bognár Bulcsu (2010): *Erdei Ferenc szociológiája.* Budapest: Loisir.
- Borbándi Gyula (1983): A szárszói hatszáz. *Új Látóhatár*, 34(2): 233–241.
- Borbándi Gyula (1994): Magyarország 1943-ban. In Tenke Sándor (szerk.): *Hit és felelősség. A Balatonszárszón 1993. augusztus 20-23 között tartott konferencián elhangzott előadások, hozzászólások, visszaemlékezések és ígéhirdetések, valamint beszámoló a „Református önismeret és felelősség” címmel tartott egyetemista és főiskolás táborról (augusztus 16–23.).* Budapest: Magyar Református Egyház. 27–35.
- Böloni György (1918): „Szekfü Gyula: A magyar állam életrajza.” *Esztendő*, (június): 132–135.
- Csanádi Mária (1995): *Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás.* Budapest: T-Twins – MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Csite András (1997): „Leo Granberg – Jouko Nikkula (eds.): The Peasant State. The State and Rural Questions in 20th Century Finland. University of Lapland: Rovaniemi, 1995.” *Szociológiai Szemle*, (2). URL: <http://www.mtapti.hu/mszt/19972/csite.htm>
- Czettler Antal (2000): *A mi kis élethalál kérdéseink. A magyar külpolitika a hadba lépéstől a német megszállásig.* Budapest: Magvető.

- Darvas József (1982): A magyar népfrontmozgalomról, a népi kollégiumokról. Beszélgetés Kardos Lászlóval, Győrffy Sándorral és Tasi Józseffel. *Valóság*, 25(4): 26–36.
- Denke Gergely (1983): A Szárszóhoz vezető út. *Confessio*, 7(4): 17–21.
- Denke Gergely (1993a): Az SDG Szövetség megalakulása és belső élete. In Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok, különös tekintettel a Soli Deo Gloria szövetség történetére*. H. n.: Magyarországi Református Egyház. 145–233.
- Denke Gergely (1993b): Az SDG hazai és külföldi kapcsolatai. In Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok, különös tekintettel a Soli Deo Gloria szövetség történetére*. H. n.: Magyarországi Református Egyház. 365–402.
- Denke Gergely (1994): Az SDG Diákszövetség és a magyarság. In Tenke Sándor (szerk.): *Hit és felelősség. A Balatonszárszón 1993. augusztus 20–23. között tartott konferencián elhangzott előadások, hozzászólások, visszaemlékezések és igehirdetések, valamint beszámoló a „Református önismeret és felelősség” címmel tartott egyetemista és főiskolás táborról (augusztus 16–23.)*. Budapest: Magyar Református Egyház. 141–153.
- Diederiks, Herman A. et. al. (1995): *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig*. Budapest: Osiris.
- Elvek, gondolatok (1943). *Termés* (nyár). 87.
- Engels, Friedrich (1980): A munkásosztály helyzete Angliában. Személyes megfigyelések és forrásmunkák alapján <1845>. Budapest: Magyar Helikon.
- Engels, Friedrich – Marx, Karl (1960): Német ideológia. A legújabb német filozófia kritikája képviselőinek: Feuerbachnak, B. Bauernak és Stirnernek személyében és a német szocializmus kritikája különböző prófétáinak személyében <1845–1846>. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei 3.: 1845–1846*. Budapest: Kossuth, 11–538.
- Erdei Ferenc (1934): Egy parasztváros társadalmi szerkezete I. *Népünk és nyelvünk*, 6(4–6): 89–100.
- Erdei Ferenc (1943a): <cím nélkül>. *Termés* (nyár): 87–91.
- Erdei Ferenc (1943b): A magyar társadalom. In *Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. Budapest: Magyar Élet, 12–36. [Reprint: Erdei Ferenc: *A magyar társadalomról*. Bp.: Akadémiai, 1980. (347)–(372)].
- Erdei Ferenc (1947a): Az összeesküvők és a harmadik út. *Fórum*, 2(2): 93–104.
- Erdei Ferenc (1947b): A parasztság politikai fejlődése. *Fórum*, 2(3): 195–200.
- Erdei Ferenc (1947c): Polgári demokrácia és fasizmus. *Fórum*, 2(3): 241–247.
- Erdei Ferenc (1968): Emlékezés Szárszóra. *Kortárs* (8): 1298–1299.
- Erdei Ferenc (1969): *Visszaemlékezése. 1969. 09. 29. Kézirat*. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, 867/1 e-36.
- Erdei Ferenc (1971): *Város és vidéke*. Budapest: Szépirodalmi.

- Erdei Ferenc (1976): A magyar társadalom a két háború között. *Valóság* 19 (4), 19 (5), 1976. 23–53, 36–58. [Reprint: Erdei Ferenc: *A magyar társadalomról*. Budapest: Akadémiai, 1980. 293–346]
- Erdei Ferenc (1980): A magyar paraszttársadalom. In uő: *A magyar társadalomról*. Budapest: Akadémiai, 81–252.
- Erdei Ferenc (1984): Vallomás egy útról, melyet sohase tettem meg <1943>. In uő: *Történelem és társadalomkutatás*. Budapest: Akadémiai, 448–452.
- Erdei Ferenc (2010a): A történelmi népi társadalom. *Szociológiai Szemle* (4), 12–42
- Erdei Ferenc (2010b): Börtönnaplója. In Varga Gyula (szerk.): *Erdi Ferenc emlékezete. Válogatott írások, tanulmányok és visszaemlékezések*. Szeged: Bába, 35–50.
- Erdei Sándor (1974): Erdei Ferenc életrajza <1972>. In Erdei Ferenc: *Emberül élni. Egy életút mérföldkövei. Válogatás*. Berend T. Iván – Szuhay Miklós (szerk.). Budapest: Gondolat, 569–665.
- Erdei Sándor (1983): Pestről Szegedre. *História*, 4(2): 16–17.
- Fábián Dániel (1971): Visszaemlékezés a Bartha Miklós Társaság kiadói tevékenységére. *Magyar Könyvszemle* 87 (4): 281–287. URL: http://epa.oszk.hu/00000/00021/00283/pdf/MKSZ_EPA00021_1971_87_04_281-287.pdf
- Farkas József (1968): Huszonöt. *Reformátusok Lapja*, szeptember 8.
- Futó Dezső (1982): A hegyaljai zendülők. Ki volt Kabai Márton? *Új Tükör*, 19(33), 08. 15.: 18.
- Gergely Ferenc (é. n.): *Az antifasiszta ifjúsági egységért*. (1942. február 15–22.) Kézirat. MREZsL 24. fond, k.1/3.
- Gergely Ferenc (1983a): A házigazda. Soós Géza emlékére. *Confessio*, 7(1): 22–28.
- Gergely Ferenc (1983b): A nagy szárszói táborok elnöke: Bognár István. *Confessio*, 7(2): 69–74.
- Gergely Ferenc (1984): Történelmi kálvinizmus és megújulás. Az SDG Szövetség 1943-ban. *Világosság*, 25(5): 306–313.
- Grant, Ulysses Simpson (1995): *Personal Memoirs of U. S. Grant* <1885–1886>. New York: Dover. URL: <http://books.google.hu/books?id=JUoGMP4xWscC>
- Györffy Eszter (2006): A református egyetemi és főiskolai gyülekezet története. In Reformátusok Budapesten. Kósa László (szerk.): *Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. 1–2. Budapest: Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 467–480. = Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai 4.
- Györffy Sándor et al. (szerk.) (1983): *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete*. Budapest: Kossuth.
- Gyuris György (2010): *Erdi Ferenc munkássága. Bibliográfia és eseménytár*. Szeged: Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár.
- Hajnal István (é. n.): Az osztálytársadalom <1943>. In *Az új Magyarország*. H.n.: Magyar Történelmi Társulat, 163–200. = Domanovszky S. (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet*. 5.
- Halmos Károly (2005): A magyar gazdaság- és társadalomtörténet-írás a kapitalizmus szelleméről. In Molnár Attila Károly (szerk.): *Szellem és etika. A „100 éves a Protestáns etika” című konferencia előadásai*. Budapest: Századvég, 153–173.

- Havas Gábor (1982): Először együtt. Fiatal munkások, parasztok és értelmiségiek tanácskozásának évfordulója. *Magyar Nemzet*, február 21.
- Havas Gábor (1983): *A Kabay Márton Kör*. Kézirat. MREZsL 24.fond k.1./8.
- Havas Gábor (1993a): *A Kabay Márton Kör*. In Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok, különös tekintettel a Soli Deo Gloria szövetség történetére*. H. n.: Magyarországi Református Egyház. 234–273.
- Havas Gábor (1993b): Szárszó 1942: Az ifjúság az új magyar szellemért. (Testvériség konferencia Balatonszárszón 1942. június 29-től július 6-ig.) In Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok, különös tekintettel a Soli Deo Gloria szövetség történetére*. H. n.: Magyarországi Református Egyház. 274–282.
- Havas Gábor (1993c): Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet tábor. In Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok, különös tekintettel a Soli Deo Gloria szövetség történetére*. H. n.: Magyarországi Református Egyház. 283–313.
- Havas Gábor (1994): Szárszó forrásvidéke. In Tenke Sándor (szerk.): *Hit és felelősség. A Balatonszárszón 1993. augusztus 20–23. között tartott konferencián elhangzott előadások, hozzászólások, visszaemlékezések és igehirdetések, valamint beszámoló a „Református önismeret és felelősség” címmel tartott egyetemista és főiskolás táborról (augusztus 16–23.)*. Budapest: Magyar Református Egyház. 159–168.
- Havas Gábor – Ohati Nagy László – Sebestyén László (1973): A 43-as szárszói találkozó előzményeihez. *Valóság*, 16(8): 42–55.
- Huszár Tibor (1979): *Történelem és szociológia*. Budapest: Magvető.
- Huszár Tibor (1980): Beszélgetés Bibó Istvánnal. *Valóság*, 23(9): 27–49.
- Huszár Tibor (1989): Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Budapest: Magyar Krónika.
- Iwasaki, Yoko (2008): *The Methodological Application of Modern Historical Science to Qualitative Research*. Chiba: IDE, URL: http://ir.ide.go.jp/dspace/bitstream/2344/732/1/ARRIDE_Discussion_No.143_iwasaki.pdf
- Jeszenszky Géza (2009): Sorsfordító esztendő kormánya: Kállay Miklós. Joó András Magyarország háborús diplomáciájáról. *Magyar Szemle*, ú. f. 18(5–6): 124–133.
- Joó András (2008): *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia. 1942–1944*. Budapest: Napvilág, = Földes Gy. (szerk.): Politikatörténeti füzetek. 27.
- Juhász Gyula (1978): Bevezető. In Juhász Gyula (szerk.): *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Budapest: Kossuth, 9–75.
- Juhász Gyula (1983): *Uralkodó eszmék Magyarországon. 1939–1944*. Budapest: Kossuth.
- Kántor Lajos (1983): A Termés és az „uralkodó eszmék”. *Valóság*, 24(12): 96–106.

- Kenyeres Ágnes (szerk.) (1967): *Magyar életrajzi lexikon*. 1. Budapest: Akadémiai. 4. kiadás.
- Kiss Réka (2006): Református ébredés Budapesten. In Kósa László (szerk.): *Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. 1–2. Budapest: Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 1343–1367. = Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai 4.
- Kiss Sándor (é. n.): *Szárszó – teológus szemmel, vagy Szárszó és a Történelem*. Kézirat. MREZsL 24. fond, i.1./13.
- Kiss Sándor (1983): Szárszó – teológus szemmel. *Confessio*, 7(4): 86–91.
- Komlós Aladár (é. n.): *Irodalmunk társadalmi háttere*. Budapest: Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet. = Bóka L. (szerk.): Új Könyvtár. 16.
- Kósa László (2006): Az egyesületek a budapesti reformátusság életében. In Kósa László (szerk.): *Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. 1–2. Budapest: Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 1077–1117. = Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai 4.
- Kotler, Philip (1992): *Marketing management*. Budapest: Műszaki.
- Kovács Éva – Melegh Attila (1995): Az identitás játéka. Kísérlet Erdei Ferenc „A magyar társadalom a két világháború között” című tanulmányának tartalmi kibontására. In: *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére*. H. n.: Hajnal István Kör, 487–505.
- Kovács Éva – Melegh Attila (1997): Tükör által homályosan. Kísérlet Erdei Ferenc „A magyar társadalom a két világháború között” című tanulmányának rekonstrukciójára. In Szabó Márton (szerk.): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Budapest: Scientia Humana, 133–158.
- Kovács M. Mária – Örkény Antal (1982): Itt hagyom én az egész cirkuszt, és elmegyek a Kommunista Pártba! Interjú Juhász Sándorral. *Mozgó Világ*, (3): 3–16.
- Köpeczi Béla (1985): *Erdei Ferenc, a politikai gondolkodó*. Makó: Makói Múzeumi Baráti Kör. = A Makói Múzeum Füzetek 39.
- Kuijper, Abraham (é. n.): In *Biografisch portaal van Nederland*. URL: <http://www.biografischportaal.nl/persoon/10956878> (Megtekintés: 2010. 09. 20.)
- Kulcsár Kálmán (1988): *Erdei Ferenc*. Budapest: Akadémiai.
- Kulifay Albert (1981): Egyedül Istené a dicsőség. *Reformátusok Lapja*, 25(34), augusztus 23.
- Kulifay Albert (1983): Balatonszárszó 1943. *Somogy Megyei Honismereti Híradó*, (1): 41–51.
- Lackó Mihály (1977): *Széchenyi és Kossuth vitája*. Budapest: Gondolat. URL: <http://mek.oszk.hu/04800/04831/html/index.htm> >
- M. Kiss Sándor (1984): Szárszó 1943. Dokumentumkötet a konferenciáról. *Magyar Nemzet*, 04. 13.: 9.
- M. Kiss Sándor (1987): *A szárszói beszéd és népi mozgalom néhány összefüggése*. New York: Püski.
- Majsai Tamás (1983.): Szárszó és a történelem. *Confessio*, 7(4): 85–86.
- Matyikó Sebestyén József (2008): A Soli Deo Gloria bölcsőjénél. *Új Tanú*, 1: 66–67.

- Mi történt a szárszói konferencián? A konferencia jegyzőkönyvei feltárják, meddig merészkedett ott a baloldal. (1944) *Egyedül Vagyunk*, 7(2) (01. 28.): 7–8.
- Monostori Imre (2002): Szárszóról – hatvan év után. *Kortárs*, 46(12): 1–17.
- MREZsL Repertórium (2000): Budapest: k. n.
- Nem mi forgattuk a történelem kerekét (Beszélgetés Kontra György biológussal) (1983). *Alföld*, 34(8): 34–38.
- Németh László (1943) előadása. In: *Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. Budapest: Magyar Élet, 41–54.
- Ormos Mária (összeáll.) (1982): *Világtörténet évszámokban* 3. Budapest: Gondolat.
- Palasik Mária (2010): *Félelemben zárt múlt. Politikai gyilkosságok Gyömrőn és környékén 1945-ben*. Budapest: Napvilág.
- Páll László (1993): Bethlen Gábor körök. Országos Magyar Protestáns Diákszövetség. Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetség. In Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok, különös tekintettel a Soli Deo Gloria szövetség történetére*. H. n.: Magyarországi Református Egyház. 100–113.
- Pászka Imre (1998): *Sociologia Militans. Szociológiai Szemle* (4). URL: <http://www.mtapti.hu/mszt/19984/paszka.htm>
- Péter László (1967): „Révai József: Polgári és népi demokrácia”. *Somogyi-könyvtári Híradó* (6)2: 57–64.
- Pintér István (1983a): Szárszó, 1943. *Kritika*, (7): 9–10.
- Pintér István (1983b): Balatonszárszó. *Magyar Nemzet*, augusztus 20.: 7.
- Pintér Lajos (1998): A fekete vár katonái. *Tiszatáj*, (10): 41–49. URL: <http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/folyoiratok/tiszataj/98-10/pinter.pdf>
- Püski Sándor (1983): A Magyar Élet Könyvkiadó és a népi mozgalom. In Györffy S. et. al (szerk.): *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete*. Budapest: Kossuth, 121–133.
- Püski Sándor (1984): *Pótlás a Szárszó 1943* címen a Kossuth Kiadónál Budapesten megjelent könyvhöz. New York, Püski–Corvin.
- Püski Sándor (1994): Az egyház a népi mozgalomban. In Tenke Sándor (szerk.): *Hit és felelősség. A Balatonszárszón 1993. augusztus 20–23. között tartott konferencián elhangzott előadások, hozzászólások, visszaemlékezések és igehirdetések, valamint beszámoló a „Református önismeret és felelősség” címmel tartott egyetemista és főiskolás táborról (augusztus 16–23.)*. Budapest: Magyar Református Egyház, 110–112.
- Püski 99 (2009): *Magyar Nemzet Képeslap* 08. 09.
- Ránki György (1976): *A második világháború története*. 2. kiadás. Budapest: Gondolat.
- Salamon Konrád (1983): Szárszó 1943. *Forrás*, 15(8): 3–19.
- Sándor István (1945): *Író és társadalom. Fejezet a magyar felvilágosodás irodalomtörténetéből. I. rész: Főúr és nemes*. Szeged: Szigeti.
- Sándor Iván (1983): A föld alá vitt tények üzenete. Don-kanyar, Lillafüred, Szárszó. *Kortárs*, 27(8): 1258–1275.

- Sebestyén László (1983): Emlékezés a Szárszói Konferenciára. *Confessio*, 7(4): 21–31.
- Sebestyén László (1993): Egy történelmi csoda küszöbén. A „bátrak találkozója” – anno 1943. *Magyar Nemzet*, 08. 21.: 10.
- Sipos Levente (2010): *Az 1956-os forradalomban*. Előadás az Erdei Ferenc tiszteletére rendezett tudományos emlékülésen. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia 2010. december 9.
- Shakespeare, William (1955): Julius Caesar <1623>. In Shakespeare összes drámái. Budapest: Új Magyar Könyvkiadó. 221–326.
- Soli Deo Gloria* (é. n. a): Református Diákmozgalom 13. tabló. URL: <http://sdg.org.hu/node/225>
- Soli Deo Gloria* (é. n. b): Református Diákmozgalom 13. tabló. URL: <http://sdg.org.hu/node/226>
- Svéd László (1981): Az országos Ifjúsági Bizottság helye a magyar munkásmozgalomban. *Párttörténeti Közlemények*, 27 (3): 51–106.
- Szabó Dezső (1989): *Az elsodort falu* <1919>. Debrecen: Csokonai.
- Szárszó (1943). *Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. Budapest: Magyar Élet.
- Székely Gábor (1986): A Komintern VII. kongresszusa. *História*, 8 (1): 26–28. URL: <http://www.tankonyvtar.hu/historia-1986-01/historia-1986-01-081013-5#>
- Szekfű Gyula (1929): A turáni szláv parasztállam. *Magyar Szemle*, (5): 30–37.
- Sztálin, J. V. (1946): *A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról*. 4. kiadás. Moszkva: Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, 1946. URL: <http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/doksi/sztalin/sztalin16.html>
- Tenke Sándor (1994): A Magyarországi Református Egyház 1943-ban. In Tenke Sándor (szerk.): *Hit és felelősség. A Balatonszárszón 1993. augusztus 20–23. között tartott konferencián elhangzott előadások, hozzászólások, visszaemlékezések és igehirdetések, valamint beszámoló a „Református önismeret és felelősség” címmel tartott egyetemista és főiskolás táborról (augusztus 16–23.)*. Budapest: Magyar Református Egyház. 36–53.
- Thuküdidész (2006): *A peloponnészoszi háború*. Budapest: Osiris.
- Tóth Ferenc (2010): Diákévek. In Varga Gyula (szerk.): *Erdei Ferenc emlékezete. Válogatott írások, tanulmányok és visszaemlékezések*. Szeged: Bába, 282–300.
- Török Bálint (2003): A lélek az első. Ötven éve halt meg Soós Géza. *Magyar Szemle*, ú. f. 12(4). URL: http://www.magyar szemle.hu/szamok/2003/4/a_lelek_az_elso
- Trefort Ágoston (1862): A társadalom tudománya és Riehl munkái. Land und Leute von W. H. Riehl. Stuttgart J. G. Cotta’scher Verlag. – Die bürgerliche Gesellschaft von W. H. Riehl. – Die Familie von W. H. Riehl. – Culturstudien v. W. H. Riehl. – Culturgeschichtliche Novellen v. W. H. Riehl. *Budapesti Szemle*, 53(16): 291–304.
- Varga Károly (1993): Szárszó. Németh László konstanzi zsinata. *Magyar Nemzet*, 08. 17.
- Závada Pál (2004): *A fényképész utókor*. Budapest: Magvető.

Zsigmond László (szerk.) (1983): *Nyugat-Európa, az Egyesült Államok és a nemzetközi helyzet 1945–1955*. Budapest: Tankönyvkiadó. = Új- és legújabb kori egyetemes történeti szöveggyűjtemény 3.

Versengő harmadik utasok. Németh László és Erdei Ferenc társadalom- értelmezéséről és politikai programjáról¹

Bognár Bulcsu

bognar.bulcsu@btk.ppke.hu

ÖSSZEFOGLALÓ: A tanulmány Németh László és Erdei Ferenc harmadik utas társadalomfelfogását és társadalompolitikai elképzelését veti össze. Az írás a két szerző két világháború közötti terjedelmes életművének elemzése alapján a nemzeti radikalizmushoz kapcsolható elképzeléseik eltéréseit és azonosságait értelmezi. Ennek során kitér Németh és Erdei eltérő tudásszociológiai helyzetére, a társadalmi válaszfalak különböző megítélésére éppúgy, mint a két szerzőnek a magyarsághoz, a keresztény-nemzeti kurzushoz, a középosztályhoz és a parasztsághoz fűződő értelmezésére. A tanulmány hangsúlyosan tárgyalja a honi zsidóság némethi és Erdei-féle elemzését is. Az írás arra vállalkozik, hogy mindezekből az összefüggésekből értelmezni tudja a politikai mező azonos pozíciójában lévő két gondolkodó későbbi (szárszói) éles polémijának okait.

KULCSSZAVAK: harmadik út, a két háború közötti társadalom, nemzeti radikalizmus, parasztság, zsidóság

A harmincas évek reformnemzedékének párhuzamosan futó pályái között aligha van még két olyan jelentős szerző, akik egyaránt egyfajta harmadik utas politikát és társadalomszemléletet képviselnek, s mégis ennyire kevésbé reflektálnak egymás tevékenységére a két világháború közötti időszakban. Noha nyilvánvalóan jól ismerték egymás munkásságát, több folyóiratban (*Válasz*, *Kelet Népe*) is egy időben publikáltak, sőt közös asztaltársaságban (Borbándi 1989: 247; Huszár 1991: 7) is megmutatkozó személyes kapcsolatban voltak egymással,² mégis alig lehet olyan írást találni, amelyben egymás munkáiról megemlékeznének. Noha Németh László a korszakban az elsők között nevezi Erdeit a legjelentősebb magyar szociológusnak (Németh 1992 [1941]: 1226), négy kötetben összefoglalt két háború közötti munkáiban (Németh 1992, 1999) alig említi meg pályatársát. Ez a szótlanság Erdeire is jellemző, aki még a *Magyar gazdaságtudomány* (Erdi 1935–36) című írásában sem tér ki Németh László munkásságára, noha a *Válasz*-

1 Ez a tanulmány *A szárszói viadallal* és más írásokkal együtt az MTA Bolyai János Posztdoktori Ösztöndíj keretében készült 2004 és 2007 között. A támogatásért ezúton is köszönetet mondok.

2 E tekintetben Püski Sándor pontatlanul emlékezik vissza, amikor Erdei és Németh László személyes megismerkedését az 1943-as (második) szárszói konferencia idejére teszi (Huszár 2005: 298). Miként az Erdei harmincas évekbeli levelezéséből kitétnék (Tóth Ferenc 1989), a találkozásra már jóval korábban, az évtized közepén sor kerül. Az össze-jöveteleknek aztán majd Bibó István is részesévé válik a harmincas évek végén. (Utóbbiról lásd Bibó 1979.)

ban megjelent írás kifejezetten Németh programadó cikkéhez (Németh 1935) és elképzeléséhez (Németh 1986 [1935]) kapcsolódik.³ Különösen azért feltűnő ez a kölcsönös hallgatás, mivel a két gondolkodó a magyar társadalom azonos nemzedéki értelmezői közül vitán felül a legjelentősebbek közé sorolhatók. Ez mutatkozik meg abban is, hogy az 1943-as szárszói konferencia két programadó előadása az ő nevükhöz fűződik. A két háború közötti időszak társadalmának eltérő értelmezése és az 1945 utáni társadalomfejlődés lehetséges alternatívái kapcsán kialakult éles polémia előzményei azonban egyaránt a harmincas évek időszakához vezetnek vissza.

Jórészt ekkor fogalmazódik meg a két szerző párhuzamokat mutató, de markáns különbségeket is tartalmazó harmadik utas felfogása. Az álláspontok eltérésének sokféle lenyomata van. Talán legplasztikusabban Németh Lászlónak a Szabó Dezsőt követőknek címzett bírálatai (Németh (1999) [1928]: 1512–1523, (1999) [1932]: 1818–1820, (1999) [1935]: 2014–2021) tükrözik azt a habitusbeli különbséget, amely mások mellett Erdei⁴ és saját beállítódása között megmutatkozik. Ennek leglényegesebb eleme az az ellentét, amely az Erdeire jellemző, világgal szembenálló forradalmiság és Németh Lászlónak a – politikai program radikalizmusa ellenére – társadalmi konszenzust és kompromisszumokat is szem előtt tartó megközelítése között feszül. Míg Erdei politikai programjában Szabó Dezső felfogása meghatározó jelentőségű, sőt tartalmi jegyekben annak inkább radikalizálását, mint enyhítését végzi el, addig Németh László – Szabó Dezső számára is elementáris hatásának elismerése mellett (Németh (1999) [1928]: 1512–1523, (1992) [1940]: 1158–1159) – annak számára vállalhatatlan túlfeszítettségével szemben foglal állást. Szabó Dezső eltérő hatása fejeződik ki Németh Lászlónak a reformfolyamatba minden potenciális szövetségést bevonni akaró megközelítése és Erdei parasztforradalmári habitusa között, amely egy politikai kontinuitás nélküli társadalmi változás akarataiban, a felső társadalom egészével és a keresztény-nemzeti kurzussal szembeni totális elutasításban fogalmazódik meg. Ez a különbség látszódik abban a közéleti szerepvállalásban is, amelyre a reformok előmozdítása érdekében Németh László hajlandónak mutatkozott,⁵ és amelyet Erdei minden vonatkozásban következetesen elutasított.⁶

Ezek az eltérő habitusok azonban feltehetően nem csupán az eltérő pszichés alkatnak, hanem a társadalmilag kondicionált értelmezési mezőnek is függvényei. Németh László távolabbról egy olyan paraszti származású értelmiségi, középosztálybeli családban nevelkedik fel, ahol az európai műveltség alapvető iránytűül szolgált, míg Erdei családi hátterének kisparaszti környezete sokkal inkább a közvetlen fizikai túlélésért történő napi harc által meghatározott. Németh László jórészt otthonról hozott szédületes műveltsége – amely a német

³ Ez a következetes hallgatás majd Erdei hatvanas évekbeli szárszói visszaemlékezésére (Erdei 1968) is érvényes lesz, ahol képes úgy összefoglalni az 1943-as konferencia jelentőségét, hogy Németh László nevét le sem írja.

⁴ Erdei nemzeti radikalizmusáról lásd részletesebben Bognár (2006, 2009)-et.

⁵ Németh László Kozma Miklós felkérésének eleget téve 1934–1935 között a Magyar Rádió irodalmi osztályának vezetője.

⁶ Erdei dacos szembenállásának legfontosabb dokumentuma a *Vallomás egy útról, amelyet nem tettem meg* (Erdei 1984a) című, a korszak végén papírra vetett, de életében – szándéka ellenére – nem publikált munkája.

klasszikus filozófiától kezdve az irodalom, a képzőművészet, a matematika, a természettudomány legújabb eredményeiig terjed –, nyelvismerete, összeurópai perspektívája áll szemben egy első generációs parasztfiú önképző erőfeszítéseivel, majd folyamatos iskolai mobilitásával, amelynek eredményeképpen a társadalmilag kondicionált műveltségi hátrányokat többé-kevésbé kiegyenlíti. Az eltérő társadalmi származásból adódó habitusbeli különbségeket még inkább felerősíti a közvetlenül megélt társadalmi viszonyrendszer eltérése. Németh László leginkább a Dunántúl⁷ kisebb történelmi megszakítottságokkal terhelt társadalomfejlődése által kondicionált, kiegyenlítettebb társadalmi viszonyokat ismeri meg természetes viszonyulásként, míg Erdei az Alföld diszkontinuitások sorával akadályozott, nyers hatalmi viszonyok által jellemezhető társadalmi viszonyai alapján tájékozódik.⁸ Ebből nem csupán a társadalmi válaszfalak erősségének lényegesen eltérő megítélése következhet, hanem a politikai program megvalósítására bevonható társadalmi csoportok megítélése is.

Az eltérő társadalmi környezet által is kondicionált, hogy míg Németh László a társadalmi reformokért tevékenykedni akaró középosztálybeli entellektüel, addig Erdei a kijelölt cél érdekében praktikus ismeretekre törekvő parasztforradalmár alakját testesíti meg. Ezek az eltérő pozíciók minden bizonnyal közrejátszanak abban, hogy egymás teljesítményeinek elismerése mellett kétségtelenül idegenség, sőt egyfajta ellenszenv alakul ki a két személy között. Ez azonban egészen Szárszóiig nem kerül hangsúlyozottabban felszínre, hiszen a fennálló politikai-társadalmi rendszerrel való szembenállás óhatatlanul közösséget kovácsol a két eltérő perspektívájú szerző között. Amikor azonban a politikai kurzus nyilvánvalóvá váló bukása, a rendszer végnapjai idején alternatív programokat kell megfogalmazni, ezek a kondicionált ellentétek határozottan felszínre kerülnek. Ezt a hosszan lappangó konfliktust tovább erősíti, hogy Németh László és Erdei az, aki az új politikai-társadalmi kibontakozásra a legmarkánsabb programot dolgozza ki. Az egymással versengő alternatívák háttérében két egymással rivalizáló, a saját társadalmi programját elfogadtatni akaró személy állt, akiknek nyílt színi kenyértörése elkerülhetetlennek látszott.

Különösen az 1945 utáni értelmezésekben jelenik meg a két szerző úgy, mint egymást kizáró politikai programok képviselője.⁹ Noha az eltérések vitán felül állnak, a politikai mező egészét szemlélve sokkal inkább az azonosságok dominálnak. A mind a habitusban, mind a társadalmi reform vezetését célzó elképzelésekben, politikai programokban megmutatkozó különbségek tehát jórészt

7 Noha Németh László Nagybányán született, választott szülőföldjének a fejér megyei Mezöszilas (1942 előtt Szilasbalhás) település környékét tekintette. A nyári időszakban az apai paraszti birtokon rendszeresen ott-tartózkodó Németh számára ez a falu és vidéke jelentette a legfőbb inspirációt a parasztságról szóló társadalomértelmezésére és a paraszti társadalom szépirodalmi ábrázolására is. (Némethnek a településhez és környékéhez fűződő emlékeiről lásd részletesebben Németh [1977: 48–66, 638–649]).

8 Erdei perspektívájáról lásd részletesebben Bognár (2008 a, b)-t.

9 Ezekben az elemzésekben (Lukács [1945: 124–144], [1947: 86–110]; Kovács Imre [1958], a „népi írókról” [1958]; Mód [1961]) Erdei 1945 utáni szerepvállalásának a harmincas évekre történő történelmietlen visszavetítése által a két felfogás a „marxista Erdei” és a Németh László által képviselt harmadik utasság élesen szemben álló alternatívájaként jelenik meg. Erdei és Németh László két háború közötti időszakban született munkáinak összevetése azonban jórészt cáfolni tudja a két elképzelés közötti éles különbségekről szóló, zömében alaposabb elemzéseket nélkülöző értelmezéseket.

elfedik azokat a közös jegyeket, amelyek Németh László és Erdei elképzelésében tetten érhetők. A társadalom felfogásában, a történeti tablóban és a politikai programban inkább a megegyezések meghatározóak, lévén mindkét szerző a magyar társadalomfejlődés problémáira egy harmadik utas politikai programot fogalmaz meg. Másrészt éppen ezzel az azonossággal magyarázható, hogy a politikai mező azonos pozíciójában lévő két szerző saját álláspontjának, sajátos jegyeinek hangsúlyozása érdekében elsősorban az eltéréseket emeli ki, mint azokat a zömében megegyező elképzeléseket, amelyek alapvetően közös politikai platformra helyezték őket a két háború közötti időszakban.

A harmadik út azonos képviselete mellett azonban kétségtelenül különböző az a perspektíva, amelyen keresztül a két szerző a magyar történelmet, a társadalomfejlődést és a fejlődési alternatívákat szemléli; végeredményben azonban mégis mindketten hasonló álláspont mellett horgonyoznak le. Németh László egész közírói munkássága az irodalmi mező elemzésén keresztül bontakozik ki. Németh elhíresült társadalmi tablóí, mint a *Faj és irodalom* (Németh 1992 [1927]: 13–26), a *Kisebbségben* (Németh 1992 [1939]: 843–910), más írások mellett zömében a magyar irodalom elemzéséből kiindulva értelmezik a társadalmi viszonyrendszert. Németh széles körű műveltsége az, amely az irodalmi kontextusból kilépve képes átfogó képet adni a magyar társadalomfejlődésről, vállaltan ezzel is megvalósítva (Németh 1992 [1931]: 36–46) Szabó Dezső „egész látóhatár”-konceptióját (Szabó Dezső 1991). Erdei ugyan szintén az egészre törekedve, de a társadalomtudomány, szűkebben a szociológia – egyébként Szabó Dezső által következetesen propagált – megközelítésével operálva igyekszik a magyar társadalomfejlődés sajátosságait megragadni. Erdei ezen felfogása azonban nem csupán és nem elsősorban szaktudományos értelmezés akar lenni, hanem inkább a tudományosság eszköztárának, tekintélyének felhasználásával egy az egész nemzet sorskérdéseit taglaló politikai programot fogalmaz meg.¹⁰ Ez a fajta szándék az elemzés logikájából adódóan viszonylagossá teszi a szaktudományos szempontokat, és érvelésében, kifejtésében sok vonatkozásban azonosságokat mutat a közírói megközelítéssel, amely nem egy szaktudományra összpontosító elmélyülésként, de széles általános műveltséggel Németh Lászlóra jellemző.

Közös az Ady iránti rajongás, amely nem csupán az Ady költészete iránti osztatlan lelkesedésben fejeződik ki, hanem az általa képviselt valóságértelmezésnek, mint szellemi iránytűnek az elfogadásában is. Mindkettőjük számára „ő a magyarság igazi felfedezője” (Németh 1992 [1934]: 449). Ahogy Németh László fogalmaz: „Ady volt az első, aki egybelátta a magyar életet, nevet és méltóságot szerzett sorsunknak, meghatározta helyzetünket, s az európai kifejezésformák ellen eredményesen támasztotta fel a magyar jelleget” (Németh 1992 [1934]: 449). Mindkettőjük számára Ady az, aki először irányítja a figyelmet a magyarság többségét kifejező parasztságra. Ráadásul egyaránt Adyhoz kapcsolják a felfedezett parasztság által megvalósítható nemzeti politika gondolatát (Németh 1999

¹⁰ Erdei megközelítésének sajátosságairól lásd Bognár (2010)-et.

[1928]: 1492–1504); (Erdei 1974; Erdei Sándor 1974). Általa válik a „rég magyar-ság megint életforrássá” (Németh 1992 [1939]: 892). Egy olyan hagyományhoz való visszatérés lehetőségét fejezi ki számukra, amely magában rejt a nyugati és a keleti társadalomfejlődés meghaladásának a lehetőségét. Erdei és Németh László is Ady felfogásában, sőt egész emberi-költői magatartásában a fennálló társadalmi-politikai kurzussal szembeni állásfoglalás követendő magatartását érzékeli: „Ady látja meg, hogy a tizenkilencedik századunk hibái jóvátehetetlenek, mert következményei a magyar nép testén is kiütnek már; az osztályok fönn merevek, lejjebb senyvedők, s a színmagyarság jobbjai magukban tehetetlenek” (Németh 1992 [1939]: 881).

Még lényegesebbek azonban a közös Ady-tiszteletben is megmutakozó továbbbi tartalmi jegyek. Noha joggal lehet Németh László habitusát konszenzuskereséssel, kompromisszumokra törekvéssel, Erdeiét pedig a harcos forradalmár beállítódásával jellemezni, nincs eltérés a tekintetben, hogy mindketten élesen szemben állnak a fennálló társadalmi renddel és a keresztény-nemzeti kurzus politikájával. Amikor Németh László „új politikát” követel (Németh 1992 [1933]: 547–550), akkor már a harmincas évek elején nyilvánvalóvá teszi, hogy gyökeres társadalmi változásokat lát szükségesnek.¹¹ A társadalom átalakításának programja – miként Erdei esetében is – Németh Lászlónál is a nemzeti radikalizmus irányzatához kapcsolódik, világosan megkülönböztetve magát a hagyományos bal- és jobboldaliság és a nemzeti szocialista megközelítés alternatívájától. Németh László egész két háború közötti közírói tevékenysége (Németh 1992, 1999) – a jelentős irodalomtörténeti és esztétikai vonatkozásokon túl – a nyugati kapitalista és a szovjet típusú szocialista rendszer alternatívájaként megfogalmazott gazdasági, társadalmi berendezkedés mellett érvel. Hasonlóan Erdeihez¹², egy a mezőgazdasági termelésre és a parasztságra alapozott harmadik utas koncepciót dolgoz ki és képvisel konzekvensen egész pályája során. Németh László „minőség forradalmában”, Kert-Magyarország elképzelésében¹³ és Erdeinek az alföldi tanyás mezőváros köré szerveződő programjában egyaránt egy a belterjes mezőgazdasági termelésen alapuló gazdaságszerkezet és az ezen alapuló társadalomszerveződés képviselője fogalmazódik meg.

Azonosság lelhető fel a két szerző között a tekintetben is, hogy ez a közösen képviselt harmadik utas elképzelés miképp viszonyul a kapitalista és a bolsevik típusú szocialista alternatívához. Mindketten elutasítják a magántulajdonon alapuló kapitalista és a csak a közösségi tulajdonban gondolkodó szocialista megközelítést. Németh László és Erdei is egy olyan megoldást dolgoz ki, amely az ember eredendőnek tekintett egységét kifejező kiegyensúlyozottsága mellett

11 A Debreceni Káté című programadó munkájában (Németh 1992 [1934]: 551–554) a következőképpen fogalmaz: „A mai magyar kormányzó réteg alkalmas-e a magyarságnak erre a »sorsbaállítására«? Nem. Lehetnek használható tagjai, de az egész réteg, erkölcsé és közszelleme miatt jövőnk legnagyobb akadálya; egyetlen mentsége, hogy ami felválthatná, semmivel sem különb” (Németh 1992 [1934]: 553).

12 Erdeinek a nyugati kapitalizmussal és a keleti bolsevizmussal szembeni állásfoglalása először a *Magyar gazdaságtudomány* című munkájában fogalmazódik meg, és ez a nézőpont, a sajátos magyar fejlődést kifejező alföldi tanyás mezőváros melletti érveléssel együtt, aztán visszatérő eleme marad az 1937 és 1942 közötti nagy szociográfiáknak is.

13 Németh László koncepciójának részletesebb értelmezését lásd Lackó (1982); Salamon (1982), (1990); Sándor (1986); Borbándi (1989: 155–158, 161–168, 361–364); Poszler (1990); Monostori (1994), (2002); Dénes (1999); Bertha (2005).

érvel, szembehelyezkedve a szélsőségesnek tekintett kapitalista-individualista vagy a kollektivista-bolsevik megközelítés egyoldalúságával. Az „európai rendiség (hűbériség) viszonyrendszerét idéző módon”¹⁴ mindketten a társadalom alapegységének tekintett gazdasági termelés legfőbb jellemzőjének a közösség által korlátozott magántulajdont tekintik. Ebben a koncepcióban a magántulajdon léte biztosítja az egyén termelési és társadalmi autonómiáját, de azt másrésről a közösség érdekei által korlátozandónak tekintik. Németh László és Erdei is az egyén autonómiáját megvalósító, de a nyugati típusú kapitalista gazdaságnál kötöttebb gazdasági rendet fogalmaz meg. Mindketten úgy látják, hogy ez a modell lenne képes kifejezni a magyarság lényegi elemeit, és ez lenne alkalmas arra is, hogy kiküszöbölje a kapitalista és bolsevik alternatíva az ember egységét felszámoló túlhajtásait. Ennek a harmadik utas elképzelésnek közös eleme az is, hogy erős fenntartással viszonyul a magyar bal- és jobboldal által megjelenített alternatívákhoz. Miként ez a jórészt az Erdei és Bibó által jegyzett Márciusi Front programjában (Gergely Jenő 1991: 418–420)¹⁵ látható, és visszatérő eleme Németh László állásfoglalásainak is, a hagyományos bal- és jobboldali ideológiában a nemzeti sorsközösség totalitásával szembeni partikuláris társadalmi és politikai érdekek megjelenését látták.¹⁶

Ez a piederstálra állított nemzeti sorsközösséggel való szolidaritás vállalása hozza magával, hogy nincs lényeges különbség a két szerzőnél a két háború közötti keresztény-nemzeti kurzus megítélésében. Noha Németh László hajlandó a reform érdekében időszakosan állami pozíciót vállalni, és noha ezt Erdei mindig is elutasította, a kurzus értékelésében az azonosságok a meghatározók. Németh László és Erdei egyaránt elveti azt a hamis kompromisszumokkal egyensúlyozó politikát, amely nem képes alapvető társadalmi változás véghezviteléhez; legfőképpen pedig nem hajlandó a mindkét szerző által következetesen alapvető kérdésnek tekintett földreform végrehajtására. Mindketten elítélik azt az irredenta politikát, amelyben inkább a határon túli magyarság helyzetének ellehetetlenítését, mint problémáinak megoldását látják. Erdei és Németh László is az irredenta politika helyett a közép-európai térség „ütközőállam zónájában” az orosz bolsevizmussal és a német fasizmussal szemben a közép-európai kisépek egysége és politikai szövetsége mellett foglal állást (Gergely 1991: 418–420); (Németh 1992 [1935]: 645–667). Mindketten a felszíni kampánymagyarkodások ellenséges keresése helyett olyan pozitív programmal megvalósítható intézkedéseket kívánnak, amelyek a fenti nemzeti radikális törekvéseket képviselik.

¹⁴ Ez a megfogalmazás ugyan Németh Lászlótól származik, de Erdei elképzelésével is egybevág. Különösen a Hajnal István társadalomszemléletével való megismerkedés után fedezi fel Erdei is, hogy a jövőbeli perspektíva visszautalhat az európai középkor azon hagyományára, amely az egyéni érvényesülést mindig a közösségi érdekek veti alá.

¹⁵ Erdei politikai elképzelésének sok lenyomata van korszakbeli szociografikus munkásságában, de explicit módon az 1937-es Márciusi Front, illetve az 1939-es Nemzeti Parasztpárt programjában ölt testet. A továbbiakban leginkább a bizonyosan Erdei és Bibó tollából származó, a Márciusi Front számára készített politikai elképzelésekre hivatkozom, amelyek Huszár Tibor (Huszár 1991) forrásgazdag munkájában találhatók.

¹⁶ Németh László a következőképpen fogalmaz partikularitás-totalitás összefüggéséről: „Magyarországon az irodalom baloldali volt, a politika jobboldali. Bal- és jobboldal azonban egyaránt csak egy-egy akolnyi ember érdekképviselte; a tömegek érdekeit a politikában lényegében nem képviselte semmiféle oldal sem” (Németh 1992 [1935]: 667–668).

Erdei és Németh László is osztják azt a nemzedéki ellentétekről szóló felfogást, amelyet Szekfű Gyula *Három nemzedékében* (Szekfű 1989) a magyar társadalom egyik lényeges antinómiájának nevez. Másrészt azonban Erdei és Németh László éppen Szekfű értékelésével¹⁷ szemben a katolikus-protestáns felekezeti különbség – a korszakban nagy jelentőségűnek tartott – ellentétét jelentéktelennek tekintik (Németh 1992 [1934]: 575–596) ahhoz az égető problémákhoz képest, amelynek megoldására csak egy nemzeti radikális programot tartanak elégségesnek (Németh 1992 [1934]: 554–560).¹⁸ Emellett mindketten egy egyháztalan vallásosságot hirdetnek, amely párosul a történelmi egyházak negatív megítélésével (Németh 1992 [1935]: 645–667); (Huszár 1979). Minden bizonnyal mindezek a tartalmi egybeesések egyúttal visszautalnak arra a Szabó Dezső-i felfogásra (Szabó 1991, 2003), mint közös forrásra, amely Erdei és (miként erről maga Németh László is többször megemlékezik) saját felfogásának alapját, szellemi érlelődésének alapvető iránytűjét jelentette.

Feltehetően az egyaránt elementáris élményként megélt és elfogadott Szabó Dezső-i megközelítéssel hozható összefüggésbe az is, hogy a két háború közötti közéleti, politikai diskurzus egyik alapkategóriájának, a faj fogalmának az értelmezésében szintén inkább a párhuzamok, mint a különbségek mutathatók ki. A fajiság tematizálása Ady Endrétől induló,¹⁹ majd Szabó Dezső által kibontott (Szabó 2003: 524–579) keretében mindkét szerző határozottan elutasítja azokat az értelmezéseket, amelyek biológiai kategóriaként, ez alapján megrajzolt típusok alapján beszélnek faji jegyekről.²⁰ Németh László (Németh 1992 [1927]: 13–26) és Erdei is (Huszár 1991: 114, 119) a nemzeti szocialista megközelítéssel szemben a közös sors és kultúra alapján megrajzolt olyan fajiságról beszélnek, amelyet a közös nyelv is összeköt.²¹ Tehát lényegében a kultúra és nyelv által meghatározott nemzeti sorsközösség konzervatív értelmezését képviselik mindketten (Erdei 1937a).²² Ebben az értelmezési keretben az egyes népcsoportok, nemzetek

17 Jól mutatja Erdei és Németh eltérő beállítódását Szekfű Gyula történeti teljesítményének értékelése. Míg a kompromisszumokra törekvő, más nézőpontokkal inkább kibékülni képes Németh Szekfűt kora legnagyobb történésének tekinti (Németh 1992 [1932]: 498–502, 1999 [1932]: 1781–1784, 1992 [1940]: 941–1016), a saját radikális olvasatától különböző minden nézőpontot elutasító Erdei – Szabó Dezső értékelésével (Szabó Dezső 2003 [1937]: 626–702) megegyezően – Szekfűben a mindenkor hatalomhoz illeszkedő, azt ideológiailag kiszolgálni akaró történeti érzékeli, aki igazolni igyekszik a hamis kompromisszumok politikáját. (A Németh–Szekfű-vitáról, annak harmincas évekbeli tartalmairól, majd a negvenes évek eleji változásáról lásd részletesebben Bibó [1979]; Gergely András [1983]; Monostori [1994: 90–114]; Dénes [1999].) (Erdei megközelítésének forrása Bibó visszaemlékezése: Huszár [1989: 223–225].)

18 Erdei egyedül a *Futóhomok* elemzésében tekinti a felekezeti hovatartozást meghatározó jelentőségűnek (erről lásd részletesebben Bognár [2010: 29–36]), de a későbbi szociográfiákban, Németh László felfogásával megegyezően, már nem a szekfűi szembeállításra koncentrálnak a magyar társadalom értelmezésekor.

19 Németh László Ady jelentőségét sok más egyéb mellett ahhoz is köti, hogy ő volt az első, aki a faji kérdést megjelenítette a modernitás viszonyai között (Németh 1992 [1941]: 1089–1097).

20 „A hitlerista áramlat fénykorában arra a kérdésre, hogy a faji gondolatra kell-e felekednünk, ezt válaszoltam: »Ha a faj embertani fogalom; nem, ha erkölcsi: igen. Magyarországon a fajtisztaság német ideáljának nincs helye. A magyarságot sorsa és helyzete más népekre utalja. Vagy megtanul összefogójuk lenni, vagy elpusztul. S hogy erre képes-e, annak egyik legfőbb próbája a zsidókérdés«” (Németh 1992 [1934]: 572).

21 Németh László társadalomértelmezésének neuralgikus pontja a faj kérdésének megközelítése. Nem véletlen, hogy ennek kapcsán éles vita és sok, egymással vetélkedő elemzés születik. A kérdéskör és Németh László munkásságának egyéb vonatkozásai recepciójáról kiváló áttekintést nyújt Monostori Imre alapos munkája (Monostori 2003).

22 Kevésbé közismert, de Erdei nézőpontját jól mutatja (Erdei 1937a), hogy a fajiság megítélése kapcsán, a harmincas évek közepén a *Szocializmus* hasábjain folytatott vitában Fejtőékkel szemben foglal állást, amikor egyértelműen a faji szocializmust hirdető, és a szerinte alapvetően félreértett Veres álláspontjához csatlakozik. (Emellett ebben a vitában is megfogalmazza a baloldali nézőpont bírálatát, amennyiben kiemeli, hogy az nem képes a faji tényezőök társadalmi determinizmusokat kialakító szerepét figyelembe venni társadalomszerkezeti elemzése során.)

faji jegyeit az határozza meg, hogy a szerzők mit tekintenek a fajiságot kifejező kultúra és közös sors legfőbb jellemzőinek. Azonosság van a tekintetben is, hogy Németh László és Erdei is arra az álláspontra jutnak, hogy a népcsoport kulturális jegyeinek csak bizonyos része fejezi ki a népcsoport valódi kulturális jegyeit. Tehát a fajiságot megjelenítő kultúra szűkebb kategória, mint a népcsoportot ért vagy arra jellemző kulturális hatások. Lényeges tartalmi megegyezés a két szerző felfogásában, hogy mindketten úgy vélik, a fajiság kulturális jegyeinek forrása a magyar parasztság; miként a fajiság közös sorsa is elsősorban a parasztság társadalmi csoportjához kapcsolódik.

A két szerző – erősen Szabó Dezső felfogását idéző – megközelítése a fajiság természetéről a magyar fajiságot lényegében a parasztságot kifejező kulturális jegyek alapján határozza meg. Ez alapján tesznek különbséget a magyar társadalom egyes etnikai, felekezeti csoportjai között, mindig azt mérlegelve, hogy azok a fajnak mint nemzeti sorsközösségnek mennyire fejezik ki valódi tartalmait. Ezen értelmezési keret alapján beszél Németh László a húszas évek végén faji stigmról, majd a harmincas évek végén (Németh 1992 [1939]: 843–910) tartalmilag megegyező módon, csak új fogalmisággal hígmagyar és mélymagyar²³ különbségekről. Erdei pedig ezt az értelmezési keretet használva beszél az autentikus magyar lét jegyeit kifejező alföldi tanyás mezővárosi társadalomfejlődésről, és a magyarság lényegét elsorvasztó egyéb paraszti és nem paraszti társadalmasulásokról. A különbség a két szerző között leginkább abban ragadható meg, hogy míg Németh László számára a magyar parasztság egésze forrásul szolgál e fajiság kulturális jegyeinek, addig Erdei többnyire csak egy jóval szűkebb csoport, saját lakókörnyezete, az alföldi tanyás mezőváros parasztségében fedezi fel ezeket a jegyeket. Tehát a magyar sorsközösség jellemzőinek megítélésében Németh László foglal el józanabb álláspontot, míg Erdei még a Szabó Dezső-i kiindulást is radikalizálja, hogy a tanyás mezővárosi társadalomfejlődés primátusát ideológiailag is alátámaszthassa.

A fajiság Szabó Dezső-i kiindulású politikai, társadalomtörténeti tárgyalásából következik az is, hogy a nem paraszti társadalmi csoportok, etnikai, felekezeti közösségek megítélésében is lényeges párhuzamok fedezhetők fel. Egyik szerző számára sem kérdéses, hogy e megközelítés alapján a magyar arisztokrácia és a magyar burzsoázia inkább a magyar fajiság, a nemzeti sorsközösség ellenségeiként, idegen elemként jelenik meg. Noha a középosztály megítélésében vannak különbségek, de a zsidóság idegensége, a magyar fajiságtól lényegesen különböző faji jegyei Erdei (Huszár 1991: 129–130, 133, 137) és Németh László számára is magától értetődők. A fajiság fogalmában kifejeződő konzervatív társadalomszemlélethez kapcsolódóan, felfogásuk szerint a közösen megélt múlt hiánya rekeszti ki a zsidóság többségét a magyar sorsközösség tagjai közül. Úgy látják, hogy éppen ennek a közös történetiségnek a hiánya és egy lényegileg eltérő társadalomfej-

23 Németh László híg- és mélymagyar fogalmát az általa nagyra tisztelt Proust regényének, *Az eltűnt idő nyomában* című kötetnek mély-Franciaország fogalma alapján alkotta meg. Lásd erről Németh László: *Fantomok ellen* (Németh László 1992 [1943]: 911–923).

lődés hozza magával, hogy a magyarországi zsidóság többségében a XIX. század második felében betelepült tagjai eltérő kulturális sajátosságokkal rendelkeznek, amelyek mindkét szerző szerint alapvetően különböznek a magyar nemzeti sorsközösség kultúrájától. Mindezen tényezők alapján a zsidóságot zömében a nemzeti sorsközösségen kívül helyezik el.

A zsidóságnak a magyarságon kívüli elhelyezése mellett más tekintetben is azonos állásponton van a két szerző. Ennek a társadalomtörténeti érveken alapuló közös értelmezésnek további sajátossága, hogy a zsidóságot nem faji csoportként definiálják, és nem kívánják jogilag diszkriminálni. A nemzeti szocialista fajvédő politikától lényeges különbséget mutatva Németh László és Erdei is úgy gondolta, hogy a zsidóság személyi és szabadságjogait nem szabad korlátozni, hiszen ez egyrészt ellentétes lenne az európai humanista értékekkel, másrészt pedig mindkét szerző politikai programja a negatív helyett a pozitív diszkriminációra teszi a hangsúlyt.²⁴ Tehát számukra nem a nyilvánvalóan nem kívánatosnak tekintett „zsidó kapitalizmus” letörése jelentette a politikai program lényegét, hanem a parasztságra alapozott harmadik utas program megvalósítása. Ennek azonban kétségtelen része a nagybirtokok, a bankok, ipari üzemek államosítása, amely mindkettőjük számára egyértelműen a zsidóság gazdasági hatalmának a visszaszorítását is jelentette volna. Ez a gazdasági program részét képező elképzelés azonban nem a zsidóság egészét, hanem a jelentős vagyonnal rendelkezőket érintette volna, és nyilvánvalóan nem csak a zsidóságra, hanem minden jelentősebb földbirtokkal, bankkal, ipari vállalattal rendelkező állampolgárra vonatkozott; tehát ennyiben mentes volt a felekezeti diszkriminációtól. Erdeieknek a Márciusi Front és a Nemzeti Parasztpárt programjában, Németh Lászlónak pedig a húszas évektől kezdődően, de a *Kisebbségben*, vagy az 1943-as szárszói beszédében (Németh 1992 [1943]: 1279–1291) is képviselt elképzelése ilyen módon kívánta volna a „zsidókérdést” megoldani.

Németh Lászlónak és Erdeinek a zsidósághoz fűződő, alapvetően párhuzamokat mutató viszonya azonban részleteiben eltérésekkel is jellemezhető. Némi különös módon az eltérő életművek közül éppen a közíró Németh László álláspontja differenciáltabb ebben a kérdésben, mint a társadalomtudományos érvényességre törekvő szociológus felfogása. Amikor Erdei a zsidóságot tárgyalja, kivétel nélkül egy egységes tömbként láttatja ezt a társadalmi csoportot, amelynek tagjai ugyan a társadalmi hierarchia különböző pontjain helyezkednek el, de alapvető jegyeikben megegyeznek. Szemléljük akár az Erdei által is jegyzett Márciusi Front különböző programtervezeteit (Huszár 1991: 129–130, 133, 137) vagy a különböző szociográfiákat (mindenekelőtt a *Magyar faluban* [Erdei 1940] tárgyalja Erdei részletesebben a zsidósághoz fűződő kapcsolatát), ugyanaz az egy-

²⁴ Sokat mondó, hogy nem csupán tartalmilag egyezik meg Erdeinek és Németh Lászlónak a pozitív diszkriminációról szóló megközelítése, hanem a megfogalmazás jegyeiben is azonosság mutatható ki. Amikor Erdei és Bibó a Márciusi Front programját írják, lényegében Németh László 1927-es *Faj és irodalom* című munkájának bacilusképét veszik át: „Rossz orvos, aki literszám önti a tuberkulotikus irodalomba a gyűlölet dezinficienseit. A dezinficiensek előbb pusztítják a szervezetet, mint a bacilust. A testet kell felerősíteni. Magyarságunk igaz erőit kell előszólítanunk a tespedt test szöveteiből, s a veszedelmes góccok maguktól eltokolódnak” (Németh 1992 [1927]: 25).

séges csoportként való ábrázolás fogalmazódik meg. Erdeinél feltehetően ebben is Szabó Dezső megközelítésének radikalizmusa mutatkozik meg,²⁵ míg Németh László Szabótól – a lényegi megegyezések mellett – distanciát mutató felfogása jóval differenciáltabb képet fest a magyarországi zsidóságról.

Németh László az, aki a Széchenyi és a dualizmus publicistái által is képviselt azon állásponton van, hogy a több évszázados együttélés során kialakult azonos sors és a kulturális azonosulás miatt nem szabad a honos zsidóságot kirekeszteni a magyarságból. Németh elutasítása a XIX. század második felétől elinduló tömeges betelepülőkkel szemben fogalmazódik meg. Noha ez a felfogás ilyen módon kétségtelenül a magyarországi zsidóság többségének magyarsága fölött polemizál, másrészt Németh László az, aki a korabeli zsidó közírók vagy a népiesek zömének felfogásával vitatkozva lehetőséget lát a zsidóság bizonyos csoportjainak sikeres asszimilációjára. E tekintetben az egyik legfontosabb összefoglaló, programadó írásában, *A magyar élet antinómiáiban* (Németh 1992 [1934]: 575–596) épp azt fogalmazza meg, hogy a magyar nemzeti sorsközösséghez csatlakozás lehetséges a nemzetiségek és a zsidóság részéről is. A korabeli közfelfogással szemben nem zárja ki, hogy akár „mélymagyar” álláspontra is juthasson egy asszimilált német vagy zsidó személy. Sőt azokban a zsidókban, akik a kapitalizmus megfékezésére és az „új Magyarország” építésére vállalkoznak, potenciális szövetségést lát.

Az antiszemitizmus vádjaira²⁶ reagáló, *Egy különítményes vallomása* című munkájában (Németh 1992 [1934]: 568–574) pedig egyenesen a magyarság alapvető kérdésének tekinti, hogy a zsidóságnak a magyarsághoz alkalmazkodni hajlandó csoportjaival összefogjon a jövő Magyarországaért. Ebben a tanulmányban Németh László azt fogalmazza meg, hogy a zsidóság Szerb Antallal fémjelzett második típusa²⁷ „színekkel és szempontokkal gazdagítani törekszik” a magyar kultúrát, tehát a magyarság egészének új, azzal szerves kapcsolatban lévő ele-

25 Szabó Dezső az, aki különböző publicisztikaiban végig azon az állásponton van, hogy a zsidóság egységesen képviselt faji szempontjai tükröződnek a magyarországi kapitalista vállalkozások logikájában, és az ezt felszámolni akaró bolsevik kollektívizálás, a „zsidó forradalom” tartalmában is (Szabó Dezső 2003: 417–480).

26 Noha Németh László általános megítélése, és különösen a zsidósághoz fűződő viszonyának értelmezése alapvetően az őt értékelő szerzők bal- és jobboldali elkötelezettsége alapján strukturálódik, de vannak kivételek is. Örkeny István például magát a *Tanú* köteteinek rajongójaként, Németh Lászlót pedig, mint a gondolkodására legnagyobb hatású szerzőt, mesterének aposztrofálja (Lázár 1979: 63, 66). Gyurgyák János szintén az ideológiai szekértáborok logikájától távolságot tartó, korrekt elemzésében (Gyurgyák 2001: 549–569) Németh László írásainak vizsgálatán keresztül Németh megközelítésének többnyire jogos bírálata mellett arra az álláspontra jut, hogy Németh felfogása nem tekinthető antiszemitának. Ugyanerre jut Lengyel András elemzése (Lengyel 1991) is a többségi, Németh Lászlót antiszemitának tekintő, zömében publicisztikai (Ungvári [1986]; Karsai [1992]; Szabó Miklós [2000]; Tamás Gáspár [2001]) értelmezésekkel szemben. Utóbbi megközelítés mellett horgonyoz le Csepeli György, aki Németh alapfokú- és középfokú élményeiből nem csupán Németh László, hanem a népiesek egészének antiszemitizmusát is kiolvassa; egyáltalán nem reflektálva arra, hogy Németh és a népiesek (amúgy is heterogén csoportosulásának) megközelítése között jelentős különbségek vannak. (Nem véletlen, hogy míg Szabó Zoltán és Illyés Gyula Némethben a népi táboron kívüli szövetségést érzékeli [Szabó Zoltán 1935, 1939; Illyés 1943], addig ez eltérések miatt a korszakban maguk a népiesek jó része, mint Féja Géza [Féja 1936] és Veres Péter [Veres 1936] is, inkább ellenfelet, mint harcostársat lát Németh Lászlóban. Féja Németh *Magyarság és Európa* című munkáját (Németh [1935] 1999: 1969–2034) egyenesen a népi irány elleni újabb támadásként értelmezi). Másrészt Csepeli a népiesek köréből való célozatos válogatással (Csepeli 1995) Németh László felfogását tőle és egymástól is) lényegesen különböző szerzők (Erdélyi József, Kodolányi János, Sinka István, Szabó Dezső) álláspontjával mossa össze (Csepeli 1995) a zsidóság megítélésének tekintetében, megkonstruálva ezzel az „antiszemita népiesek” képét. Csepeli megközelítését más szempontból bírálja Monostori Imre (Monostori 1994: 174–175) és Gyáni Gábor (Gyáni 2008: 63–64) is.

27 Németh László tipológiájában a zsidóságnak – a magyarsághoz fűződő viszonya alapján – három csoportja különíthető el. Az első, aki maga is idegennek érzi magát, és nem kapcsolódik a magyarság sorskérdéseéhez. A második, aki sajátos jegyeivel gazdagítani akarja a magyarságot. A harmadik (Németh számára Ignotus és Hatvány Lajos által megtestesített) típusba tartoznak, akik számára a műveltség zsidó privilégium, és akik legfőbb törekvése, hogy a bal- és jobboldaliság ellentétét fenntartsák, és akik magukat az igazságot képviselő „örök baloldalt” letéteményesének tartják (Németh [1934] 1992: 568–574).

me. Ezzel szemben Erdei (és Bibó)²⁸ a Márciusi Front programjában a zsidóság jogainak biztosítása mellett azon az állásponton vannak, hogy a zsidóságnak (hasznlóan a hazai németekhez) távol kell tartania magát a magyar sorskérdések tárgyalásától (Huszár 1991: 129–130, 133, 137), vagyis egységesen kirekesztik őket a szűkebben definiált magyarság fogalmából.

Noha Németh László részéről megfogalmazódik a konszenzuskeresés gondolata is („mint szocialista küzdök a kapitalizmus ellen; mint nem-zsidó békét akarok kötni a zsidósággal” – Németh 1992 [1934]: 585), elvitathatatlan az is, hogy Németh László is Szabó Dezső és Erdeiek felfogásához hasonlóan a zsidóságban olyan csoportosajátos jegyeket lát, amelyek idegenek a magyarságnak tulajdonított jegyeiktől.²⁹ Így aztán végső következtetésében ugyanarra az álláspontra jut, mint Erdei Ferenc Sárközi Györgynek címzett levelében (Huszár 1991: 94–95): a magyar sorsközösséggel való azonosulás csak akkor lehetséges, ha a zsidó származású személy minden „zsidó jegyet” felszámol magában, vagyis ha megszűnik zsidónak lenni. Tehát számára is a magyar sorsközösséghez csatlakozás csak a teljes asszimilációval és a „zsidó jegyek” megtagadásával lehetséges.³⁰

Azonosság van Németh László és Erdei értelmezése között a tekintetben is, hogy nem a zsidókérdés megoldását tartják elsődleges problémának.³¹ A keresztény-nemzeti kurzus felfogásával szemben a kirekesztett többségi magyarság, a parasztság társadalmi emancipálása a program lényege. Ez az álláspont fejeződik ki a politikai programokon túl abban a távolságtartásban, amelyet a zsidótörvények idejének zsidóellenes hecckampánya alatt a két szerző tanúsít.³² Vagyis lényegében Szabó Dezső *Az antijudaizmus bírálata* című munkájának (Szabó 1991 [1938]: 501–532) felfogását képviselik, és Szabó Dezsőnek a harmincas évek végén képviselt magatartásával megegyező módon cselekednek.

Erőteljesebb az eltérés a két szerző programjában az etnikai csoportok megítélésének kérdésében. Láttuk, hogy Erdei szociográfiáiban (leghatározottabban a *Futóhomok* [Erdei 1937b] című munkájában) és politikai állásfoglalásában (leginkább a Márciusi Front és a Nemzeti Parasztpárt programjában) a magyar sorsközösségre leselkedő veszélyek között közel egyenlő súllyal említi a zsidóságot

28 Bibó álláspontjának monografikus feldolgozására és Bibó harmincas évekbeli antiszemitizmusának részletesebb taglalására lásd Balog Iván munkáját (Balog 2004).

29 Németh László felfogásának gyermek- és ifjúkori formálódásáról és a zsidó sorsközösség megfogalmazásáról lásd Németh (1977).

30 Érdekes történeti adalék, hogy Erdei a harmincas évektől (Darvassal, Féjával, Illyéssel, Kodolányival, Kovács Imrével, Szabó Dezsővel, Szabó Zoltánnal, Veressel együtt) felkérést kap azon Törzsökös Magyarok Budapesti Asztaltársaságtól, amelynek csak „fajmagyarok” lehetnek a tagjai (H. Soós 1991: 338). Ungváry Krisztián – mindenhol antiszemitákat érzékelő – interpretációjával (Ungváry 2001) szemben azonban nincs adat arra nézve, hogy Erdei élt volna a meghívással, vagy bármilyen formában együttműködött volna a szervezettel. (Az Ungváry számára bizonyítékként szolgáló, hivatkozott levelezéskötetből [H. Soós 1991] ez legalábbis bizonyosan nem derül ki.)

31 Erdei és Németh László életművének megítélését alapvetően befolyásolja (más, elsősorban politikai és tudománypolitikai tényezők mellett), hogy munkásságukban különböző súllyal tárgyalták a zsidóságnak a magyar társadalomfejlődésben és a közéletben betöltött szerepét. Míg Németh számára (többek között a két háború közötti irodalmi mező sajátos struktúráival is összefüggésben) kikerülhetetlen volt a kérdés tárgyalása, addig a baloldali kapcsolatokkal rendelkező Erdei számára semmiképpen sem volt ildomos ennek a kérdésnek gyakori, nyilvános előhozása, hiszen az a fennálló kurzussal szembeni lehetséges politikai ellenállás erejét csökkentette volna. Abban azonban megegyeztek, hogy a negatív diszkrimináció helyett a társadalom alapvető átalakítását célzó programra kell összpontosítani, ennyiben tehát egyetértettek abban, hogy nem szabad a „zsidókérdést” túlságosan előtérbe tolni.

32 Másrészt a fenti elemzés alapján nem meglepő módon sem Németh László, sem – zsidó származású barátai, Reitzer Béla, Sárközi György unszólása ellenére – Erdei Ferenc nem hajlandó aláírni a zsidótörvények elleni tiltakozásokat. (Németh Lászlónak a zsidótörvényekkel szembeni fenntartásaira lásd a második szárszói beszédének vonatkozó részeit: Németh 1992 [1943]: 1286–1287.)

és a hazai németiség térnyerésének a problémáját, feltehetően nem függetlenül Szabó Dezső hasonló felfogásához. Németh László azonban éppen Szabó Dezső megközelítésével vitatkozva arra az álláspontra jut, hogy a sikeres magyar politika érdekében jóval megengedőbbnek kell lenni a nemzetiségekkel szemben. Németh László érve az, hogy a hazai nemzetiségek a zsidósággal szemben nem alkotnak olyan erős és tömörszerű közösséget, és „nem készítene elő saját faji hegemoniát”, miként ezt a zsidóságnál érzékeli. Tehát már az etnikai kisebbségek megítélésében is érzékelhető az a különbség, ami a Szabó Dezső-i radikalizmushoz erősebben kötődő, forradalmiságában szinte minden potenciális szövetséggel is leszámoló Erdei-féle politikai program, és a nemzeti egységet az abban részt venni kívánók számára az erős megszorítások mellett *inkább* nyitva hagyó Németh László-i felfogás között megmutatkozik.

Ugyan a parasztságra alapozott nemzeti radikális politika képviselésében nincs eltérés a két szerző között, annak vezetésében és a potenciális szövetségesek kérdésében azonban annál inkább felszínre kerül az az eltérés, amely leginkább megkülönbözteti Erdei és Németh László politikai programját. Németh László egész pályája során azt az európai magaskultúrán alapuló műveltséget képviseli, amelyre egyaránt veszélyt jelentenek a nemzeti szocialista, a bolsevik törekvések, de maga a kapitalizmus haszonelvűsége is. Az ebben az értelemben is harmadik utas Németh László számára magától értetődő, hogy a társadalmi reform és megújulás képviselője csak annak a társadalmi csoportnak a vezetésével lehetséges, amely ennek a széles európai műveltségnek a birtokosa, s amely a műveltség talaján állva lesz képes a szellemi és társadalmi megújulásra. Ez az „új nemesség”³³ elsősorban a középosztályt jelenti számára, miként azt az egyik első programadó munkájában, a *Debreceni kátéban* (Németh László 1992 [1933]: 551–554) is megfogalmazza: „Át kell építenünk társadalmunk hatalmi struktúráját, hogy a gerinc megint a test középvonalába kerüljön, s olyan vezérlő réteget kell uralomra juttatnunk, melynek tudomása van a testről és helyzetéről.” A test és a helyzet helyes értelmezése Németh László számára azt is jelenti, hogy ennek a középosztálynak magába kell integrálnia a társadalmi megújulás alapjának tekintett parasztságot arra érdemes tagjait.

A parasztságból és a meglévő középosztályból létrejövő új nemesség gondolata egy a nemzeti tartalmakat kifejezni képes középosztály elképzelését fejezi ki. A Németh László-i koncepció tehát bizonyos értelemben szabadon lebegő értelmiséget feltételez, amely túllép partikuláris osztályérdekein, és a nemzeti sorsközösség sajátosságait kifejező társadalmi változást képvisel. Ezzel az elképzeléssel függ össze, hogy noha a társadalmi struktúra és politikai viszonyrendszer megváltozását kikerülhetetlenül fontosnak tartja, a hangsúly mégis a „belső forradalmon”, a társadalmi cselekvők belső megtisztulásán van, mivel Németh szerint ez teremtheti meg a partikuláris érdekeken való túllépés lehetőségét. Az

³³ Németh László megváltoztatott értelemben használja a korábban leginkább Friedrich Nietzsche által népszerűvé tett fogalmat. Megegyezés a két szerző szóhasználatában azonban, hogy mindketten egy új értékteremtő közösséget tekintenek a társadalmi, szellemi megújulás alapjának.

egész harmincas évek generációjának alapélményét jelentő Ady-költészet szellemében ennek a belső forradalomnak az alapját a nemzet sorsával való azonosulás jelenti. Tehát a partikularizmuson való felülemelkedés a nemzet érdekeit, értékeit kifejező társadalmi, politikai szerepvállalásban mutatkozik meg.³⁴ Ez az erkölcsi megújulás lehet az alapja annak a külső forradalomnak, amely döntő gazdasági, társadalmi változásokat hoz magával. A belső forradalom kiemelésével azonban Németh László világossá teszi, hogy amennyiben e nélkül jönnének létre társadalmi változások, az a meglévőt felváltó új partikularizmusok képviselőit (Németh László 1992 [1934]: 553), és nem egy a közösség egészét kifejező, gyökeres megújulást jelentené.

A Németh László-i újnemesség-elképzelésnek tehát nem feltétlenül egy a korabeli magyar társadalomban megragadható társadalmi csoport az alapja, hanem az elképzelésben megfogalmazott értékeket magának vallók közössége. Ennek képviselőit mindazon csoportok részéről elképzelhetőnek tartja, ahol a nemzeti sorsközösség értékrendje megjelenhet. Ez az oka annak, hogy Németh László ezen értékek mentén való állásfoglalás esetén megengedőbb nem csupán a megújulás alapjának tekintett parasztsággal, hanem mindazon társadalmi csoportokkal kapcsolatban, ahonnan ezek az értékek társadalomtörténeti kondicionálás által megjelenhetnek. Ez a magyarázata annak az e tekintetben megengedőbb politikának, amellyel Németh László a keresztény-nemzeti kurzus elitje, arisztokráciája, hagyományos középosztálya felé fordul; hangsúlyozva, hogy *személyében*, és nem társadalmi csoportként tartja lehetségesnek ezeknek az elemeknek az új nemességbe integrálódását. Ugyanezen megfontolások alapján fogalmaz meg szövetséget a hazai kisebbségek tagjai számára, és – társadalomtörténeti érvei mentén – ugyan kisebb esélyt adva az integrációra, de a hazai zsidóság számára is. Mivel azonban ennek az új nemességnek közös nemzeti értékeit az európai perspektíva, és ezen belül is az összeurópai műveltség adja meg,³⁵ ennek a nemességnek a vezető szerepét egyértelműen a középosztályra ruházza.

Erdei megközelítésének döntő különbsége, hogy számára kizárólag a két háború közötti társadalom valamilyen módon kirekesztett társadalmi csoportjai lehetnek a társadalmi átalakulás alapjai. Több alkalommal hitet tesz amellett, hogy a vezető szerepre kizárólag a parasztság alkalmas. Majd a negyvenes évektől – nem függetlenül a politikai helyzet és ezáltal a program megvalósítását lehetővé tevő hatalmi tényezők változásától – egyre gyakrabban emlegeti a munkásosztályt (Erdi 1943, 1976), mint szintén vezető szerepre alkalmas társadalmi csoportot. Nála az a Szabó Dezső által is képviselt felfogás fogalmazódik meg, hogy az elnyomott és alapvetően paraszti eredetű, ilyen módon magától értetődően *magyar* munkássággal való szövetség elkerülhetetlen feltétele a társadalmi re-

34 Németh ezen értelmezése válik a népi szociográfusok másik jelentős alakjának, Szabó Zoltánnak alapvető tájékozódási ponttá. Erről lásd részletesebben Huszár Tibor Szabóval készített beszélgetését: Huszár (2005: 135–154).

35 Németh László szellemi irányítúje elsősorban Ortega munkássága, de az „új nemesség” gondolatában megfogalmazódó „jó európaiság”, vagyis az az elképzelés, hogy az új értékteremtés összeurópai értékek mentén fogalmazódjon meg, ismét Nietzsche felfogását tükrözi. (Ezt a megközelítést Németh felfogásába Ortega közvetítésével emeli be.) (Ortega hatásáról lásd részletesebben: Csejtei [2001].)

form sikerének. E változtatás szellemi erejét azonban Erdei számára végig az a parasztság jelenti, amely a magyar autenticitást képviseli számára. A harmincas és negyvenes években született szociográfiák egyaránt arról tanúskodnak, hogy Erdei a magyarság lényegét kifejező társadalmasodást, és ebből következően a társadalmi reform alapját is egyaránt az alföldi tanyás mezővárosok kétlakiságát őrző parasztjaiban találja meg. Társadalomszerkezeti elemzései és társadalompolitikai reformjavaslatai is ezt a szűk csoportot tekintik az autentikus magyar lét letéteményesének.

Ezen értelmezési keret alapján tehát Erdei eleve ellenérzéssel fogadott minden olyan reformelképzelést, amely a parasztságon kívülre helyezi a társadalmi átalakulás súlypontját. Ez az oka annak, hogy erőteljes ellenérzéssel viszonyult még a dunántúli kiscgazdatörekvésekkel szemben is, amiben a nyugati, németes hatás alá került parasztságnak a magyarságtól idegen társadalomfejlődését látta. Megközelítése ugyanis minden olyan, nem az alföldi tanyás mezővárosokon alapuló társadalomfejlődést elutasított, amely ennek – az elképzelése szerint – az ősi magyarság kettős szállásrendszerén alapuló társadalmasulásnak a hatását, „őserejét” gyengítette volna. Különösen erős ellenérzéssel viszonyult minden olyan törekvéssel szemben, amely a parasztságnak középosztályi vezetéssel történő társadalmi emancipációját képviselte. Mivel Németh László lényegében eme felfogást képviselte, koncepciójának nyilvánvaló harmadik utassága ellenére ez Erdei számára a magyar parasztságban benne rejlő potenciál kilúgozását, feloldását jelentette. Még ha a jobbító szándékot nem is vonta kétségbe minden esetben,³⁶ Szabó Dezsővel teljes mértékben megegyező módon (Szabó 2003: 524–579) ezekben a törekvésekben a hagyományos úri középosztály hatalmi dominanciájának továbbélését célzó stratégiát látott. Mindezek magyarázzák azt, hogy Erdei politikai programja a radikális átalakulást képviselő szűk csoportra támaszkodva, de a nép egészének nevében kíván változást, anélkül, hogy a társadalmi konszenzus minimális feltételeit megteremtene. Erdei értelmezése tehát Németh László ennél kiterjesztőbb, a megújult közösség értékeit elfogadók számára megengedőbb felfogásával szemben határozottan kirekesztő társadalmi reformprogramot és magyarságmeghatározást fogalmaz meg.

Miközben Erdei következetesen elutasítja a marxista társadalomszemléletet, mint a társadalom értelmezésének lehetséges keretét, a fentiek alapján nem meglepő módon pozitívan viszonyul Lenin munkásságához.³⁷ A kissé a saját képére formált Lenin-értelmezésében Lenin azt az orosz nemzeti forradalmárt jelenti, aki felismerve az orosz történelem viszonyait, annak organikus tartalmait kifejező társadalmi változást valósít meg forradalmi módon. Erdei Leninben a kelet-euró-

36 Erdei különbözőképpen ítélte meg az ezen törekvések mögötti szándékokat aszerint, hogy azok képviselői hol helyezkedtek el a hatalmi mezőben. Ha nemzedéki társainak a fennálló rendszerrel szembeni kritikájaként jelentek meg ezek az elképzelések (mint például Szabó Zoltán, vagy éppen Németh László esetében), akkor a jobbító szándékot nem vonta kétségbe. Ha azonban a parasztság középosztályi vezetésének elképzelését a korabeli hivatalos Magyarország fogalmazta meg, akkor ezt a hatalmi helyzet fenntartására irányuló burkolt törekvésnek értelmezte.

37 Ez nem csak a létező szocializmus idején a vizsgált korszakra vonatkozó visszaemlékezéseiben (Erdei 1974: 560–568) mutatkozik meg, hanem a harmincas évek közepén keletkezett naplórészletekből (Erdei 1984b; H. Soós 1991) is kiviláglik.

pai régióban a parasztságra alapozott és a nemzetet kifejező paraszti tartalmakat radikálisan megjelenítő politikust lát, aki felismerve a társadalomfejlődés helyes irányát, azt szűk élcsapat vezetésével képes megvalósítani is. Noha elvben Erdei a paraszti öngazdátás megvalósításának szükségességét hangsúlyozza, valójában Lenin élcsapat-koncepciója szolgál számára alapvető iránytűül politikai állásfoglalásában. Magát ebben az értelmezési keretben olyan nemzeti forradalmárnak tekintheti, aki – paraszti származása és a paraszti viszonyok ismerete alapján – egyaránt képes az organikus társadalmi jegyeket megragadni, és képes a forradalmi átalakulást politikailag is megvalósítani. Ez a fajta megközelítés kirajzolja Erdei viszonyát a belső és külső forradalomhoz is. Míg Németh László a belső forradalom szükségességét emeli ki elsősorban, addig Erdei számára Lenin politikai sikeressége, elveinek gyakorlati megvalósítása szolgál például. Erdei is osztja azt a lenini meggyőződést, hogy a külső forradalom azzal, hogy megteremti a helyes tudat társadalmi feltételeit, magával hozza a belső forradalmat is.

Lenin, Szabó Dezső és a népi irányzat többsége is egyaránt szellemi előménye Erdei azon felfogásának, amely a kelet- és közép-európai térségben ambivalensen vagy elutasítóan viszonyul a nyugati kultúra értékeihez. Alapvetően közrejátszik ebben az, hogy számára a nyugati kultúra elsősorban a társadalom organikus rendjét felszámoló kapitalista gazdaság formájában jelenik meg. Erdei nézőpontjából ennek a gazdasági formának a haszonelvűsége pedig a nemzeti közösség tagjainak fokozódó kiszolgáltatottságát hozza magával, míg más, idegennek tekintett elemek primátusát teremti meg. Erdei értelmezésében ezek a nyugati értékek a magyarság autentikus létét képviselő, a tanyás mezővárosokban már jórészt megvalósult előremutatóbb társadalmasulást veszélyeztetik. Erdei híres szociográfiáiban, különösen hangsúlyosan a *Magyar város* (Erdei 1939) és a *Magyar falu* című munkájában amellet érvel, hogy a tanyás mezővárosi közösség olyan berendezkedést hozott létre, amely a közösség és az individualitás helyes arányaival meghaladta a nyugati társadalomfejlődést. Bármilyen ingatag lábon áll is Erdeinek a tanyás mezőváros primátusát megfogalmazó elmélete (vö. Bognár 2010), ebből a kiindulásból adódóan mégis érthető ellenérzéssel viszonyul ahhoz a Németh László-i megközelítéshez, amely az új nemességet – a nemzeti jegyek hangsúlyozásán túl – az Erdei által már meghaladottnak gondolt nyugati társadalomfejlődés kultúrájára kívánja helyezni (Németh 1999 [1935]: 1969–2034). Noha ez a legalább annyira érzelmi, mint ideológiai elutasítás kétségtelen csúsztatáson – a nyugati társadalomfejlődés és a Németh László által megjelenített összeurópai kultúra összemosásán – alapszik, jól mutatja a kultúrájában nyugatias Németh László-i perspektíva és a „kelet népét” képviselni akaró, a távoli nomád kultúrából építkezni akaró Erdei megközelítése közötti különbséget.

Talán az eltérő „strukturáló struktúrák” által belsővé tett nézőpontbeli különbségek is közrejátszanak abban, hogy Erdei sajátosan, mi több, valódi tartalmát nem kifejezve értelmezte Németh László azon felfogását, amely a társadalmi reform vezetéséről szólt. Németh ugyanis teljesen világossá teszi azt, hogy a megújulás középosztályi vezetése hangsúlyozottan nem kapcsolódik a két háború

közötti társadalom középosztályához, legkevésbé sem ahhoz a társadalmi csoporthoz (a kisbirtokos paraszthoz), amelyből származik, sem a szülői ház értelmi-ségi csoportosulásához. Éppen ellenkezőleg, Németh László azt fogalmazza meg a *Töredék a reformból* (Németh 1992 [1935]: 645–667) című munkájában, hogy a „független kisbirtokos osztály” alkalmatlan e társadalmi szerep betöltésére.

Németh László hasonlóképpen kritikus a korszak középosztályával szemben is. Megkülönböztetve az anyagi függetlenséggel rendelkező, a közügyekbe beleszóló, önmagával való rendelkezéssel bíró valódi középosztályt az anyagi és szellemi függetlenséggel nem rendelkező, leginkább a bürokráciában csoportosuló „alközéposztálytól”, a két háború közötti időszak középosztályát többségében egyértelműen az utóbbi csoporthoz sorolja. Nem csupán azt fogalmazza meg, hogy ezek a társadalmi csoportok nem alkalmasak az újnemesség-koncepció képviselésére,³⁸ hanem a legelső írásoktól kezdődően határozottan e társadalmi csoport hatalmának felszámolása mellett foglal állást. Németh László már a harmincas évek elején *Új politika* (Németh 1992 [1933]: 547–550) című írásában annak ad hangot, hogy a középosztály többségét alkalmazó fölösleges hivatalnokrendszer a „Kert-Magyarország” programjában megszüntetendő.³⁹ Németh tehát ezt az egyébként felettébb heterogén, csak lefelé, a paraszti és munkás csoportokkal szembeni záródásában egységes középosztályt (Németh 1992 [1943]: 1297–1321) a legkevésbé sem tekinti a nemzeti radikális társadalmi reformot vezető új nemesség alapjának (Németh 1992 [1943]: 1297–1321), amelyet a fentiek mellett ráadásul a nemzeti közösség többségét kitevő parasztsághoz, munkássághoz fűződő viszonya miatt is elutasít.⁴⁰

Nehéz arra a kérdésre választ adni, hogy Erdei nem értette, vagy nem akarta érteni Németh László elképzelésének lényegét. Kétségtelen, hogy Erdei társadalmilag kondicionált habitusa és politikai programja élesen szemben állt azzal a reformelképzeléssel, amelyet Németh László megfogalmazott. Ez magában rejtette azt a magatartást, amely az azonos mezőben álló, de programjában versengő elképzelésnek öntudatlanul hamis, elferdített percepcióját eredményezhette. Erdei Németh László felfogását ugyanis a hamis kompromisszumok politikájának tekinti, amely saját társadalmi csoportjának dominanciáját féltve, azt megőrizni akarva, tehát osztályérdekeinek fogságában, partikularizmusa miatt alkalmatlan a magyarság megújulására.⁴¹ Valójában azonban Erdei éppen azt veti Németh

38 A *töredék a reformból* című írásában a következőképpen fogalmaz ennek a középosztálynak egyik mértékadó csoportjáról: „a mai magyar gazdaságnak a tisztviselő-rend a legnagyobb csapás [...] A tisztviselő az állam nyugós gyermeke lesz, aki nem a többi osztály helyzetét nézi, hanem pénze és igénye közt a távolságot. Elégedetlen, mert mint egyénnek nyilván oka van az elégedetlenségre. De ha elégedetlen mint egyén, próbáljon felelős lenni mint egy osztály tagja. Magyarországnak ma nem annyi tisztviselője van, mint amennyit a rend megkívánt, hanem amennyi tanult embert okvetlenül hivatalba kellett dugni” (Németh László 1992 [1934]: 654–655).

39 Egy évvel később A *töredék a reformból* című munkájában azt állítja, hogy „az értelmiség szétszélesztése a hivatalból és a hivatal kapujából a gazdasági reform legfontosabb pontja” (Németh 1992 [1934]: 655).

40 A *töredék a reformból* című írásában a középosztályról a következőket veti papírra: „Gyakran halljuk, hogy középosztályunk beteg; de ritkán halljuk, hogy miért beteg. Én azt hiszem, azért beteg, mert jórészt tisztviselőkből áll. A tisztviselő eredendő bűne, hogy kiesett a megélhetés harcából, a munkában végzett időért kap bért, s nem a vállalkozás jövedelméből részt. A magyar tisztviselő ehhez a bűnhöz hozzáad még egy példátlan úri és lateiner dolyfót” (Németh László 1992 [1934]: 655).

41 Erdei részéről ez a taktikai elem azonosságokat mutat a marxizmus érvelési stratégiájával, amely szívesen mutat rá a vitapartner álláspontjának társadalmi léthez kötöttségére, ilyen módon álláspontja partikularitására, miközben a saját megközelítést minden társadalmi kötöttségen felülemelkedett totalitással értelmezi. (Mannheim a marxista

László szemére, amiért egész saját társadalomszerkezeti elemzése és politikai programja kárhoztatható. Erdei az, aki szűkebb környezetének és társadalmi csoportjának (az alföldi tanyasi termelést kétlakiséggel folytató kisparaszti gazdák) jellemző, vagy inkább vágyott viszonyaival azonosítja a magyarság egésze számára kívánt társadalmasulás lényegét. Miközben Németh László az, aki nem lényegtelen megszorításokkal, de elvileg majd mindegyik társadalmi csoport számára csatlakozást biztosítva politikai programjában Erdeihez mértén sokkal inkább felülemelkedik „osztálykorlátain”. Ezen szociálpszichológiából jól ismert, nem tudatos extrapoláció mellett azonban nem zárhatók ki Erdei részéről tudatos taktikai elemek, amelyek különösképp majd az 1943-as szárszói konferencián kerülnek felszínre, új dimenziót adva a két versengő harmadik utas vitájának.

Irodalom

- A „népi” írókról. Az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalása. (1958) *Társadalmi Szemle*, 6: 38–69.
- Balog Iván (2004): *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Bertha Zoltán (2005): *„Világképteremtő enciklopédizmus.”* Budapest: Kairosz Kiadó.
- Bibó István (1979): Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája. *Valóság*, 8: 35–38.
- Bognár Bulcsu (2006): Életmű a tanyás mezővárosi társadalmasodás ígézetében. Erdei Ferenc társadalomszerkezeti elemzéseinek sajátosságairól. *Társadalomkutatás*, 3: 432–448.
- Bognár Bulcsu (2008a): Erdei Ferenc szociológiája a két világháború közötti tudományos és közéleti diskurzus tükrében. *Valóság*, 12: 78–88.
- Bognár Bulcsu (2008b): A paraszti perspektíva a két világháború között. Erdei Ferenc munkásságának tudásszociológiai összefüggései. *Valóság*, 9: 42–52.
- Bognár Bulcsu (2009): A népi szociográfia nemzeti radikalizmusa. Erdei Ferenc, Féja Géza és Veres Péter társadalomszemléletének kapcsolódásairól. *Szociológiai Szemle*, 2: 60–77.
- Bognár Bulcsu (2010): *Erdei Ferenc szociológiája*. Budapest: Loisir Kiadó.
- Borbándi Gyula (1989): *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Budapest: Püski Kiadó.
- Csejtei Dezső (2001): Ortega y Gasset Németh László és Bibó István munkásságában. In Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 211–234.
- Csepeli György (1993): Bűvészinások. A népi gondolkodás paradox antiszemitizmusa. *Kritika*, 10: 12–14.
- Csepeli György (1995): Narratívák fogságában. A népi írók politikai szocializációja Magyarországon. *Kritika*, 10: 20–23.

értelmezés bírálata során ezt a tudásszociológiája által meghaladott ideológiafogalmat speciális ideológiafogalomnak nevezi [Mannheim 1996: 95–96].)

- Dénes Iván Zoltán (1999): *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Erdei Ferenc (1935–36): Magyar gazdaságtudomány. *Magyarságtudomány* 1935, (1)2: 137–148; 1936 (2)1: 143–154.; 1936 (2)2: 251–263.
- Erdei Ferenc (1937a): A nép. *Várospolitikai Szemle*. Makó. augusztus 22. 1–2.
- Erdei Ferenc (1937b): *Futóhomok. A Duna-Tisza-köz földje és népe III. Magyarország felfedezése*. Budapest: Athenaeum Kiadó.
- Erdei Ferenc (1939): *Magyar város*. Budapest: Athenaeum Kiadó.
- Erdei Ferenc (1940): *Magyar falu*. Budapest: Athenaeum Kiadó.
- Erdei Ferenc (1943): A magyar társadalom. In Szárszó. *Az 1943. évi Balatonszárszói Magyar Élet-Tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. Budapest: Magyar Élet Kiadása, 12–36.
- Erdei Ferenc (1968): Emlékezés Szárszóra. *Kortárs*, 8: 1298–1299.
- Erdei Ferenc (1974): Rádióbeszélgetés Huszár Tiborral – Lenin agrárpolitikájáról, Adyról és Bartókról (1970. január 16.). In Berend T. Iván – Szuhay Miklós (vál.): Erdei Ferenc: *Emberül élni*. Budapest: Gondolat Kiadó, 560–568.
- Erdei Ferenc (1976): A magyar társadalom a két háború között. *Valóság*, 4: 23–53; 5: 36–58.
- Erdei Ferenc (1984a): Vallomás egy útról, melyet sohasem tettem meg. In Kulcsár Kálmán (szerk.): Erdei Ferenc: *Történelem és társadalomkutatás*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 448–452.
- Erdei Ferenc (1984b): Gondolatok a pályáról. In Kulcsár Kálmán (szerk.): Erdei Ferenc: *Történelem és társadalomkutatás*. 321–325.
- Erdei Sándor (1974): Erdei Ferenc életrajza. In: *Emberül élni. Egy életút mérföldkövei. Válogatás*. Budapest: Gondolat Kiadó, 569–665.
- Féja Géza (1936): Vádoló és vádlott. *Kelet Népe*, 3: 1–5.
- Gergely András (1983): Németh László vitája Szekfű Gyulával. *Valóság*, 1: 47–62.
- Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc (szerk.) (1991): *Magyarországi pártprogramok 1919–1941*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Gyáni Gábor (2008): Miről vallanak Németh László önéletrajzai? *Tiszatáj*, 1: 60–69.
- Gyurgyák János (2001): *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszméletörténet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Huszár Tibor (1979): A protestantizmus és a romantika Erdei Ferenc pályakezdő írásaiban. *Világosság*, 1: 1–8, 2: 87–93.
- Huszár Tibor (1989): *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Budapest: Kolonel Kiadó.
- Huszár Tibor (1991): *Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front*. Budapest–Makó: ELTE Szociológiai Intézet – Makói József Attila Múzeum.
- Huszár Tibor (2005): *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Illyés Gyula (1943): Németh László Debrecenben. *Magyar Csillag*, 10: 613–614.

- Karsai László (vál. és szerk.) (1992): *Kirekesztők. Antiszemita írások. 1881–1992.* Budapest: Aura Kiadó.
- Kovács Imre (1958): A népi irodalom hőskora. *Új Látóhatár* 2–3: 81–98.
- Lackó Miklós (1982): Minőségszocializmus – modernség vagy korszerűség. A Tanú korai időszaka. *Új Írás*, 7: 61–72.
- Lázár István (1979): *Örkény István alkotásai és vallomásai tükrében.* Budapest: Szépirodalmi Kiadó.
- Lukács György (1945): *Írástudók felelőssége.* Budapest: Szikra Kiadó.
- Lukács György (1947): *Irodalom és demokrácia.* Budapest. Szikra Kiadó.
- Lengyel András (1991): Németh László Shylock-metaforája. *Valóság* 8: 56–74.
- Mannheim Károly (1996): *Ideológia és utópia.* Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Mód Aladár (1961): A harmadik út és Németh László útja. *Valóság*, 5: 16–34.
- Monostori Imre (1994): *Minőség, magyarság, értelmiség. Tizenkét fejezet Németh Lászlóról.* Budapest: Püski Kiadó.
- Monostori Imre (2002): Szárszóról – hatvan év után. *Kortárs*, 12: 1–17.
- Monostori Imre (szerk.) (2003): „Én sosem kívántam más emlékművet...” *Vonulatok a Németh László recepció történetéből.* Budapest: Argumentum Kiadó.
- Németh László (1935): A magyar sorstudomány feladatai. *Magyarságtudomány* 1.
- Németh László (1977): *Homályból homályba I–II. Életrajzi írások.* Budapest: Magvető Kiadó.
- Németh László (1986 [1935]): Egy Hungarológiai Társaság terve. In Széchenyi Ágnes (szerk.): *Válasz 1934–1938.* Budapest: Magvető Kiadó, 101–102.
- Németh László (1992): *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I–II.* Budapest: Püski Kiadó.
- Németh László (1992 [1927]): Faj és irodalom. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 13–26.
- Németh László (1992 [1931]): Új enciklopédia. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 36–46.
- Németh László (1992 [1932]): Szekfű Gyula: Tizennyolcadik század. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 498–502.
- Németh László (1992 [1933]): Új politika. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 547–550.
- Németh László (1992 [1933]): Debreceni Káté. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 551–554.
- Németh László (1992 [1934]): Ady Endre. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 440–453.
- Németh László (1992 [1934]): Nemzeti radikalizmus. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 554–560.
- Németh László (1992 [1934]): Egy különítményes vallomásai. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 568–574.

- Németh László (1992 [1934]): A magyar élet antinómiái. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 575–596.
- Németh László (1992 [1935]): Töredék a reformból. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 645–667.
- Németh László (1992 [1935]): Író és hatalom. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 667–669.
- Németh László (1992 [1939]): Kisebbségben. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. II.* 843–910.
- Németh László (1992 [1940]): Szekfű Gyula. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. II.* 941–1016.
- Németh László (1992 [1941]): Vitathatatlan Ady. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. II.* 1089–1097.
- Németh László (1992 [1940]): Magyar radikalizmus. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. II.* 1155–1164.
- Németh László (1992 [1941]): Krónikák. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. II.* 1214–1236.
- Németh László (1992 [1942]): Fantomok ellen. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. II.* 911–923.
- Németh László (1992 [1943]): Második szárszói beszéd. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. II.* 1279–1291.
- Németh László (1992 [1943]): Népi író. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. II.* 1297–1321.
- Németh László (1999): *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. III–IV.* Budapest: Püski Kiadó.
- Németh László (1999 [1928]): Az Ady-pör. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. III.* 1492–1504.
- Németh László (1999 [1928]): Szabó Dezső. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. III.* 1512–1523.
- Németh László (1999 [1932]): Újabb történeti munkák. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. III.* 1773–1785.
- Németh László (1999 [1932]): Visszatekintés. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. III.* 1813–1830.
- Németh László (1999 [1935]): Magyarság és Európa. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. III.* 1969–2034.
- Poszler György (1990): Benniszülött bölcselet. Németh László: Kisebbségben. Szubjektív kommentárok. *Kortárs*, 11: 114–140.

- Salamon Konrád (1982): Németh László szocializmusképe és az 1930-as évek elejének szocializmusa. *Forrás*, 9: 80–85.
- Salamon Konrád (1990): Németh László minőségszocializmusa. In Grezsa Ferenc (szerk.): *A gondolkodó Németh László*. Hódmezővásárhely: Németh László Társaság–Petőfi Sándor Művelődési Központ. 19–23.
- Sándor Iván (1986): *A Németh László-pör*. Budapest: Magvető Kiadó.
- H. Soós Mária (szerk.) (1991): *Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Szabó Dezső (1991): *Az egész látóhatár I–II. Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, iratok*. Budapest: Püski.
- Szabó Dezső (1991 [1938]): Az antijudaizmus bírálata. In uő: *Az egész látóhatár I*. 501–532.
- Szabó Dezső (2003): *Egyenes úton I–II. Tanulmányok és jegyzetek*. Budapest: Püski Kiadó.
- Szabó Dezső (2003 [1923]): Új magyar ideológia felé. In uő: *Egyenes úton II*. 417–480.
- Szabó Dezső (2003 [1937]): Ede megevé ebédem. In uő: *Egyenes úton II*. 626–702.
- Szabó Dezső (2003 [1937]): Végzet. In uő: *Egyenes úton II*. 524–579.
- Szabó Miklós (2000): Nincs harmadik út. Gondolatok a magyar polgárosodás útvesztőiről. *Beszélő*, 1: 57–58.
- Szabó Zoltán (1935): A politika betörése. *Válasz*, 5-6: 367–368.
- Szabó Zoltán (1939): „Jámbor szándék.” I. A szellemi honvédelem szükségessége. *Magyar Nemzet*, június 18.
- Szekfű Gyula (1989): *Három nemzedék, és ami utána következik*. Budapest: Maecenas – Állami Könyvterjesztő Vállalat.
- Tamás Gáspár Miklós (2001): Az éleslátó vak. Száz éve született Németh László. *Magyar Hírlap*, 2001. április 23.
- Tóth Ferenc (1989): Makó és a Márciusi Front. In Pintér István (szerk.): *Fél évszázad múltán a Márciusi Frontról*. Budapest: Reform Kiadó, 113–114.
- Ungvári Tamás (1986): A „Németh-László pör” margójára. *Élet és Irodalom*, március 14. 5–6.
- Ungváry Krisztián (2001): Értelmiség és antiszemita közbeszéd. *Beszélő*, 6: 74–92.
- Veres Péter (1936): Levél Németh Lászlóhoz. *Gondolat*, 8: 417–424.

„Útvesztőben”.

Erdei Ferenc dilemmái 1945 előtti pályáján

„A bomlás gyors fokozatait természetesen nem viselhetik megrázkódtatás nélkül. Az unokák tökéletesen kiestek az apák kötöttségeiből és védettségéből, szabadon és egyedül imbolyognak egy összekuszálódott társadalom kiismerhetetlen útjain. [...] Megállásra és új gyarapodásra jó ha azoknak módjuk lesz, akiket egyéni képességeik eligazítanak az útvesztőben.”¹

Bódy Zsombor

bolbodyz@uni-miskolc.hu

Erdei Ferenc személye jól ismert a magyar társadalomtudományosságban, s alakjának emléke is máig eleven, figurája még regényekben is felbukkan. Nem mondhatjuk azonban, hogy munkássága egészében közismert lenne. Leginkább hivatkozott szövege egy életében soha ki nem adott, nem autorizált írás. Agrárgazdasági tanulmányait és 1945 előtti szövegeit az utóbbi évtizedekben nem sokan olvassák. Az utókor számára Erdei fő művévé halála után kiadott, a két háború közti magyar társadalomról szóló tanulmánya vált (Erdei 1976). A szélesebb társadalomtudományosságnak ez a szöveg jelenti Erdeit. Miközben e szöveg megállapításai elterjedtek és akár publicisztikákban is visszaköszönnek, éppen ez az írás nagyon sok kritikát kapott Erdei életművének kutatóitól, másrésről pedig a két háború közti magyar társadalom történetének vizsgálóitól. Rámutattak a szöveg mélyén rejlő konzervatív kultúrkritikai szempontokra és az Erdeit az elemzésben is befolyásoló ideológiai állásfoglalásokra, politikai elképzelésekre. Kimutatták a marxista és a Hajnal Istvántól átvett fogalmak össze nem illeszkedését. Felrótták a szövegnek az empíria hiányát. Rámutattak, hogy a történetírás meghaladta rendi és polgárinak azt a szembeállítását, ami az Erdei-szöveg központi szervezőelve. Figyelemre méltó elemzés boncolgatta a szöveg folyton változó mögöttes normatív szempontjait, amelyek alapján Erdei az egyes társadalmi csoportokról ítéletet formál, a szerző identitáskereséseként értelmezve a normatív szempontok labilitását.² Kérdés, hogy e jól ismert íráson kívül Erdei életművének más darabjai

¹ Erdei Ferenc saját családjáról. Erdei (1984 [1935]: 386).

² Az első kritikus elemzést Nagy Endre tette közzé (Nagy 1993). Melegh Attila – Kovács Éva a parasztsorból felemelkedő Erdei identitáskereséseként értelmezték a szöveget (Melegh – Kovács 1995). Bognár Bulcsú foglalkozott Erdei munkájának elméleti, módszertani problémáival (Bognár 2010). Történeti szempontból elsősorban Gyáni Gábor kritizálta ismételt Erdei társadalomképét (Gyáni 2001). Az Erdei körüli viták rövid összefoglalása: (Bódy 2007).

milyen egyéb tanulságokkal szolgálhatnak ma esetleges olvasóiknak. Az 1950-es és főleg a 60-as években írt agrárgazdasági tanulmányai mára elveszítették relevanciájukat abban az értelemben, hogy egyáltalán nincs már meg az a mezőgazdaság, amelyről szólnak. Legfőlőbb történeti forrásként lehetnek érdekesek a kor kutatói számára, de ilyen felhasználásukra tudtommal még nem történt kísérlet. Az 1945 előtti írásokkal némiképp hasonló a helyzet. Fogalmi nyelv, módszertani és más szempontok kizárják, hogy közvetlen részét képezhessék a XX. század első felének magyar társadalmáról szóló releváns társadalomtudományi korpusznak. Mégsem gondolom, hogy érdektelenek lennének. Erdeinek ezek a szövegei számos olyan – szerzőjük számára, úgy tűnik, személyes dilemmaként is jelentkező – kérdést állítanak elénk, amelyek egyrészt továbbvezethetnek általában a korszak társadalomtudományi gondolkodása történetének vizsgálatában, másrészt pedig megmutathatják, hogy Erdei milyen úton jutott el 1943–1944 fordulóján írt, nem publikált, és a posztumusz megjelenés után hatásában jelentőssé vált szövegéhez. Jelen tanulmány ezért az 1945 előtti Erdei-írásokat áttekintve néhány olyan kérdésre szeretne rávilágítani, amelyek kapcsán úgy tűnik, hogy ingadozik vagy változik a szerző álláspontja. Ez az áttekintés így nem Erdei munkásságának teljes körű feldolgozását nyújtja, még e korai szakaszra nézve sem, csupán néhány, a szerző gondolatvilágában csomóponti jelentőségű kérdést próbál feltárni a szövegek kapcsán, s ebből a perspektívából a két háború közti magyar társadalomról szóló tanulmányt mint e kérdések egyfajta megoldását kívánja bemutatni.³

Az első dilemma, amely Erdeit valamennyire foglalkoztatta – miután túljutott fiatalkori szépírói ambícióin⁴ –, műfaji jellegű volt. Ingadozott a tekintetben, hogy műveit a szaktudomány keretei közötti monográfiáknak, illetőleg tanulmányoknak szánja, vagy pedig – szubjektívebb hangvételt is megengedő – politikai esszéknek, amelyek helye nem a szaktudományok regiszterében keresendő, hanem inkább a politikai nyilvánosságában. Számos előadásában és rövidebb szövegében foglalkozott explicit módon azzal a kérdéssel, hogy a falukutatás, a szociográfia általában, és saját szociológusi tevékenysége konkrétan is, hol helyezkedik el ebből a szempontból. Visszatérően említette, hogy a szociográfus mozgalom valójában egy politikai mozgalom jelentkezése, amely azért tolódott a tudományosság irányába, mert valódi direkt politikai fellépése az adott viszonyok között lehetetlen volt.⁵ Feljegyzéseinek sokaságából nyilvánvaló, hogy már egészen fiatal korától

3 E célkitűzésből következően a különböző 1944 előtti Erdei-szövegeket nem egyforma mélységig fogjuk tárgyalni, sőt a szempontunkból nem relevánsakkal érdemben nem is foglalkozunk.

4 Egy még teljesen a jövődőre vonatkozó egészen fiatalkori számvetésben az „írásművészet”, „esetem költői kifejtése” is foglalkoztatja, mint lehetőség. Ugyanitt arra is utal, hogy az asztalfióknak készülnek is ilyen művek (Erdei 1984 [1931–1932]: 321–325).

5 Az Egy szociográfus vallomása című 1938-as előadásvázlatában a szociográfia fogalmának számára való jelentéseként a következő szavak szerepeltek: „fáj, bélyeg, tehetetlenség: félreszorult tudomány, megrekedt politika” (Erdei 1984 [1938]: 453–455). Egy másik, sokkal tárgyyszerűbb előadásvázlatában világosan rögzítette, hogy a tudományos szociográfia mint társadalomvizsgálat nagyon hasznos tárgyyszerű és pontos eredménnyel képes szolgálni. Ezeket az eredményeket akár a politika is felhasználhatja különböző szociális akciókban vagy reformtörekvésekben. A tudományos szociográfia azonban nem képes felelni arra a kérdésre, hogy milyen történeti fejlődésfolyamaton is megy át éppen a magyar társadalom, mi is volna a fejlődés kívánatos célja. E kérdés megválaszolására a politikus és írói szociográfia szolgál, vélte, és ide sorolta Illyés, Veres Péter, Szabó Zoltán, Darvas József és a saját munkáit. Vagyis saját tevékenységét inkább a politikai dimenzióban helyezte el, a fejlődés irányát kereső, értékszempontokkal dolgozó munkák között (Erdei 1984 [1938–1941]: 442–443).

kezdve őt magát is politikai ambíciók fűtötték. Más alkalmakkal mégis azt hangsúlyozta, hogy a társadalomtudományt, valamint a politikai ítéletalkotás és cselekvés tevékenységét elvileg el kell választani, s olyan szövege is van, amelyben a maga számára a politikától független, értékválasztásoktól mentes tudomány útját jelöli ki. Elméletileg a legszívnonalasabban ezt az álláspontot egy 1935-ös, A társadalomkutatás (falukutatás) irányai című tanulmányában fejtette ki, amelyben a politika a tudományos törekvésekre leselkedő veszélyként jelenik meg, amennyiben eltérítheti saját valódi céljától a szociológiát (Erdei 1984 [1935]a). A szociológia célja nem lehet politikai, és mint tudomány, nem is működik jól szerinte, ha politikai cselekvési szempontokat, a beavatkozás szempontjait keveri munkájába, amelyek tudományosan megalapozhatatlan értékválasztásokhoz kötődnek. Ebben az írásban egyébként Erdei figyelemre méltó elemzését adja annak, hogy milyen nehéz szintetizáló szempontokat találni egy összefoglaló társadalomábrázoláshoz. A politikai-ideológiai támpontok figyelmen kívül hagyása után csak tudományon belüli forrásai lehetnek egy szintézis alapelveinek, s ekkor Erdei más lehetőségek megvizsgálása után ezt a kultúrszociológiában találja meg.⁶

Az ebben a szövegben elméleti kérdésként vizsgált probléma később számos nagyobb lélegzetű munkájában módszertani problémaként tért vissza, amikor Erdei láthatólag küzdött a tényállítások és az értékelések szétválasztásával.⁷ Ítéletalkotás és tényismeret módszertani problémájának egy további vetülete az a régi – és Erdeit is foglalkoztató – kérdés, hogy a fogalomalkotásnak meg kell-e előznie a tények vizsgálatát, vagy pedig a tények összegyűjtésének kell elvezetnie a megfelelő fogalmak kidolgozásához. Az utóbbi utat idővel nem tartotta járhatónak, mert felismerte, hogy valamilyen előzetes fogalmak nélkül lehetetlen nekivágni a tények megismerésének. Előbbi esetben viszont a tények megismerését megelőzően kidolgozott fogalmak könnyen rejthetnek magukban politikai értékelést, és így befolyásolhatják a társadalomról adott leírást, amit Erdei szintén problémának látott. E tulajdonképpen weberiánus probléma megoldásaként Erdei végül teljesen logikusan az ideáltipikus fogalomalkotáshoz folyamodott, amely alkalmas volt arra, hogy az elemzések kiindulási pontját képezze, anélkül, hogy empirikusan érvényesnek kellett volna lennie. A konkrét elemzésekben azonban az ideáltipikus fogalomalkotás megalapozása csak változó mértékben sikerült, és még gyakrabban elmaradt a visszacsatolás, az ideáltípus korrigálása az empirikus vizsgálódások eredményeinek fényében.

Az ideáltipikus fogalomalkotás problémáinak legékeesebb példája – amely egyben Erdei bizonyos értékválasztási dilemmáit is hordozza – a parasztság fogalmának a kérdése. Erdei különféle munkáiban számtalanszor rugaszkodott

6 Erdei (1984 [1935]a). A mai olvasó számára meglepőek a sorok, amelyeket a kultúrszociológiai szemlélet szintetizáló képességéről írt. Kevés szóhasználati változtatással szerepelhetnének egy mai, az új kultúrtörténet szemlélete mellett érvelő történeti szövegben. „A kultúraszociológia a társadalmi jelenségek szintetikus szemléletének szükségzetéből fakadt, és a szintézis reményét az adta meg, hogy a kulturális szemlélet valóban átfogja a társadalom valóságegészét. ... A kultúra általánosságából folyik, hogy a kultúrszociológia nem csak programjában, hanem megvalósításában is olyan szintetikus szemléletből fordul a társadalom tényvilága felé, mely a szakszempontokon felül a valóságegésznek az ismeretét nyújtja” (338. o.).

7 Például Erdei (1973 [1938]), Erdei (1974 [1939]), valamint Erdei (1974 [1940]).

neki a parasztság fogalmi definiálásának és különféle típusai empirikus leírásának. E kérdés személyes identitásának is kulcskérdése egyben. *Parasztok* című szociográfiáját vallomásos keretbe foglalva maga is hangsúlyosan parasztnak vallja magát. Több írásában, előadásvázlatában ad hangot annak, hogy számára a paraszti önazonosítás erkölcsi kérdés. A paraszti sorból tanulás révén felemelkedőkkel szemben szerinte erkölcsi elvárás, hogy ne asszimilálódjanak a középosztályhoz vagy a polgársághoz.⁸ Az *Egyedül vagyunk* című folyóirat körkérdésére írt, de végül meg nem jelent válaszában számos lehetőséget nevez meg, amelyet elutasított azért, hogy „hű maradhasson” a „parasztsághoz”. Nem indult el a tudósi pályán, noha egy egyetemi karrier megnyílt volna előtte. Nem lett belőle köztisztviselő, s nem lett belőle kereskedő, noha foglalkozhatott volna a makói hagyma nagybani értékesítésével.⁹ Bár áltathatta volna magát azzal – írta –, hogy egyik vagy másik utat választva is használ a „parasztságnak”, ám a fennálló rendbe így vagy úgy beilleszkedve le kellett volna mondania a „parasztság” felszabadításának szolgálatáról, amelyet a maga számára erkölcsileg adott életcélnak tekintett. Így persze cselekvési tér híján tétlenségre van kárhozthatva, de ez sem kezdheti ki „hitét”, hogy ez számára az erkölcsileg egyedül lehetséges út, amíg az általa várt alapvető társadalmi változás be nem következik.¹⁰ Életútja 1945-ig valóban meg is felel ennek az összefonódott erkölcsi-politikai elvárásnak, hiszen a jogi doktor, könyveket, cikkeket publikáló és ellenzéki mozgalmakban, pártalakítási kísérletekben részt vevő Erdei létalapját addig – legalább részben – az apjával közösen néhány holdon folytatott gazdálkodás, főként hagymakertészkedés jelentette.¹¹

A nagy személyes elkötelezettséggel vállalt és részben folytatott paraszti élet mellett törekszik tehát Erdei a parasztság fogalmának és empirikus típusainak társadalomtudományi megragadására. És itt mindjárt egy sajátos ellentmondásra bukkanunk. Míg ugyanis Erdei a „parasztsághoz” való hűségéből személyes szinten döntő jelentőségű alapelvet formált, addig tudományos munkáiban éppenséggel következetesen kerülni igyekezett a parasztság minden romantikus idealizálását. A falukutatás más művelőinél jóval hamarabb és jóval teljesebben elhárított minden nosztalgikus megközelítést, amely a parasztságban romlatlanságot, tiszta, magyar népi erőt, természetközeli életmódot, autentikus kultúrát és hasonlót látott. Sőt éppenséggel meggyőződése volt, hogy a parasztság a történelmi fejlődésben elmúlásra ítélt társadalmi csoport, s így a régi paraszti értékekhez visszaforduló törekvés értelmetlenség. A „parasztság” válságáról adott elemzései éppen mind a körül a gondolat körül forognak, hogy e válság gyökere abban rejlik,

8 A magyar parasztság helyzete és szerepe a világesemények sodrában c. előadásvázlatában, amely az 1940-es évek elején keletkezett, feladatai betöltéséhez a paraszti értelmiségtől elvárja, hogy „legyen úgy értelmiségi, hogy nem asszimilálódjék” (Erdei 1984 [1938–1941]: 82).

9 A tanulással az urak közé emelkedésről mint a paraszti sorból való kitörés lehetőségéről a *Parasztok* című könyvében úgy vélekedett, hogy az felemás lelkiállapothoz vezet. Az újonnan érkezett félig paraszt marad, vagy pedig áruló lesz, és egész életében lelkiismeret-furdalás kíséri (Erdei 1973 [1938]).

10 „[N]em a »középosztályban«, hanem az olyan rétegben hiszek, amely a magyar népnek igaz értékei szerint kiválasztott elitje, s minden uralkodói vagy kizsákmányolói hatalmaskodás nélkül együtt érző vezetője. Addig pedig, amíg ilyen politikai átalakulás nem következik be a magyar életben, a magam életében igyekszem megvalósítani a népet szolgáló s vele szolidáris értelmiségi pályát” (Erdei 1984 [1943]: 452).

11 Lásd életútjáról az öccse által készített összefoglalót: Erdei Sándor (1974).

hogy a paraszti állapot fölszámolódása nem megy kellő gyorsasággal és eléggé teljes körűen végbe.

Mit is értett Erdei „parasztságon”, illetve paraszti állapoton, és mit annak fölszámol/ód/ásán? Ennek a kérdésnek ismételten nekiugrott, egyre árnyaltabb, átgondoltabb, fogalmilag precízebb, ugyanakkor tartalmilag néha egymásnak részben ellentmondó válaszokat adott. Az 1930-as évek közepén a szülővárosának, Makónak a parasztságáról adott leírása inkább empirikus módon, egyfajta szociológiai szemléletben alkotott képet a helyi parasztságról (Erdi 1984 [1935]). Ez egy etnikai dimenziót is tartalmazott, amennyiben a zsidó, cigány és paraszt egymástól különböző „népjelleget” képviselt számára, s a továbbiakban gazdasági tevékenység, jövedelem nagyság, fogyasztási szokások, életmód vonatkozásában adott jellemzést a makói paraszti társadalomról. A megközelítés itt tehát kifejezetten szociológiai, implicite nagy súlyt helyez például arra, hogy a parasztság esetében család és termelőszervezet nagyrészt egybeesik. A jobbágyfelszabadítás utáni paraszti átalakulás lépéseit Erdei egyrészt a fokozatos anyagi gyarapodásban látja, majd következő fejlődési szakaszban a paraszti sorból való kiemelkedésre irányuló törekvés megjelenésében, illetve magának a parasztságnak „polgári ideálokkal” való átítatódásában. Saját jelen idejéhez, tehát a 30-as évek közepéhez érkezve így fogalmaz a korábbi társadalmi egységek oldódásával kapcsolatban: „Az egységesülés más szóval polgárosulásnak mondható” (Erdi 1984 [1935]: 368). „Dzsentrí, zsidóság és birtokos parasztság csak elmosódó színei a polgári egységnek” (uo. 369). A polgárosodásnak ezt az egységesítő folyamatát azonban Erdei szövegében sorozatosan negatív konnotációjú minősítések kísérik. Bár saját generációjáról írva úgy fogalmaz, hogy a „...polgárság harmadik nemzedéke szoros egységbe foglal paraszt, proletár, zsidó és dzsentrí utódokat. Az induló nemzedék legnagyobb tette: eddig ismeretlen osztályegységet teremt régi osztályromokon” (uo. 382). Mégis a szövegben a széthullás, hanyatlás, bomlás képei ismétlődnek. A régi, a polgárosodás folyamatának megindulása előtti korban Makón a felekezetek, a paraszti rend és a társadalom más csoportjai, továbbá a kisváros egyes térbeli egységei világos választóvonalakkal elválasztva éltek, „tökéletes zártság” jellemezte őket (uo. 368). Rend volt, ma pedig egyfajta elmosódott, bizonytalan társadalmi állapot van. A közösségek helyén az individualizálódott társadalomban mindenki polgári életvezetési minták után menne, de erre csak a helyi társadalom felső 10 százalékának van lehetősége. A többiek számára a másokról és önmagukról alkotott kép – bár nem ezekkel a szavakkal mondja – teljes bizonytalansága a jellemző. Ezt fejezi ki a megszólítások „tökéletes és akut zavara”, de a „magára maradt ember vergődését” példázzák az ízléstelen fogyasztói döntések is a lakberendezésben (uo. 371). A régi közösségek tehát szétestek, és Erdei ezt elkerülhetetlennek is tartja, de mégis a szöveg ezer jelét adja annak, hogy ebben veszteséget lát, mert a polgárosodással bekövetkező individualizáció az ő szemében új terheket rakott a közösségi rendet elvesztő egyénekre. Ezt fejezi ki a saját családja történetéről beszúrt kis rész is, amelynek egy részét mottóul is választottuk. Az 1840-es években született dédapa még nagycsaládban nőtt fel,

ahol az apa megkérdőjelezhetetlen tekintély volt: ha megjelent a tanyán, felnőtt gyerekei kézcsókkal köszöntötték, ha ott aludt, a menyé megmosta a lábát. A 60-as években pályáját kezdő nagypapa viszont már nem vált ilyen nagycsalád fejévé, csak egy nukleáris, bár kilencgyerekes családot igazgatott hasonló tekintéllyel, de felnőtt házaspár gyerekei már nem tartoztak vele egy családi és munkaszervezetbe. A kilenc gyereke közül négyet elvitt az első világháború, az otthon maradt asszonyok kezében tönkrement a gazdaság. A 9 gyereknek mindössze 11 gyereke van, ennyien vannak unokatestvérek, tehát drámai a születésszám csökkenése a családban. Közülük egyetlen „a saját földjén dolgozó hagymakertész, a többi sorjában: kereskedő, tanító, csendőr, szobrász és szövetkezeti vezető (Erdei Ferenc – B. Zs.); a lányok szobafestő, cipész, tisztviselő, ügynök és sofőr feleségei. A férfiak mind nőtlenek ... a nőknek is összesen három gyermekük van. A család, amelyet a harmadik nemzedék fölmutathat: esetleges és részleges együttélés vagy még annyi sem” (Erdei, 1984 [1935]: 386). S ezt a részt követik a mottóban szereplő sorok: „A bomlás gyors fokozatait természetesen nem viselhetik megrázkódtatás nélkül. Az unokák tökéletesen kiestek az apák kötöttségeiből és védettségéből, szabadon és egyedül imbolyognak egy összekuszálódott társadalom kiismerhetetlen útjain. A tizenegy közül négy lakik Budapesten, és három bontotta fel első házasságát. Megállásra és új gyarapodásra jó, ha azoknak módjuk lesz, akiket egyéni képességei eligazítanak az útvesztőben” (Erdei 1984 [1935]: 386).

E makói helyi szociográfia tehát a korábbi társadalmi csoportok sok tekintetben értékvesztésként érzékelt felbomlását mutatta. Figyelemre méltó, összehasonlítva a későbbi írásokkal, hogy Erdei itt milyen polgárosodásfogalommal dolgozott. Itt ezalatt a társadalom korábbi szétagoltságát felbontó és generációról generációra haladó egységesülési folyamatot ért. Ez ugyan nem vezetett még el világos új társadalmi formák kialakulásához, ám láthatólag szó sincs rendi és polgári kettősségéről. A viselkedésszociológiailag, elsősorban a fogyasztáson keresztül megragadott polgári réteg – amely a társadalmilag lejjebb állók számára is mintaadó, noha korlátozottabb anyagi lehetőségek miatt nem követhető – társadalmilag meglehetősen egységesnek tűnik. Innentől kezdve mindenestre legtöbb munkájában benne rejlik az a kérdés, hogy miként alakulhatnak ki a társadalom fejlődésében új, az egyén számára biztonságot nyújtó formák, s ez az a kérdés, ami végül is a politikai dimenziók felé is mindig nyitottá teszi az Erdei-szövegeket.

Első könyvében, a *Futóhomokban*, mely 1937-ben jelent meg, Erdei már nem egy település, hanem egy egész tájegység, a Duna-Tisza közének szociográfiáját adta, igaz, ez is elsősorban a Duna-Tisza közének egyes tájait – Bácska, Kiskunság, Duna melléke stb. – tárgyaló részsociográfiák sorozatából állt össze. Bár e munkájában is feltűnik a polgárosodás jelensége, mint a parasztság kilépése korábbi zárt viszonyai közül, ám ugyanakkor itt érződik a legerőteljesebben egy romantikus szemlélet jelenléte. Elsősorban a tanyás mezővárosok értékelésében, amelyek problémája egyébként Erdeit egy sor más kisebb munkájában és az itt nem tárgyalt *Magyar város* című könyvében is foglalkoztatta. A tanyarendszert a kortársaktól lényegesen eltérően a parasztság felemelkedési lehetőségeként, a

múltból a jövőbe vezető útként értékeli. Véleménye szerint ugyanis azoknál, akik tanyán gazdálkodnak, a családi élet és a fogyasztás – ami a városi házban zajlik – elválik a termeléstől, ami a tanyán folyik. Ilyen módon a tanyás mezővárosok parasztpolgárai úgy folytathatják a gazdálkodást, hogy közben polgári módon szétválik a termelés és a fogyasztás, és a városi ház révén élvezhetik az urbanitás előnyeit. Ez lehetővé teszi, hogy e címisek megmaradjanak a mezőgazdaságban, tehát bizonyos szempontból megőrizték paraszti mivoltukat, ugyanakkor azonban városi polgárokká is váljanak. E városokat Erdei ekkor explicit módon is a dunántúli városoknál magasabb rendű, és nem utolsósorban tipikusan magyar fejlődés hordozóinak minősítette. Ez az utópia arról árulkodik, hogy Erdei egyrészt – bár számtalanszor írt a parasztság felszámolódásának szükségszerű folyamatáról, mégis – szeretne volna megőrizni a mezőgazdaság társadalmának néhány, általa értékesnek ítélt vonását, másrészt pedig arról, hogy Erdei a város, az urbanitás falusinál tágabb, összetettebb kulturális és társadalmi lehetőségeivel is tisztában volt. A régi falusi társadalom zártságának bomlása, a városi viszonyok felé való átalakulása itt tehát pozitívan értékelt folyamat, ám az új biztonságot nyújtó társadalmi formáknak Erdei szerint valahogy mégis a mezőgazdasághoz kellene kötődniük. Ennek lehetőségét véli látni a tanyás mezővárosokban.

A *Parasztok* című 1938-ban megjelent következő könyve a korábbi társadalomrajzokhoz képest más összefüggésekben ábrázolja a „parasztságot” és a polgárosodást (Erdei 1973 [1938]). Ez részben következik abból, hogy itt nem egyetlen város vagy tájegység szociográfiáját nyújtja, hanem országos szintű összegzést akart adni. Itt a konkrét, különböző szociológiai tényezőket – jövedelemnagyság, foglalkozás, fogyasztási szokások – figyelembe vevő, vagy az egyes települések jellemzőit leíró elemzés helyett előtérbe kerül a parasztság történeti megközelítése, ami egyúttal elvontabb fogalmi nyelvet is eredményezett. A parasztság definiálásához itt történeti és földrajzi áttekintést ad. Az Európán belüli tájékozódás eredményeként a mezőgazdasági népességből csak a jobbágyság történeti korszakán túljutott földművelőket tekinti parasztnak, de őket is csak addig, amíg zárt életformájuk fel nem bomlik. Ezen az alapon már csak Közép-Európában, közelebbről Lengyelországban és Magyarországon lát parasztságot. Nyugat- és Észak-Európában a parasztság már rég megszűnt, felemelkedett, beolvadt a polgári társadalomba. A Balkánon ellenben tulajdonképpen nem is volt és nincs parasztság, mert történeti okokból hiányzik a társadalomnak az a felső rétege, amely elnyomná a mezőgazdasági népességet, és így paraszti helyzetben tartaná. Lengyelországban és Magyarországon ellenben van egy erős, hagyományosan kiépült „úri rend”, „hozzátársult városi polgársággal”, amely elnyomja, leszorított paraszti állapotban tartja a mezőgazdaságból élőket, akik éppen ezért parasztok. Itt tehát a parasztság fogalmának egyik ismertetőjegye a zárt, hagyományos életforma mellett a politikai dimenziót is magában foglaló elnyomás. Ahol e kettő valamelyike hiányzik, ott Erdei szerint nem beszélhetünk parasztságról.

Éppen az elnyomás dimenziójának megjelenéséből következik, hogy Erdei immár végképp nem idealizálja a paraszti állapotot. Vörös fonálként húzódik

végig az egész könyvön, hogy „parasztnak lenni többet nem lehet”. A parasztság Erdei szerint nem írható le sem marxi osztálykategóriákkal, sem a népies szemlélet keretei között, valójában egy társadalom a társadalomban, egy külön, zárt világ, és csak addig beszélhetünk parasztságról, amíg ez a zártság fennáll. Azonban éppen, mert a történeti fejlődés kikezdi ezt a zártságot még Lengyel- és Magyarországon is, a parasztság már bomló, válságos állapotban van. A termelés Erdei szerint ezekben az országokban is kapitalista jellegű, a parasztság életmódja viszont nem ennek, hanem még a régi jobbágyi világnak megfelelő, s ez az az ellentmondás, ami a parasztság válságaként jelentkezik. Erdei végigveszi azokat a törekvéseket, amelyeken keresztül a parasztok menekülnek a paraszti állapotból, vagy kiemelkedni törekednek belőle (iskoláztatás, kivándorlás, városba menekülés, vállalkozó parasztpolgárok stb.), s itt a sikeres kiemelkedések mellett ismét gyakran a széthullás képei következnek egymásra, amint például a Makó társadalomrajzában is.

E szemléletes típusok ábrázolása mellett azonban elvontabb síkon két megoldás sejlik föl a parasztság válságára. Az egyik ismét a „polgárosodás” folyamata, a másik viszont valami hirtelen bekövetkező nagy társadalmi átalakulás. Egyik lehetőséget sem bontja ki részletesen, utalásokban viszont mindkettő benne rejlik a szövegben. A helyzet megoldásának mindenképpen a parasztállapot meghaladását tekinti, amely kétféleképpen történhet. Vagy egy nyugati mintájú fejlődéssel a polgárosodás folyamán, vagy pedig forradalmi úton. E forradalmi út mibenléte azonban részleteit tekintve teljes homályban marad. A kötet tartalmaz ugyan néhány mondatot a Szovjetunióról – ezek talán az egyedüliek, amelyeket Erdei nyilvánosan megfogalmazott e tárgyban 1945 előtt –, és ezek arra utalnak, hogy e forradalmi megoldásnak nem egyszerűen a bolsevik utat tekintené. A felsejlő megoldás ugyan határozottan szocialisztikus, de nem azonos az orosz rendszerrel. „Ígéret és fölszabadulás a parasztnak az a társadalom, ahol mindenki munkás, és a termelőeszközök egyformán illetnek minden munkást, ahol nincs uralkodó osztály, hanem csak állandó kiválasztás és ellenőrzés alatt álló vezetőcsoport. Kíváncsú az a kultúra is, amely nem ismeri a szabad és szeszélyes szárnyalást, hanem a termelés szolgálatában áll, és annak eszközeihez és alkalmaihoz tapad. A közösségi erkölcsöt is nagyon jól ismerik a parasztok, s a magukéra ismernek a szocialista közösségben.” Mégis, a parasztoknak „[k]étféle okuk is van arra, hogy a szocialista társadalomban ne leljenek tökéletes megnyugvást. Az egyik történeti, a másik világszemléleti. Történeti okuk az, hogy a paraszt közösségi és munkástársadalom hosszú időre megelégtette velük a rideg fegyelmű és megkötözött életet. ...ha valamibe belefáradtak már, az elsősorban a munka és a közösség túrhetetlen nyomása volt. ...Nem azt kívánják minden szocialista jellegű lázadásuk ellenére sem, hogy egyetemlegesen szervezett munkástársadalomba kerüljenek, hanem azt, hogy ki-ki a maga ura legyen azon a földön, amit megmunkált, és szabadon boldogulhasson erői szerint” (Erdei 1973 [1938]: 201–202). Ehhez még azt teszi hozzá, hogy a „paraszt ... szívének legmélyén gyökerezett szándéka szerint teljes kultúrára vágyakozik” – és ezek szerint úgy látja, hogy a szovjet rendszer ilyen

nem tud nyújtani neki. Erdei tehát ebben a szövegben, ha bizonytalanul is, de egy nyugati típusú fejlődés mellett nyilatkozik. Az urbánus, individualizált világ parasztok számára való vonzerejét hangsúlyozza, illetve a városinak a parasztihoz képest valamiképp értékesebb volta is benne rejlik a szövegben. Úgy látja, hogy a parasztság megszűnésének nyugat-európai útja, a társadalom egységesülése, a parasztság fokozatos felszabadulása, a társadalom urbanizálódása és individualizálódása a polgárosodás folyamatában teljes értékűbb kulturális fejlődést ígér, mint a szovjet út, illetve valamilyen azzal nem feltétlenül mindenben azonos szocialisztikus fejlődés. E kötetben ez nincs kibontva, ám 1936–1937-es téli nyugat-európai útjáról hazaküldött leveleiből tudható, hogy Erdei tapasztalatai fényében úgy látta, hogy egyrészt a fokozatos társadalmi-politikai emancipáció, másrészt pedig a mezőgazdasági tőketulajdonos és mezőgazdasági munkásra való széttagolódás útján Nyugat-Európában már megszűnt a parasztság. A látottakból levonta azt a – nyilvánvalóan nem marxista – következtetést, hogy ezekben a társadalmakban az individualizáció során az egyének már felszabadultak, s ezért nem várható sem paraszt-, sem munkásforradalom. Ellenben Kelet-Európában lehetségesnek tartotta ezek valamelyikét vagy valamilyen kombinációját. Egyébként az individualizálódott, paraszt nélküli nyugat-európai világ Erdeit visszaretentette, s megnyugvást Brueghel képei jelentettek neki, amelyekről úgy érezte, hogy egy számára is ismerős, nyers paraszti világot ábrázolnak (Erdi 1980 [1935–1936]: 71–82).

A *Parasztok* szövege alapján – bár a fokozatos fejlődés vagy forradalmi átalakulás kérdése nemhogy megválaszolatlanul marad, de még felvetése sincs igazán kibontva – az mégis egyértelmű, hogy Erdei számára a paraszti állapot megszűnése történetileg szükségszerű és egyben erkölcsileg kívánatos. Miközben a leghatározottabban leszögezi, hogy valamilyen parasztország alapításáról a hagyományos paraszti értékek jegyében, vagy egy parasztpárti kormányzatról szó sem lehet, mégis a parasztság melletti elköteleződés kinyilvánításával zárul a könyv. „Mégis hiszek. Tagadom a parasztsorsot, és hiszek az emberben, aki paraszt. [...] Az építés és a szabadság ott kezdődik, ahol a világ nem paraszt. De hiszek az emberben, aki paraszt” (Erdi 1973 [1938]: 212).

A *Parasztok* című kötetben tehát Erdei a korábbi kisebb léptékű szociográfiák után – Makón kívül ideértve a Duna–Tisza közével foglalkozó, itt részletesen nem tárgyalt *Futóhomokot* is – országos léptékben igyekezett összegzést adni a parasztság helyzetéről, s ez szükségszerűen jóval kevesebb empiriát s elvontabb, történeti jellegű fogalomalkotást, s ugyanakkor a politikai dimenziók felbukkanását eredményezte. Öt évvel később újabb összefoglaló munkát tett közzé *A magyar paraszttársadalom* címen, ami mind elvont fogalomalkotásában, mind pedig empirikus anyagában jóval gazdagabb a *Parasztoknál* (Erdi 1941). Erdeit közben erős hatás érte Hajnal István oldaláról, ami pontosabb fogalmi eszközöket adott a kezébe a paraszti társadalom leírásához. A könyv a parasztság definíciójának körüljárásával indul. Az ideáltípusok megalkotott fogalom segítségével azután konkrét empirikus típusokat kísérel meg azonosítani az ország különböző vidékein. Maga a definíció,

mely minden korábbinál kidolgozottabb, ismét történeti alapokon nyugszik. Erdei részletesen bemutatja – Hajnal szemléletének néhány kulcselemét alkalmazva – a parasztság történeti renddé fejlődését. Körüljárja parasztság és földművelők, parasztság és falusiak, parasztság és nép fogalmának összefüggéseit. Parasztságnak továbbra is csak a jobbágysorból felszabadult és a társadalom felsőbb rétegeitől határozottan elkülönített földművelőket tekint. Lehetnek tehát Magyarországon is olyan földművelők, akik nem parasztok. Ugyanígy, bár a parasztok zöme falusi, az egybeesés itt sem teljes, hiszen bőven akadnak nem paraszti falusiak – akár még földművelők is –, és akadhatnak parasztok egyes városokban is. A parasztság ugyanakkor a néppel vagy népivel sem azonos. A korábbiakhoz képest még inkább elszakad a népi felfogástól, amely a parasztságban valamiféle tiszta magyar népi tartalmakat látna. Leszögezi egyrészt, hogy a parasztság kultúrájának három összetevője van: az első a társadalom felsőbb rétegeiből leszivárgó réteg, a második a földművelő tevékenységből magából szorosan következik, s ezért etnikumtól függetlenül minden parasztnépnél azonos, és csak a harmadik az eredeti magyar specifikumot jelentő primitív népi kultúra. Másrészt viszont Erdei szerint a nemzet részét képező felső rétegek egy jó része nem biztos, hogy azonos népiséget képvisel, mint a magyar parasztság. A parasztságot a nemzet lehetséges megújulása forrásának tekintők ráadásul figyelmen kívül hagyják azt a tényt Erdei szerint, hogy a parasztság eleve ki van zárva a nemzetből. A nemzet, mint politikai közösség, a „felső társadalom” ügye, a parasztság számára valójában közömbös. A nemzet csak úgy válhatik a parasztok ügyévé, ha ők megszűnnek parasztok lenni, ha kilépnek társadalmilag-politikailag alárendelt helyzetükből és zárt életformájukból. Amint kifejezi: téved az a szemlélet, amely a népviseletbe öltözött parasztot mint a nemzeti kultúra egy szép megnyilvánulását kezeli; valójában akik népviseletben járnak, azok még kívül vannak a nemzeten. Azok a parasztok, akik városi ruhában járnak, újságot olvasnak, vesznek részt a nemezt életében; ők viszont már valójában nem is parasztok, mert kiléptek a paraszti lét kötöttségei közül. (Ezzel Erdei az egész népi felfogás belső ellentmondására mutatott rá, nevezetesen arra, hogy a népi szemléletben a parasztsághoz kapcsolt értékek éppen egy olyan állapothoz kötődtek, amelyhez a népi szerzők nagy része kritikusan viszonyult, és amelyet meghaladandónak tekintett. Így viszont nehezen képzelhető el a paraszti értékek sikeres beépítése a nemzet életébe.)

Mivel a parasztságot történetileg és az uralmi dimenzió felől közelíti meg, itt is úgy látja, hogy tulajdonképpen parasztság Európában nem sok helyen van már. Az európai léptékű összehasonlításban ismét leszögezi, hogy nyugaton már nincs parasztság. Kérdés, hogy mi a helyzet Kelet-Európa parasztságával. Erdei egy elég egyszerű retorikai fogással, mint csaknem mindig, most is elkerüli, hogy nyilatkoznia kelljen a szovjet területek parasztságáról: „Keleten, helyesebben délkeleten, tehát elsősorban a Balkánon ismét más a helyzet” (Erdei 1942: 98). Itt véleménye szerint nincs igazi parasztság, mert a vidéki társadalom két fő elemét a hegyekben élő szabad földművelők és a „primitív szolgák” alkotják. Így hiányzik az a tartós formák közé rögzült alárendelt viszony, ami a parasztságot teszi

ott, ahol a történeti fejlődés ilyet kialakított és még nem bontott fel. Ilyet ismét csak Lengyelországban és Magyarországon lát, ahol a parasztság számára még meghatározó a rendi korszakban kijegecsedett társadalmi forma, ami a második világháború kezdetéig még éppen csak bomlani kezdett. Képszerűen ezt a hordóba fagyott víz hasonlatával fejezi ki. A „magyar parasztság szilárd formákba kövült tömbjének a föloldásához eddig csak annyi történt, hogy a dongák és az abroncsok egy része levált, és a halmazállapota természeténél fogva egyben maradó jég félig-meddig tavaszi napsütésbe került” (Erdei 1942: 60).

Az ilyen módon kialakított parasztfogalommal indulva vizsgálja azután Erdei a magyar paraszttársadalmat, hogy regisztrálja az ideáltipikus fogalomtól való tényleges eltéréseket. Ilyen eltérést pedig a részletes ábrázolás során igen számosat talál. Részletesen bemutatja, hogy az ország különböző tájain miként léptek már ki az eredeti paraszti állapotból, vagy éppen a kilépésre irányuló, ám megrekedt törekvések miként vezettek a „romlott paraszt” helyzetéhez. Összességében úgy találja, hogy egykor paraszti formaképződés jellemezte az ország egész magyar „szállásterületét”, kivéve az erdős-mocsaras részeket, az Alföldet, valamint a kiváltságolt területeket, mint például a Székelyföld. Az olvasóban már itt fölmerülhet, hogy mi értelme az „egész magyar szállásterületről” beszélni, ha egyszer ennyi volt a kivétel, s ráadásul Erdei csakhamar közli, hogy mára (azaz kb. az 1940-es évek elejére) ez sem maradt így, mert a városok közelében, a főútvonalak mentén, valamint a Balaton környékén feloldódtak a paraszti formák. A részletes bemutatásból kiderül továbbá, hogy az egész Kisalföld a nyugati típusú agrárfejlődés példája. A voltaképpeni parasztság területének marad tehát, amint Erdei maga elsorolja, a Palócföld, a Felső-Tisza-vidék, Erdély magyar szállásterülete (kivéve Székelyföldet és Kolozsvár közvetlen környékét), valamint a Dél-Dunántúl nagybirtokos területei. Ez tulajdonképpen nem sok, de ráadásul Erdei később még hozzáteszi, hogy e területeken is csak a kisebb és közepes nagyságú falvakban jellemző az eredeti paraszti állapot (Erdei 1942: 173).¹² A részletes elemzés tehát a kiindulásban a különféle paraszti csoportok állapotának felméréséhez mértékként használt ideáltipikus parasztfogalomtól számos és számottevő eltéréseket mutatott ki. A részletes ábrázolás végén Erdei mégsem módosítja vagy finomítja parasztfogalmát, nem kérdez rá érvényességére. A lezárásban ismét a zárt életformában élő, alávetett parasztság képére vonatkozóan tesz megállapításokat, amely pedig szerinte is csak az ország kisebbik részén jellemző.

Éppen, mert a parasztságot alávetett, nemzet alatti helyzetűnek látja, utasít el mindenfajta paraszttromantikát, amely az igazi paraszti léthez nemzeti és egyéb értékeket kapcsolna. Hatásos sorokban elemzi azt a városi értelmiségi válságtudatot, amely megoldáskeresésében a parasztság felé fordul, ám úgy gondolja, hogy a parasztságnak ez az idealizálása, s azok az értelmiségi panaszok, amelyek a városi hatásoktól féltik a parasztságot, teljesen félreismerik a parasztság valódi helyzetét,

¹² Egy másik ekkortájt keletkezett áttekintő rövidebb szövegben ugyanez így hangzik: parasztvidék „tehát a Palócföld, Somogy, Zala, Veszprém belsőbb vidékei, s a magyar települések Erdélyben a Székelyföldön kívül” Erdei (1980 [1943]: 127).

hiszen a parasztsorsból – joggal – mindenki kifelé törekszik, aki csak teheti. Ám egy magasabb szinten, véli, mégiscsak jogos a parasztságban keresni a megoldást, mert „[i]gaz az, hogy most olyan állapotban van a társadalom, amelyben csak egy emberségesebb formaképződés állíthatja vissza a társadalom megnyugtató rendjét, s az is igaz, hogy ilyen objektíválódás csak olyan életteli, természetközeli és teljes emberek közötti helyzetben indulhat meg, amelyet legjobban a mezőgazdasági életkeret tud nyújtani”. De „ha mezőgazdasági keretekben történik is effajta kezdeményezés, azt nem parasztok tehetik meg, hanem olyanok, akik átestek a város és a polgári élet élményén, és annak kiegészítő ellentétéként kívánnak másfajta életet élni és másfajta társadalmi formákat alakítani ki egymás között” (Erdei 1942: 168). E sorok alapján tehát Erdei úgy szeretné látni, hogy bár az urbánus világ vonzó a parasztság számára, sőt szükséges is ahhoz, hogy a parasztok kilépjenek eredeti paraszti állapotukból, ám végül is csupán az antitézis szerepét szánja az urbanitásnak, hogy elérhessen egy magasabb, nem paraszti, de mégis mezőgazdasági szintézist, amely a városnál is több lehetőséget nyújt az emberi kiteljesedésre.

E nem paraszti mezőgazdasági társadalom felé Erdei e szövege szerint azonban már nem fokozatos fejlődés vezet. Az egészében alávett és nemzet alatti létbe szorított parasztság helyzete Erdei szerint olyan alapvető változást igényel, amely csak egy általános társadalmi politikai átalakulás keretében elképzelhető, ennek mibenlétét viszont természetesen nem részletezi. Itt is, mint korábbi munkáiban, számba veszi és részletesen ábrázolja ugyan mindazon részfolyamatokat, amelyek kikezdi a parasztság zártságát, ám ezeket most nem a polgárosodás címszava alá vonja össze. Noha a polgárosodás fogalma ebben a munkában is jelen van, ez most nem a társadalom korábban szétagolt csoportjainak általános egységesülése. Ha – írja Erdei – „nagyon élesen akarjuk megjelölni a magyar parasztság átalakulását, nem is polgárosodásnak, hanem egyszerűen csak parasztiatlanodásnak, a paraszti formákból való kiszabadulásnak kell neveznünk” (Erdei 1942: 164). Ennek oka, hogy a felső társadalom is csak nagyjából polgári, részben még rendi. Ehhez asszimilálódik a parasztság, ezért bizonytalan, hogy polgárosodás-e, ami vele történik. Ugyanakkor itt a felső társadalomban sem áll szemben egy-egy konkrét polgári és rendi csoport, polgári és rendi vonások inkább egyszerre jellemzőek az egész felső társadalomra, mint ahogy a falusi gazdálkodók körében is a szöveg szerint szép számmal találhatunk félig polgáriasult elemeket, akik a kétféle társadalomszervező elv jellemzőit egyesítik magukban.

Az itt részletesen nem tárgyalt „Magyar város” és „Magyar tanya” című, ugyancsak az 1940-es évek elejéről származó Erdei-kötetek ugyanebbe az irányba mennek egyébként, amikor a polgári és rendi jellemvonásokat egyszerre tartják megfigyelhetőnek egyesek gazdálkodásában és életmódjában.

Itt tehát Erdei, úgy tűnik, zavarba került a polgárosodás fogalmának értelmezése tekintetében. Korábban ez számára – összhangban a fogalom egy még XIX. századi eredetű jelentésével¹³ – azt az egész társadalmi átalakulást jelentette, amelyben a

¹³ A fogalom jelentéstörténetére nézve lásd: Halmos (1991).

rendi társadalom egységesül. Eleinte a részletelemzésekben is ennek megfelelően a különböző felekezetű és rendi háttérű csoportok egységesülését látta (például a Makó társadalomrajzában). Később ehhez egy marxista értelmezés társult, amely a kapitalista, szabadpiaci termeléssel kapcsolta össze a polgárosodás fogalmát. A *magyar paraszttársadalom* című kötetben viszont mintha a polgárosodás bármilyen értelmezésű folyamatának megtorpanásáról lenne szó. Hogy pontosan mire is gondolt Erdei, az ebből a szövegből nem válik világossá. Egy rövidebb, e kötettel nagyjából egy időben keletkezett cikk viszont megvilágítja a gondolkodásában bekövetkezett fordulatot. Lényegében az 1930-as évek végének, 1940-es évek elejének politikai tendenciái voltak azok, amelyek megragadták Erdei figyelmét, és amelyeket úgy értékel, hogy azok megakasztották a polgárosodás folyamatát.

A *Paraszságunk legújabb alakulása* című, a kolozsvári *Hitel*ben megjelent cikkében a polgárosodás megakadásáról így írt: „[M]ielőtt teljessé válhatott volna a polgári társadalomszerkezet kiképződése, új irányba, új korszakba fordult társadalmunk alakulása” (Erdei 1984 [1942]: 87). A „szegedi ellenforradalom már elindult a népi-nemzeti szociális átalakulás útján, mégsem lett belőle fasizmus vagy valami hasonló magyar rendszer”. A polgárosodással szembemenő hazai folyamat megakadt az I. világháború után – véli Erdei –, ám az 1930-as években új lendületet kapott az ilyen eszmék európai elterjedése nyomán. „Gömbös Gyula romantikus egyénisége” (uo. 88) juttatta uralomra a magyar társadalomban ezeket a politikai elveket, melyek különösen a fiatalabb nemzedékeket hódították meg. Nem csak a kormánypárt jobbszárnya, a szélsőjobboldali ellenzéki pártok, fajvédők, hanem a közvélemény egy része is népi irányba fordult. Szabó Dezső a 30-as évek végén jobban hat a fiatalokra, mint valaha. Németh László, Karácsony Sándor a magyar világszemlélet vízióival, Veres Péter, Györffy István munkái – sorjázza Erdei a neveket – mind ebbe a tágra értett irányba tartoznak. A kormányprogrammá lett jobboldaliság, az ellenzéki népiség, a nyilasok távolról sem azonos irányok, „azonban végsőleg egyformán szembefordultak a liberális-polgári eszményekkel és politikai elvekkel” (uo.). Hatásuk együtt jelentkezett a közvéleményben. S bár nem lettünk fasiszta ország, de megindult egy ilyen irányú átalakulás. Ezért a parasztság már nem polgárosodhat, mert a polgárság és a polgári elvek e politikai és szellemi áramlatokkal szemben visszaszorultak.

Ez a változás szerinte a középosztályt is átformálta. Nem úri középosztály van már, hanem „népi középosztály”. Nem jelentéktelen átalakulás ez, mert a „társadalomfejlődésben alapvető különbséget jelent egy demokratikus-liberális polgári struktúra és egy tekintélyi-népi fasiszta rendszer, annak ellenére, hogy lényegében hasonló gazdasági viszonyokra épül” (uo. 89). Az úri középosztály „az állam, egyház és a nagybirtok adminisztrációját végző hivatal és kisebb részben a középnagy földbirtok gazdasági alapjaira támaszkodva rendiesen védett és zárkózott helyzetet tartott fenn társadalmunkban”. Most e réteg „mind gazdasági alapjaiban, mind társadalmi szerepében engedett zárkózottságából” (uo.). A középosztály a „régébbi stílusú polgársággal szembe polgárellenes és antikapitalista jelszavakkal fordult, a parasztság és a munkásság felé pedig népi

nacionalista és népi szocialista elvekkel közelít” (uo.). A népivé alakulás tehát a polgári liberális eszményekkel és elvekkel való gyökeres szembefordulást jelent és népi-faji együttérzést és vezetői felelősséget. A „tegnapi rendszerben nem volt jelentősége ilyen kapcsolatoknak” – írja Erdei (uo.). E ponton az olvasó akár úgy érezheti, hogy Erdei szimpatizál ezzel a népi jobboldali átalakulással. Az antiszemitizmusban sem csupán zsidóellenességet lát, s szerinte az nem is csupán fajvédő nacionalizmust jelent, hanem egyúttal „szembefordulást a zsidóság képviselte liberális polgári rendszerrel” (uo. 90).

Erdei tehát – nem éppen marxista módon – messzemenő jelentőséget tulajdonít eszmei/politikai folyamatoknak a társadalom alakulásában, konkrétan a polgárosodás folyamatának megakadásában. Az európai és magyar szellemi áramlatok változása nélkül az eredetileg nem polgári csoportok hasonulása a városi polgári csoportokhoz „bizonyára végbemegy” (Erdei 1984 [1942]: 87). Mondhatnánk, hogy ezzel egy régebbi módszertani, elméleti hagyományhoz kapcsolódik. (A fejlődés leírásában a gazdasági folyamatok csak egy-egy félmondat erejéig bukkannak föl, és sohasem meghatározó szerepben.) Ennél fontosabbnak tűnik azonban, hogy Erdei szimpatizálni látszik a leírt „népi fordulattal”. Ez végül is nincs így, bár a szöveg azt mutatja, hogy Erdei valóban habozott, miként is értékelje az általa leírt fejlődést. Semmi kétség, hogy a „liberális elvekkel” való szembefordulást méltányolta, amint a „polgári szellem” háttérbe szorulását is, ha ezen a Magyarországon létező konkrét városi polgári csoportok „szelleme” értendő, és e szövegben Erdei kétségtelenül erre – és nem valami elvont burzsoázia történeti kategóriájára – gondolt. Hiszen e konkrét polgári csoportokról sohasem volt egyetlen jó szava sem, a minimum az „idegen eredetű” megjelölés volt.

Ugyanakkor végül is mégsem tartja elfogadhatónak, illetve elegendőnek ezt a népi átalakulást, mégpedig azért nem, mert lényegében csak a középosztályra korlátozódik. „Ez a réteg tehát valóban átalakult.” És ez az átalakulás nem is jelentéktelen, mert „...ez társadalmunk egész üzemmenetének az átalakulását jelenti, mert ennek a rétegnek a kezében van egész társadalmunk közvetlen vezető-szervező hatalma” (uo. 89). Ezután részletezi, hogy a parasztság felső rétegére milyen hatással van ez az átalakulás, de végül mégis oda lyukad ki, hogy ez a „népi fordulat” elégtelen. A középosztály, bár nyitottabbá vált, minden átalakulása ellenére nem kívánja átadni pozícióit, sőt az egész átalakulással – miközben sokan, főleg a fiatalabbak, őszintén hisznek az új eszmékben – éppen pozíciói megőrzésére törekszik, alkalmazkodva az új belső és külső kihívásokhoz. Erdei viszont egy az egész társadalmat átrendező nagy átalakulást tart szükségesnek, ami az általa a zárt, alárendelt életet élő parasztság fogalmával megragadott népi rétegek felszabadulását jelentené.

Visszatérve most már *A magyar paraszttársadalom* szövegéhez, abban – az antipolgári jobboldali népi politika elemzése nélkül – a lényegét illetően Erdei ugyanazt írja, mint a *Hitel*-ben megjelent szövegben. Számba veszi a parasztság fel-emelését célzó politikai intézkedéseket a mezőgazdasági munkásság nyugdíjától a munkabér-szabályozáson, szövetkeztek létesítésén keresztül a mezőgazdasági

szakoktatás fejlesztéséig és különböző mezőgazdasági akciókig, s leszögezi, hogy ezek nem is hatástalanok. E törekvés ugyanis „gyorsítja a paraszti formákból való kiemelkedés folyamatát” (Erdei 1942: 246). Ám elemzése végén itt is oda érkezik, hogy ezen az úton a zárt életet élő, alárendelt parasztság problémája meg nem oldható. A parasztság valódi fölemelése csak a felszámolása lehet. „Ennek pedig nem ilyen eszközei vannak, hanem sokkal inkább általános politikai-társadalmi feltételei.” Erdei szemében tehát – eltérően a korábbi szövegek ingadozásaitól vagy egy fokozatos, nyugati fejlődési út óvatos helyeslésétől – ekkor már a parasztság fokozatos felszámolódásának és a – pontosan sohasem körvonalazott – forradalmi felszabadulásának útja közül csupán a második minősül megfelelőnek. Ehhez az állásfoglaláshoz figyelmen kívül kell hagynia, hogy a parasztság zöme már nem abban az eredeti, zárt életformában él, amelyből Erdei levezeti a forradalmi átalakulás igényét. Más szóval, Erdei nem érvényesíti gyakorlati elemzésének tanulságait a kiindulásként használt ideáltipikus parasztfogalom korrekciójában, hanem egy politikai horizontba illeszkedő konklúziót ad. Az e kötetben is vázolt másik, fokozatos fejlődési út, amely a paraszti állapotból való, s végeredményben a kormánypolitika által is támogatott kiemelkedést jelenti Erdei szerint, a „mez-telen kispolgári állapot felé” (Erdei 1984 [1942]: 98) vezet, s nem lehet kétségünk, hogy ehelyett Erdei esztétikusabbnak látja a forradalmi megoldást.¹⁴

E szövegek után érkezett el Erdei az utóbb *A magyar társadalom a két világ-háború között* címmel közzétett kéziratának megalkotásához. Amint látható, különböző dilemmáit ekkorra határozottan eldöntötte bizonyos irányokba. Társadalomábrázolását alárendelte bizonyos tudományon kívüli szempontoknak. Módszertanilag ez esetben sem tartotta fenn azt az igényt, hogy politikai jellegű értékszempontoktól független fogalmakkal dolgozzon.¹⁵ Fokozatosan egyre inkább lehorgonyozta magát egy nagyon megszorított értelmű parasztfogalom mellé, hiszen tulajdonképpen az egész világon csak a Palócföld, valamint Somogy, Zala és Veszprém megye belső részein (továbbá még Lengyelország közelebről meg nem határozott tájain) látott csak igazi parasztságot. Tulajdonképpen korának sokféle árnyalatú idealizáló parasztfelfogásával szemben Erdei egyfajta negatív romantikus parasztfogalomhoz ragaszkodott, és ehhez kapcsolt identitása részeként tette meg politikai értékválasztásait.¹⁶ Ezzel egyidejűleg elvetette az általa látott urbánus kultúrát, illetve életformát, mint a jövőbe mutató lehetséges értékhorizont – általában is, és a konkrét magyar városi világot is, mint individualizált, az egyént megtartó formákat felbontó közeget –, s ehelyett egy

14 Egy ugyan ekkortájt keletkezett előadásvázlatában ugyancsak a középosztály népi átalakulásával foglalkozik. A vázlatos gondolatmenet megegyezik a *Hitelben* közölttel, ám annál tovább is megy, mert a publikált változatnál részletesebben foglalkozik a kíváncsú társadalmi átalakulás mibenlétével, amelynek vezető ereje nem lehet a parasztság, mert attól nem lehet önálló politikai fellépést várni, de amely átalakulásban a parasztság tömegeinek mégis részt kell vennie, szövetségben a munkássággal (Erdei 1984 [1938–1941]a: 81–83).

15 A nagyjából ugyanekkor keletkezett szárszói beszédben azt hangsúlyozta, hogy a politikai értékválasztások nem alapozhatóak meg tudományosan, ám úgy vélte, hogy a társadalomvizsgálat eredményei mégis segíthetik a tisztánlátást az értékek közötti választásban. Majd ezután egy marxista irányú elemzést adott a magyar társadalomról (Erdei 1980 [1943]a: 347–372).

16 Utóbbiakat persze részletesen az adott politikai viszonyok között nem bonthatta ki, hiszen az könnyen vonhatta volna maga után ügyészégi eljárás megindulását. Így nem tudhatjuk, hogy Erdei 1945 előtt miként is képzelte el részleteiben a várt, nagy társadalmi átalakulást.

meglehetősen utópikus felszabadult parasztsághoz fűzte reményeit. Az írás tehát ennek a felszabadulásra váró parasztságnak a nézőpontjából tekint szét a magyar társadalomban, ez adja meg a látószöveget, miközben a kiadott szöveg magáról a parasztságról szinte semmit sem mond.

Az áttekintés során használt fogalmak ez esetben ideáltipikusnak sem tekinthetők, nem a valóság megmérését szolgálják, s nem is empirikus leíró fogalmak, hanem kinyilatkoztatásszerűen adnak értékelést a társadalom egyes részéről.¹⁷ A szövegben alkalmazott társadalmi kategorizálások részben marxista eredetűek, részben viszont az akkori politikai nyilvánosságban formált, onnan átvett és nem szociológiailag megalapozott fogalmak. A marxista fogalmak azonban csak az ábrázolás mögöttes történeti teleológiájára vonatkoznak, amennyiben az egész konstrukció arra épül, hogy egy rendi korszakot egy polgári-kapitalista korszaknak kell követnie. A részletábrázolások már egyáltalán nem marxista módszertant követnek. De rendi és polgári konkrét szembeállításában empirikus megfigyelések, viselkedésszociológiai különbségek sem állnak a fogalmak mögött. Amikor Erdei még ezek iránt érdeklődött, mint a Makó társadalomrajzában, akkor éppenséggel azt állapította meg, hogy nincs érdemi különbség a különféle csoportok között.¹⁸ De rendi és polgári nem is a társadalom strukturáló elvei. Elmélyültebb megelőző elemzéseiben, mint *A magyar paraszttársadalomban* vagy a *Magyar városban* ezek a polgári és rendi strukturáló szempontok egyszerre jellemezheték ugyanazokat az egzisztenciákat. *A magyar társadalom a két világháború között* szövegében viszont e két elv alapján már szembenálló csoportokba polarizálja a „rendit” és a „polgárit”, amely így sem nem felel meg viselkedésszociológiai megfigyeléseknek, sem pedig strukturáló elveknek. Leginkább a korabeli politikai nyilvánosságban csoportokat azonosító diskurzusok összegződnek bennük.¹⁹

A megjelenése után oly nagy hatásúvá vált szöveg tehát nem ad szociológiai elemzést valamely változók mentén, empiriára szinte alig támaszkodik. Nem is elméleti munka, amely a társadalom struktúráját boncolgatná. Leginkább a politikai diskurzus rendjébe tartozik. Egy történeti teleológiára fölfűzve és azt számos, és – mint Melegh Attila és Kovács Éva idézett tanulmányukban megmutatták – ráadásul mindig változó szemponttal kiegészítve egy a politikai identitásképzést megcélzó szöveg jön létre. „Polgári” és „történeti rendi” megkomponálása és szembeállítása lehetővé tette Erdeinek, hogy mindkettőt elutasítsa, és helyette egy harmadik pólust mutasson föl, amely már az 1945 utáni Erdei-szövegek „népi demokratikus” társadalomértelmezése felé mutat, amelynek központjában a parasztság „felszabadulása” és a vezető szerepet betöltő munkássággal való

17 Nem lényegtelen egyébként az sem, hogy az összefoglaló áttekintés mögött nem álltak minden területen empirikus előtanulmányok, hiszen Erdei korábban sohasem foglalkozott Budapest és a nagyobb városok társadalmával, sem pedig a Dunántúllal, vizsgálódásai mindig is a parasztságra és az alföldi agrárvárosokra korlátozódtak.

18 A makói társadalom nemzedékeit elemezve az 1860-as években indult generációról azt mondja, hogy abban a „nemesség dzsentrivé polgárosodott”, majd a következő nemzedékben a „dzsentri utóda minden ízében a polgárság elitje lesz” (Erdei 1984 [1935]: 379).

19 Jól látszik ez például az olyan eszmefuttatásokon, amelyek az „örösváltó” politikai törekvések eredményeit mérik le, vagy azon, hogy az egyes csoportok társadalomtörténeti értékelése nem is rejtetten a szóban forgó kategóriák politikai ideológiai fejlődésének függvénye, lásd a leírást a középosztályi rétegek bizonytalankodásáról konzervatív, nemzeti radikális és polgári demokrata eszmék között (Erdei 1976 [1943]: 51).

szövetsége áll.²⁰ A „polgári” és a „rendi” pólus elutasítása részben etnikai alapú. Előbbi „részben idegenekből, részben pedig a magyar társadalom kötetlenebb elemeiből, [...] elsősorban a zsidóságból, másodsorban a németiségből” (Erdei 1976 [1943]: 28) származott. Azonban utóbbi sem ugyanazt a „népiséget” képviseli, mint a társadalom alsóbb rétegei, mert az „idegen államszervezet” [...] idegeneket emelt a magyar nemességbe, és másképp is segítette a másféle nemzetiségűek beömlését a magyar nemességbe” (uo. 27). Ennek eredményeként a két világháború között a nemesség utódját jelentő „történelmi osztályok népisége sokféleképpen kevert magyarság volt, amely nemcsak társadalmi közlekedését, hanem jóformán népi kapcsolatát is elveszítette az alsó magyar néppel” (uo. 27). A „polgári” és „történelmi” pólus elutasítását azonban nem csak az etnikai érv támasztja alá Erdeinél, hanem – amint az utolsó idézett mondat is jelzi – maga az a társadalmi széttagoltság, amelyet a létük jelent. A nyugati társadalmakban nincs meg Erdei szerint e kettősség – pontosabban hármasság: történelmi rétegek, polgári csoportok és a „nép” szembenállása –, mert azokban a szervesen kifejlődött polgári struktúra képezi magát a történelmi szerkezetet, s nincs külön rendiséget őrző csoport. Ezekben a „társadalmakban az egész nép a polgári társadalom keretei közé szerveződött, és az egész közösség történelme folytatódott a polgári fejlődés útján” (uo. 28). Ezzel szemben Magyarországon megbontja a népnek, mint politikai közösségnek az egységét az elkülönült „polgári” – mely „gyarmatias képződmény” – és „történelmi” felső társadalomszerkezet léte. „Ahogy az úri létforma a történelemből épült, és szemben áll az alsó társadalom világával, úgy a városi polgári életforma európai példákból épült, azonban éppen úgy lebegő felső világ a parasztság létével szemben” (uo. 29). A voltaképpen az egész magyarság megosztottságának meghaladását, az általa annyira vágyott osztatlan közösség megteremtését Erdei végül a munkásságtól várja, mert ez a csoport kilépett korábbi elkülönültségéből, és „munkáséletének a megoldását az egész társadalom alakulásának az útján kereste” (uo. 58).

A szövegnek ez az implicit politikai identitásképző iránya, amely tulajdonképpen egyfajta „népi demokratikus” nemzetépítési programot javasolva az egész nemzet mint politikai közösség újrafogalmazására tesz javaslatot, a posztumusz megjelent írást a szárszói konferencián elmondott előadással rokonítja. Utóbbiban a két elutasítottal szemben felmutatott harmadik, „népi demokratikus” pólus nyíltan is megjelenik. Itt a történelmi fejtegetések, társadalomtudományi ábrázolások – ugyancsak marxista történelemteleológiával összehabarcsolva – vállaltan is a politikai identitásképzést, sőt a programadást szolgálták (Erdei 1980 [1943]a). Ez a típusú szövegalkotás a politikai identitásképzéshez, ami Szárszón a bevallott cél volt, megfelelő is. Az előadásban Erdei utalt rá, hogy hasonló szemléletben egy

20 Nyilván a szövegnek ez a tendenciája magyarázza problémátlan befogadását az 1970-es évek közepén. Nehezebben magyarázható azonban máig tartó hatása. Erdei egyébként természetesen nem használja ekkor még a „népi demokratikus” kifejezést. A munkás-paraszt politikai szövetség szükségességének hangoztatása, azzal együtt, hogy ebben az előbbinek kell mint erősebb félnek a vezető szerepet játszania, illetve a haladó értelmiségiek e szövetséghez való csatlakozásának szükségessége, ami a szárszói szöveg kimondott konklúziója, lényegében megfelel a néhány évvel későbbi „népi-demokratikus” ideológiai képletnek. Ezért véljük úgy, hogy e kifejezés használata pontosan jelöli meg Erdei szövegének politikai identitást illető mondanivalóját.

szociológiai áttekintést készül írni az egész társadalomról. Ebből lett a később *A magyar társadalom a két világháború között* címmel publikált szöveg. Azonban talán nem véletlen, hogy ezt a szárszóihoz nagyon hasonló módon építkező szöveget Erdei nagyobb lélegzetű összegző társadalomtudományi munkaként nem fejezte be, és sohasem hozta nyilvánosságra. Volt érzéke a műfajok különbsége és a minőség iránt.

Irodalom

- Bódy Zsombor (2007): „Polgárság” és „polgárosodás” fogalma Erdei Ferenc kettőtársadalom-koncepciójában és a társadalomtörténet-írásban. *Kommentár*, 3: 3–15.
- Bognár Bulcsu (2010): *Erdei Ferenc szociológiája*. Budapest: Loisir Kiadó.
- Erdei Ferenc (1941): *A magyar paraszttársadalom*. (Magyarságismeret 5.) Bp.: Franklin-társulat.
- Erdei Ferenc (1973 [1938]): *Parasztok*. Hasonmás kiadás. Bp.: Akadémiai.
- Erdei Ferenc (1974 [1939]): *Magyar város*. Bp.: Akadémiai.
- Erdei Ferenc (1974 [1940]): *Magyar falu*. Bp.: Akadémiai.
- Erdei Ferenc (1976): A magyar társadalom a két világháború között. *Valóság*, 4, 5.
- Erdei Ferenc (1980 [1943]): A paraszti társadalom. In uő (szerk. Kulcsár Kálmán): *A magyar társadalomról*. Bp.: Akadémiai, 253–276.
- Erdei Ferenc (1980 [1943]a): A magyar társadalom. Az 1943. évi Balatonszárszói Magyar Élet-Tábor előadás- és megbeszéléssorozata. In uő: *A magyar társadalomról*, 347–372.
- Erdei Ferenc (1984 [1931–1932]): Gondolatok a pályáról. Kéziratos följegyzés töredék. In uő (szerk. Kulcsár Kálmán): *Történelem és társadalomkutatás*. Bp.: Akadémiai, 321–325.
- Erdei Ferenc (1984 [1935]): Makó társadalomrajza. In uő: *Történelem és társadalomkutatás*, 347–436.
- Erdei Ferenc (1984 [1935]a): „A társadalomkutatás (falukutatás) irányai” In uő: *Történelem és társadalomkutatás*, 328–339.
- Erdei Ferenc (1984 [1935–1936]): Napló és levélrészletek In uő: *A magyar társadalomról*, 71–82.
- Erdei Ferenc (1984 [1938–1941]): Szociográfia. In uő: *Történelem és társadalomkutatás*, 442–443.
- Erdei Ferenc (1984 [1938–1941]a): A magyar parasztság helyzete és szerepe a világesemények sodrában. In uő: *Történelem és társadalomkutatás*, 81–84.
- Erdei Ferenc (1984 [1942]): Parasztságunk legújabb alakulása. In uő: *Történelem és társadalomkutatás*, 85–100.
- Erdei Ferenc (1984 [1943]): Vallomás egy útról, melyet sohase tettem meg. In uő: *Történelem és társadalomkutatás*, 448–452.
- Erdei Ferenc (1984 [1938]): Egy szociográfus vallomása. In uő: *Történelem és társadalomkutatás*, 453–455.

- Erdei Sándor (1974): Erdei Ferenc élete. In Berend T. Iván (vál.): *Emberül élni. Egy életút mérföldkövei*. Bp.: Gondolat, 569–665.
- Gyáni Gábor (2001): Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*, 3–4: 221–231.
- Halmos Károly (1991): Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. *Századvég*, 2–3: 131–166.
- Melegh Attila – Kovács Éva (1995): Az identitás játéka. Kísérlet Erdei Ferenc *A magyar társadalom a két világháború között* című tanulmányának tartalmi kibontására. In Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Rendi társadalom-polgári társadalom*. Debrecen: Supplementum, 487–505.
- Nagy Endre (1993): Harcban az angyallal. Erdei politikai világnézetének és struktúra-rajzának összefüggései az 1940-es évek elején. In uő: *Eszme és valóság. Magyar szociológiatörténeti tanulmányok*. Pesti Szalon Könyvkiadó – Savaria University Press, 103–117.

Szociológiai

SZEMLE

2010/4
20. ÉVFOLYAM

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Bódy Zsombor

e-mail: bolbodyz@uni-miskolc.hu

Miskolci Egyetem

3515 Miskolc-Egyetemváros

Gyáni Gábor

e-mail: visgyani@ceu.hu

MTA Történettudományi Intézete

1014 Budapest, Úri u. 53.

Bognár Bulcsu

e-mail: bognarbulcsu@btk.ppke.hu

PPKE BTK Kommunikáció és Média Intézet

2087 Piliscsaba, Egyetem u. 1.

Halmos Károly

e-mail: halmoskaroly@aim.com

ELTE BTK Történeti Intézet

Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék
H-1364 Budapest, pf.: 107

